МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

УНИВЕРСИТЕТ КАЙНАР

ҚАЗАҚ ӨРКЕНИЕТІ
КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ
THE KAZAKH CIVILIZATION

№ 2 (59). 2015

ISSN 2226-1044

Алматы
2015

Требования к оформлению статей, публикуемых
в «Вестнике Университета «Кайнар» и
журнале «Казахская цивилизация»

Объем статьи должен быть не менее 5 страниц, набранных на компьютере 12 шрифтом через один интервал с соблюдением издательской рамки (поля - 3 см слева, 2 см снизу и сверху, 1,5 см справа). Необходимы аннотация и ключевые слова на языке статьи,список используемых источников указывается в конце статьи по мере цитируемости, ниже резюме на казахском (русском), английском языках с включением названия статьи на соответствующем языке. Магистранты, докторанты предоставляют рецензию на статью.

К статье прилагаются следующие сведения об авторе (авторах): фамилия, имя, отчество; ученая степень и звание; место работы и должность или место учебы; служебный и домашний адреса; номера служебного и домашнего телефонов, электронный адрес.Рукописи статей передаются в редакцию журналов лично автором, или нарочным, на бумажном и электронном носителях (диск).

Ответственность за концептуальное содержание статьи несет автор (авторы). Редакционный Совет оставляет за собой право публикации, редактирования или отклонения рукописи. Рукописи статей не возвращаются, не рецензируются и не восстанавливаются. Ссылка при перепечатке на наше издание обязательна.

Журналы выходят ежеквартально.

Статьи принимаются по адресу: Сатпаева 7а.

Справкипотел. 87077233784; e-mail: 180710@mail.ru

ҚАЗАҚ ӨРКЕНИЕТІ
КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ
THE KAZAKH CIVILIZATION

ISSN 2226-1044

№ 2(59). 2015

2001 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2001 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: университет Кайнар

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Курманалиев К.А. – *главный редактор,* доктор филологических наук, чл.-корр. НАН РК

Еркинбекова М.А. – *ответственный редактор,* кандидат психологических наук

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Омаров Е.С. – профессор, академик КазНАЕН РК, *председатель*

Еркинбекова М.А. – кандидат психологических наук, *ответственный секретарь*

Члены Совета:

Айдаралиев А.А. – академик НАН КР, ректор Международного Университета Кыргызстана (Республика Кыргызстан)

Айтбаев О.А.–доктор филологических наук, академик НАН РК

Гощенко Ж.Т. –доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. РАН, гл.ред.журнала «СОЦИС» (Россия)

Зайниева Л.Ю. – доктор политических наук, профессор

Калюжнова Е. - директор центра Евро-Азиатских исследований Редингского университета (Великобритания)

Кирабаев Н.С. –доктор философских наук, профессор, проректор Российского университета дружбы народов (Россия)

Маер М. – профессор Тюбингенского университета (Германия)

Нурмуратов С.Е.– доктор философских наук, профессор

Нысанбаев А.Н. –доктор философских наук, академик НАН РК

Лазаревич А.А. – директор института философии (Беларусь)

Осипов В.П. – кандидат исторических наук,профессор

Романова Н.В. – доктор политических наук, профессор

Сазык Т. – доктор, профессор, центр культуры Ататурка (Турция)

Сарыбаев Ш.Ш. – доктор филологических наук, академик НАН РК

Сапарбаев А.Д. – доктор экономических наук, профессор, почетный академик НАН РК

Тлеуов Т.Х. – доктор исторических наук, профессор

Тогусаков О.А. – доктор филологических наук, профессор, чл.корр. НАН КР (Кыргызстан)

Халилов С. – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН Азербайджана, гл.ред.журнала «Филология и социально-полититические науки» (Азербайджан)

Саметова Ф.Т. – кандидат филологических наук, профессор

Регистрационное свидетельство №693-Ж от 31 мая 1999 г. Выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан

Издательство университета Кайнар

Адрес:
г. Алматы,
ул.Сатпаева 7а,
тел: 255-86-72,
87016252626
Факс: (7272) 558366
E-mail: 180710@mail.ru

Сдано в набор 05.06.2015.
Подписано в печать 06.06.2015.
Бумага офсетная.
Гарнитура «Таймс».
Усл.печ.л. 8,3.
Усл.кр.отт. 8,0.
Уч.-изд.л. 8,8.
Тираж 500 экз.

Отпечатано в типографии Университета Кайнар
Ответственный – Бакыт Б.

©Университет Кайнар, 2014

МАЗМҰНЫ

Тарих, философия, саясаттану, құқықтану

СОДЕРЖАНИЕ

История, философия, политология, юриспруденция

CONTENTS

History, philosophy, political science, jurisprudence

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ 550 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН «ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ФЕНОМЕНІ: ТАРИХ ЖӘНЕ ТАҒЫЛЫМ» АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ

16-17 маусым 2015 ж.

АЛМАТЫ

ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Омаров Е.С.,
Президент Академии Кайнар

Наступают интересные времена, на наших глазах происходит переписывания истории, особенно российской истории, кстати так было всегда и во всех государствах. Создается концепция нового учебно-методического комплекса по истории России, в которой в корне будут менятся положения общепринятые в СССР. Например, вместо татаро-монгольского ига в новой истории будет говорится о системе зависимости русских земель от ордынских ханов (т.н. ордынское иго, всетаки иго оставили), тем самым незаметно принимается новый подход к истории времен Чингисхана и после. Таким образом нет монголов, т.е. это придуманная народность. Давно об этом идет полемика среди казахских и других тюркоязычных историков. Теперь есть орда, а это Золотая орда, чисто казахско-кыпчакское государство. Европейцы называли нас куманы, что означает ку-лебедь или гусь, ман-люди, известно, как один из вариантов происхождения этнонима казах, казак – белый лебедь. Вся Европа того времени кипчакский язык использовали для международного общения, а армяне во Львове молились на кипчакском языке (А. Горковец). Кипчаки были образцом воинственности и можно сказать государственности, т.е. образцом для подражания. Вот таким образом нам Казахстану надо по новой пересмотреть нашу историю, особенно историю государственности и казахской цивилизации. Мы говорим, что мы тюрки, а тюрки Турции говорят, что они из Алтая, а Казахстан их родина, не правда ли парадокс! Вот и думай, кто первым образовался как народ, а кто от них берет начало! Да наш язык относится к тюркоязычной группе языков, давайте не будем путать язык и народ. Американцы и англичане говорят на одном - английском языке, но почему-то англичане не говорят, что они происходят от американцев. Кстати о народах.

В глубокой древности наши предки размножаясь и в поисках пищи шли по Земле, им в сложнейших условиях приходилось выживать. Мировая популяция двух типов человекоподобных предков: неандертальцев и *Homo sapiens* в борьбе за выживание завершилось победой Homo sapiens, которые и образовали— «человечество». Человек вынужден был перемещаться по миру в поисках воды, пищи и тепла. И если он находил более-менее пригодный для обитания уголок, этот уголок часто оказывался занятым другими. Человек начинал сражаться с себе подобными или объединяться. Таким образом, стали появляться первые сообщества людей, они изначально образовывали близкородственные группы, которые назывались также «племенами», которые в дальнейшем становились государствами. Они себя стали называть каким-то именем или их именовали соседи. С появлением ранних государств, создание которых первоначально осуществлялось одним или близкородственными группами (народами), появилась тенденция именовать национально-территориальное объединение по имени такого народа. Народы - это не языковые, не политические и не зоологические единства, но единства душевные. На основе этого чувства О. Шпенглер выделяет народы народы до культуры, внутри нее и после. Первые до культурные объединения людей он назвал - **пранародами.** К пранародам он отнес иудеи, микен, египетских номов и персов[1,с.167]. Для О.Шпенглера **народ – это единство души.** Народы каждого государства вырабатывали свой особенный характер поведения, это весьма интересно.

Интересно наблюдать за нациями и народами, сформированными в песках пишет автор Е.Д. Лучезарнова [2], которая посетила два полюса планеты Земля, облетела экватор. Они нынешние арабы, всегда перемещались, на одном месте практически не задерживались. Одежда, шатёр и верблюд, лошадь являлись главными помощниками в поиске средств выживания. Сейчас, когда в современном человеке просыпается натура песчаного жителя, он приобретает себе машину как дополнительную одежду, делает из

неё жилище и начинает в ней путешествовать, поскольку включился ген постоянного перемещения. Кстати и европейцы свои отпуска ныне проводят таким образом.

Люди, которые перемещались пешком, допустим, возьмём национальность «еврей», очень ярко распределяются по земному шару и пытаются быть незамеченными[2]. Их было 10 колен, когда началось их передвижение, ныне 9 из них нашлись, но до сих пор ищут десятого колена[3]. У них была задача проникнуть в другой этнос, с этим этносом слиться,- приспособиться, но при этом сохраниться, евреи дошли даже до Бухары. И инстинкт выживания входит в инстинкт накопления, который снаружи приспособился к среднему уровню достатка. Поэтому, даже если еврейский ген становится достаточно сильным при большом количестве богатства, показная демократичность всегда остается. И желание показать: «У меня ничего нет» - приводит к приглашению для уборки своего жилища других людей, даже если самому нужно убирать жилище своего друга или своего соседа. Но собственное жилище он убирать не будет. Надо же быть открытым, прозрачным, но внутри что-то сохранить.

И когда человек пускается в пешеходное путешествие, ему очень хочется своими ногами померить мир - в нём проснулось что-то от евреев. Ему хочется нести с собой рюкзак, который он считает самым сокровенным или обязательно иметь деньги про запас. Но при этом снаружи, казаться человеком достаточно среднего достатка, чтобы не выпячивать своё богатство. Отсюда - скромные дома, скромные офисы, скромные производства при достаточном объёме внутренних Денег. Это видно по современному Израилю, ничего современного не построили.

Татары и монголы мчались по этому миру, завоевывая, забирая у людей самое лучшее и развешивая на себе: меха, монеты, золото - демонстрация: «Да, у меня всего много». У татар прямо обратная позиция относительно евреев. Даже если внутри останется мало денег, снаружи важно показать**: «как Я богат»** [2]. Вся внешняя атрибутика достаточно важна для проявления собственного достоинства. Автор под татарами видимо, имеет в виду и других кочевников: гуннов, казахов, кипчаков. Все кочевники одевались очень красиво, особенно авары, когда они впервые появились в Европе удивили всех.

У русских как у народа, имеющего границы, но внутреннюю пустотность, естъ два инстинкта: один - инстинкт накопления, другой - инстинкт транжиры. Когда ты копишь-копишь деньги и потом способен в один миг их все потратить. Душа попросила, душа развернулась [2]. Огромный инстинкт общинности. Пригласить всех погулять, даже незнакомых людей, всех накормить. А потом остаться ни с чем в надежде, что кто-то и с тобой так же поступит. Это точное определение, которое можно наблюдать у новых русских.

Отношение к энергиям у европейских народов постепенное: маленькими дольками, но надолго. Поэтому они собирают своё богатство достаточно долго и точно так же расходуют маленькими долями. Всё сразу не могут вынести ни снаружи, ни оставить внутри, ни положить по границам, а будут выстраивать свои бизнес-отношения постепенно, размеренно.

Еврею очень сложно отдать долг деньгами, гораздо легче отдать предметами[2]. Это тоже генетически обусловлено, поскольку, когда он вынужден был покидать своё жилище и уходить практически босой, прикрывшись одеждой, мягко говоря, скромной, предметы оставались. И он привык меньше ценить предметы, одежду. Зато он с собой уносил и прятал глубоко в себе сами деньги, которые потом мог снова поменять.

Также у разных национальностей очень разное отношение к **слову.** У русских есть понятия: «слово офицера», «честное пионерское слово», «слово купца», генетически русские доверчивы, оттого что они привыкли верить обещаниям[2]. Им могут много что наговорить - они поверят, туда и поблагодарят того, кто их устремил. Хотя он явно говорил полную неправду, но доверчивость к словам слишком велика. Кстати, весь восток привыкли верить обещаниям, словам и жили по этому принципу. Если взять слова

европейских народов, их требовалось скреплять свитками, печатями, документами, поскольку на словах не могли договориться, или их слабо фиксировали, или потом не выполняли. Нужны были дополнительные документальные подтверждения.

Древние народы и государства Центральной Азии Арии.

Длительное время история тюркского мира и народов Центральной Азии в СССР изучалась в отрыве от истории всемирной цивилизации, народов Востока. Гласность в исторических и археологических исследованиях дали положительный результат. За последние два десятилетия на стыке лесостепи и великого пояса степей восточной Евразии обнаружено и частично исследована большая группа памятников (поселений и могильников), относящихся к периоду от энеолита - времен ариев до позднесакского времени. Находка их по праву равна научному открытию, а изучение (раскопки и публикации) явилось вкладом в историческую науку и внесло существенные коррективы в наше представление о древностях евразийских степей. [5] Среди новых, но уже широко известных памятников интерес представляют поселения энеолитического времени (Ботай), бронзового века (Синташта, Аркаим) и позднесакского периода (Актау). Обнаружено еще несколько городищ, подобных Аркаиму недалеко от г. Кустанай, и даже превосходящих его. Например, два массивных жилых комплекса найдены в Западном Казахстане и три комплекса в Акмолинской области. Один из них давно признается непревзойденным поселением - мегаполисом неолита: более 15-20 тысяч жителей (Зерендинский район Кокчетавской области). 20 тысяч городских жителей для тех далеких времен по современным меркам равносильно миллиону человек. Исторические открытия этих эпох показали, что уже тогда они оказали мощное воздействие на этнокультурную и социально-экономическую жизнь всего индоевропейского мира. Величайшим событием и изобретением ставшим, монолитным фундаментом, на котором возникла цивилизация, были металлургия и доместикация злаковых культур и животных, особенно лошадей. Как считают казахстанские археологии, металлургия была поставлена на государственную промышленную основу на месторождениях центрального Казахстана, таких как: Жезказган, Саяк, Кенказган, Атасу, Кент и другие. Египет, Месопотамия, Иран и возможно другие государства имели прямые торговые отношения, т.к. самые качественные бронзовые изделия и оружия изготавливались в этих местах.

Этимологически «арии» на древнем языке, на котором они говорили, означало – почтенные, превосходные. Слово «ар» по казахский означает – совесть, белый, чистый. Арии называли себя детьми Неба. Слог «ар» связывается со значением, относящимся к стихии огня. Имеется и другой вариант. *Арий, Арья* – ведические слова древнеиндийского происхождения. Согласно Ведам, арийские народы объединил особый тип самодисциплины. Шри Ауробиндо указывает, что корень «ар» означает «особый дисциплинированный труд и битву». Н.К. Рерих расшифровывает название «арии» как «верные истине». Арья – это устремленная душа, совершающая великую работу. *Арья (Арьян)* – добрый и благородный человек, преодолевающий в себе и вне себя, т.е. вовне, все то, что противостоит человеческому продвижению вперед. Это – Воин Света, идущий к истине, человек, целью которого является достижение духовного совершенства. На санскрите «арья» буквально означает святой.[6]

Арии закончили свое существование под этим именем в начале I тыс. до н.э. Но не все они ушли из степей Казахстана в Иран и Индию. Те, что остались, явились предками новых кочевых народов Великой степи – саков, савроматов, скифов. Скифы и Саки жили в Великой степи и на Алтае, где и до этого они обитали под именем – арийцы. Как свидетельствует «Авеста», Центральная Азия была ареалом проживания многих народов и этносов. Их общим самоназванием в то время было этноним *арья.* Казахи до сих пор при встречах с большим скоплением людей не задумываясь здороваются словом «ар-мысыздар», т. е. «вы-ары или мы-ары (арьи)». Таким образом, память об арийцах заложена у казахов на генетическом уроне.

Арийцы, первыми образовали государство более **4000 лет** назад, одно из которых, по-видимому, находилось в Аркаимском регионе степи южного Урала и Центрального Казахстана и создали предпосылки для развития государственности всех последующих народов. Таким образом *первым пранародом являются арии*.

Арий из Центрального Казахстана. Скульптура найдена в г. Кустанай

Скифы-саки

Скифо-сакская (протоказахская) цивилизация была современницей египетской цивилизации. Скифы – так их называли в Европе, а они сами себя в Азии назывались саками, которые в свою очередь делились на массагетов, кассаков и арсаков (аршакиды). Они были миролюбивым, но воинственным народом.[7]. Помпей Трог (Pompey Trog), античный мыслитель, отмечая храбрость скифов, победу царицы массагетов Томирис над Киром в VI веке до н.э., писал: «... Скифское племя всегда считалось самым древним, хотя между скифами и египтянами долго шел спор о древности происхождения». Как пишет известный ученый Кенесбай Мусаев «…слово «Скиф», вошедшее в русский язык из греческого через посредство других европейских языков в этой форме, по гречески звучит «скит, скитой [skithoi]». Оно восходить к слову сака+ит (аффикс древнего тюркского множественного числа), т.е. «скифы» те же «саки». Скифы и сарматы западная часть великой Сакской империи, более известны в Европе. Саки ровесники Египтян или старше их, им свыше 4000 лет.

Касситы

Касситы пришли в Месопотамию, как и сами шумеры, с востока или с северо-востока и осели сначала в горных районах вокруг Сулеймании. Их первые знакомства с вавилонянами произошли во времена преемников Хаммурапи. По одним источникам – во время военных столкновений, а по другим – их пригласили для военной поддержки правящего режима. Около 1742 года до н. э. касситский вождь Гандаш (Кандаш) вторгся в

Вавилонию и возложил на себя высший титул местного правителя – царя четырех сторон света, царя Шумера и Аккада, царя Вавилона. Их сначала, как обычно, не признавали и лишь разгром, учиненный ими хеттам, способствовал полновластному утверждению касситских царей на вавилонском троне. К тому времени оказалось, что касситы со своей мощной армией оказались единственной и реальной силой, которая может навести порядок и сохранить страну. Государство касситов заботилось о развитии, накоплении и сохранении литературного наследия Вавилона, когда литературные произведения создавались в официально установленном количестве экземпляров, и когда аккадский язык (государственный язык Вавилона) достиг своего расцвета. Несколько слов из этого языка, сохранившихся до наших дней, позволяют сказать, что акадский язык не принадлежал к индо-европейской языковой семье, а скорее всего относился к какой-то иной группе. Столица государства Вавилон – г. Ниппур. Сами касситы вели племенной образ жизни, исчисление рода велось по мужской линии. Если определение «Кассит» рассматривать как кас-ит, то слово «ит» - собака на казахском языке, а по персидский будет звучать “сақ” – “сағ” собака [8]. Тогда «Кассит» будет иметь второе название кассак. Тибет назван в начале как Тобет, это крупная порода собаки тобет и ныне существует, писал доктор исторических наук Зуев[9]. Если 1742 год до н. э. принят как документально подтвержденным годом создания Кассито-кассакского государства, **касситам или кассакам на 2014 год возраст 3756 лет.**

Гегемония касситской династии в Вавилоне длилась до 1155 г. до н. э. почти 600 лет. Северная граница Вавилона того времени доходила до Урала и Алтая. Включение деяний касситских царей в историческую хронологию – это уже признание их вклада в развитие общества Вавилона и в целом Шумерской цивилизации. Касситский период был самым мирным временем в истории многострадального Шумеро – Вавилонского государства, развивалась культура, развивали образование, писали книги и создавали библиотеки.

Казахская охотничья порода собак - Тазы. Шумеры, Касситский период.

Кемеры, Киммерицы

Другим известным в исторической древности народом, населявшим степи Причерноморья и ведшим кочевой образ жизни, являются киммерийцы (кемерлер) – «люди, обитающие на побережье», поскольку слово «кемер» в переводе с древнетюркского и казахского языков означает «берег моря, подмываемый волнами». Киммерийцы жили между Черным (Евксинским, –т.е. скифским) морем и Азовским

морем около трех тысяч лет назад, на рубеже II и I тысячелетий до н.э. Киммерийцы были протоскифами, об этом говорит их образ жизни, а также археологические свидетельства в виде дошедших до нас памятников культуры.

Киммерийцы – по-казахски **кемер**, и не отсюда ли происходит термин «кеме» - корабль. Ими протоказахи называли людей, строивших корабли, кеме – кемеры, т.е. кораблестроители. Эль-кемеры, строившие корабли для всего сако-скифского мира, жили на побережье Каспийского и Черного морей.

Есть и другой интересный факт – это древнегреческая карта Ойкумены [4] I тысячелетия до н.э. На карте видны места проживания киммерийцев возле Черного моря и европейского побережья Атлантического океана. Такой разброс в расселении киммерийцев имеет единственное объяснение: они как мореходы могли в поисках лучших мест проживания оказаться в любых прибрежных зонах. Из-за отсутствия навигационных приборов при плавании им приходилось двигаться вдоль линии морского побережья. Киммерицам около 3000 лет.

Саки: массагеты и кассаки

Саки и касаки указаны на древней карте, приведенной в сборнике работ Л.Н. Гумилева «Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации» составленной по ирано-тибетской картографической традиции и охватывающей период III-II вв. до н.э. [10]. Названия стран и народов, помещенных на карте интересующих нас регионов Центральной Азии обозначены цифрами:

38. A-ba-dva-ra'i-gling –Бактрия, одна из провинций Древнего Ирана.

39. Seng-ge-rgyab-bsnol –Согдиана, одна из провинций Древнего Ирана.

40. указана – страна саков – Shag-yul.

42. указывает на 'O(d)-ma-'byams-skya'i-yul – по локализации и звучанию может быть понято как "Maha-saka-ta" –«Великие саки», название одного из сакских объединений, которое греки называли «массагеты»13.

44. Ka-ha-ta-shel-shug – первая половина этого названия указывает на Малую Азию – её восточную окраину, так как «ка-ха-та» соотносимо с хатти (позже хетты). Вторая половина названия представляет собой транскрипцию неизвестного для нас слова.

41-й пункт на карте не назван, возможно, это и есть страна касаков – малых саков. Такая идея возможно как трактовка, 44-го пункта, где *ка* использована как приставка, указывающая слово «малый», *ма* – как большой или великий. Видимо, составители карты сочли, что нет необходимости указывать малых саков или из-за малости, или в целях экономии времени.

Здесь у меня возникает новая идея: 42 пункт "Maha-saka-ta" расшифровать Ma-hasak-ata, что означает *большие касаки*, значит должны быть малые саки и другие саки. Эти малые сак –кассаки, уже в интерпретации Л.Н. Гумилева, а массагеты – большие касаки. Исходя из данного подхода, можно предположить, что именно тогда начиналась традиция деления казахов на жузы, на левое, правое и центральное крыло.

Во всяком случаи, видно, что уже две тысячи лет тому назад в Средней и Центральной Азии существовала неплохо развитая географическая наука, и составлялись карты, по точности и охвату значительно превосходившие греко-римские. Эти карты показали местоположения саков, массагетов, кассаков и их роль в истории древних цивилизаций.

Массагетов всегда путали с другими родоплеменными объединениями саков, если точнее выразиться остальные саки остались в тени массагетов. Такое явление в истории было, например, великая слава пограничного хеттского города Трои затмила само государство Хетт, пока не нашлась библиотека их глиняных табличек и не была расшифрована. Также о массагетах равнин, массагетах островов, массагетах болот и др. К числу же "ложных" массагетов нужно отнести массагетов Мегасфена. Этот автор, писавший уже в послеахеменидское время, отождествил хорошо известных ему ассакенов

– горное племя Северной Индии – с древними массагетами времен Кира на основании всего лишь случайного звукового сходства названий (столица ассакенов –Массага, их предводитель -Ассагет). Я считаю, что ложные массагеты ассакены видимо и есть hассакены, т.е. hассаки-кассаки. Пророк Будда является родом из кассаков (Карен Армстронг). Массагетам около **3000 лет**.

Государство **Хазар** было создано после распада империи европейских гунн после смерти Аттилы, около 463 году.

Золотая Орда или Улус Джучи

Золотая Орда или Улус Джучи, самоназвание на тюркском *Улу Улус* — Великое государство — средневековое государство в Евразии. В период с 1224 года по 1266 год находилось в составе Монгольской империи. Название *«Золотая Орда»* впервые было употреблено на Руси в 1566 году в историко-публицистическом сочинении «Казанская история», когда самого государства уже не существовало. До этого времени во всех русских источниках слово *«Орда»* использовалось без прилагательного «золотая». С XIX века термин прочно закрепился в историографии и используется для обозначения улуса Джучи в целом, либо (в зависимости от контекста) его западной части со столицей в Сарае. В собственно золотоордынских и восточных (арабо-персидских) источниках государство не имело единого названия. Оно обычно обозначалось термином «улус», с добавлением какого-либо эпитета (*«Улуг улус»*) или имени правителя (*«улус Берке»*), причём не обязательно действующего, но и царствовавшего ранее (*«Узбек, владетель стран Берке», «послы Тохтамышхана, государя земли Узбековой»*). Наряду с этим в арабо-персидских источниках часто использовался старый географический термин *Дешт-и-Кипчак*. Слово «*орда*» в этих же источниках обозначало ставку (передвижной лагерь) правителя (примеры его употребления в значении «страна» начинают встречаться только с XV века).

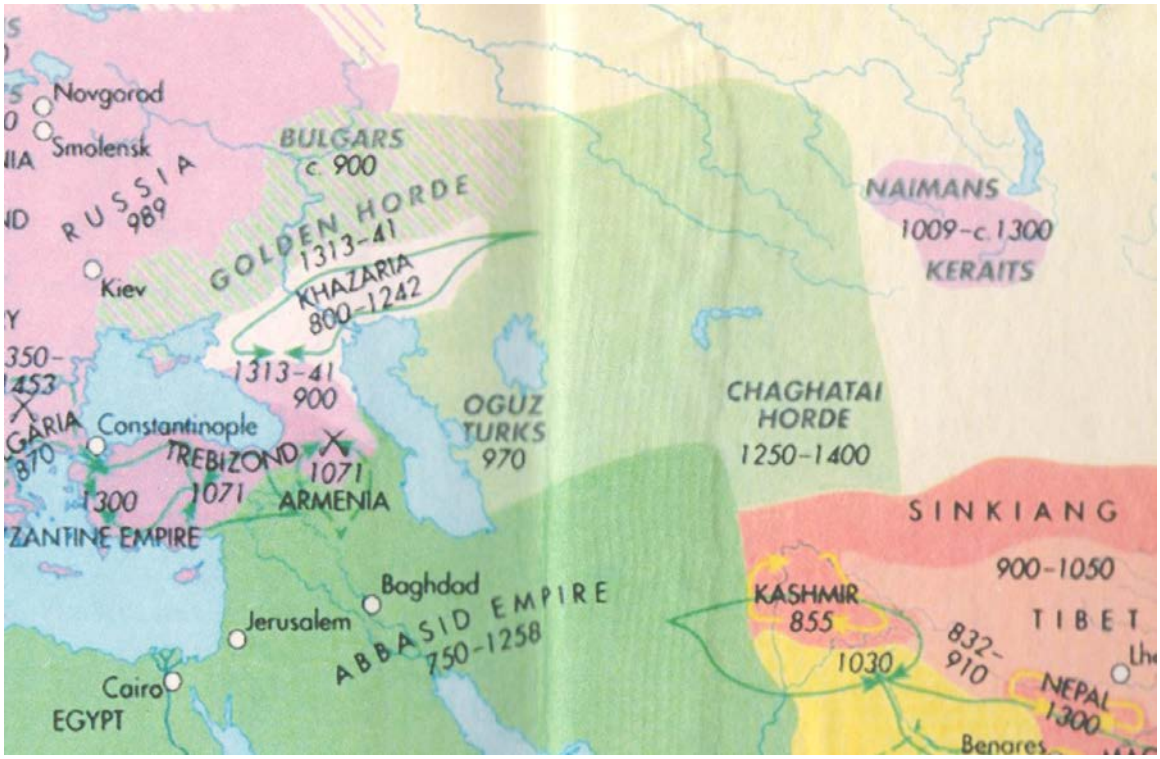
Сочетание «*золотая орда*» в значении «золотой парадный шатёр» встречается в описании арабского путешественника Ибн Баттуты. В русских летописях слово «орда» обычно означало войско. Его употребление в качестве названия страны становится постоянным с рубежа XIII—XIV веков, до этого времени в качестве названия использовался термин «Татары». В Западноевропейских источниках были распространены наименования «страна Команов» т.е. кипчаков. Границы Орды арабский историк Ал-Омари, живший в первой половине XIV века определял так: "Границы этого государства со стороны Джейхуна — Хорезм, Саганак, Сайрам, Яркенд, Дженд, Сарай, город Маджар, Азака-Кака, Акча-Кермен,Кафа, Судак, Саксин, Укек, Булгар, область Сибири, Ибирь, Башкырд и Чулыман. **Золотой Орде в этом году будет 790 лет.**

Протоказахские государства

Итак, к числу государств, созданных предками казахов, можно отнести следующие, которые располагаются в порядке создания: Государства Арии и Шумер (3 - 2 тысячелетие до н.э.); Касситы 1742 год до н.э., Государство массагетов и других сакских (в том числе кассаки) племен и союзов (X - VIII вв. до н.э.); Древнехорезмийское царство (конец II - I тыс. до н.э.); Скифское царство (VII - II вв. до н.э.); Парфянская империя (245 г. до н.э. - 226 г. н.э.); Государство Великих Кушан (130 г. до н.э. III в. н.э.); Государство Усуней и Кангюй (III в. до н.э. - III в. н.э.); Великая империя Хуннов, (III в. до н.э. - II в. н.э.); Государство сарматов -аланов (IV в. до н.э. - III в. н.э.); Государство Афригидов в Хорезме (IV в. н.э. - VIII в. н.э.); Великая Гуннская империя (IV в.- сер. V в. н.э.); Империя Белых гунн (Эфталитов, IV – VI в); Хазарский каганат (VI – XIII в., здесь особо следует отметить, что название народа казахов происходит от них); Аварский каганат (V - VII вв.); Тюркские каганаты и Государства Караханидов, Карлуки, Кимаки, Тургеши, которые постепенно преобразовались в государства Дешт-и-Кипчаков, Найманов, Кереев, Аргу и др. Государства Найман и Кереев указываются во многих картах и атласах средневековья.

До этого времени предки казахов были полностью независимы. Несколько веков народы Казахстана находились под влиянием монгольских завоевателей. Далее они входили как полноправные народы и племена в состав Золотой орды, империи Тимура и других ханств до образования Казахского ханства, тем самым казахи проглотили многие народы в том числе не многочисленных монголов, которые волею судьбы оказались на этой территории.

Atlas of world history. Oxford. General editor, Patrick R.O'brien. University of London, 1999, p.368.

Народы Казахстана в древности имели общую антропологическую основу, представленную протоевропеоидной расой, без какой либо монголоидных элементов. Недавние генные исследования казахов показало, что 49% населения имеет европейские корни, а 51% - азиатские (опубликовано в открытой печати в РК 2004 г.). Они были широколицы очень носаты, с широко открытыми глазами (скифы, саки и гунны), над глазами выделялись надбровные дуги, Рост у них был выше среднего. Китайские источники гунн описывают, что они были высокого роста, с орлиным носом, рыжие с голубыми или зелеными глазами. В этом плане мы рекомендуем посмотреть публикации доктора исторических наук О. Исмагулова.

Atlas of world history. Oxford. General editor, Patrick R.O'brien. University of London, 1999, p.368.

Н. Крадиным (доклад был сделан на 37 конгрессе востоковедов)21 для характеристики развития общества воинственных номадов была составлена сравнительная таблица, в которую включены данные о восьми кочевых империях Евразии от хунну до средневековых монголов. К его данным я добавил две империи, которые имели непосредственные отношения к становлению казахской государственности, это белые гунны (эфталиты) и хазары. При составлении таблицы Н. Крадин опирался как на собственные исследования некоторых номадов и на исследования коллег, а как основа им была использована известная методика Дж. Мердока. В этой таблице белые гунны и

хазары заняли свое достойное место, данные же по тюркам и уйгурам требуют перепроверки. Общий список признаков выглядит следующим образом:

21 *Kradin N.N.* Nomadic Empire as a complex society: cross-cultural test. International Congress of Asian and North African studies: Abstracts. –M., 2004. -p. 575.

Е – Восточная Евразия, цифры означают: 1 – Письменность и запись. 2 – Степень оседлости. 3 – Земледелие. 4 – Урбанизация. 5 – Технологическая специализация. 6 – Наземный транспорт. 7 – Деньги. 8 – Плотность населения. 9 – Уровень политической интеграции. 10 – Социальная стратификация.

Эта таблица Н. Крадина вызывает много критики, непростительные ошибки для историка такие как оседлость, земледелие и урбанизация Золотой орды, тюрков и уйгуров оценены на уровне нуля, тогда как все древние города Восточного и Западного Туркестана построены ими (Турфан, все города Кашкарии, Баласагун, Испиджаб, Самарканд, Ташкент, Тараз, Туркестан и т.д.), а в Золотой Орде было около 100 городов (Википедия).

Ниже прилагается таблица составленная автором для государств созданных на территории Центральной Азии и Евразии при непосредственном участии протоказахских народов и нации, с учетов новых археологических, исторических и этнографических данных. Даже такой крупный исследователь Н. Крадин не свободен от европецентрических взглядов, например если судить по его таблице только китайцы строили города и т.д. Тамже тюрки и уйгуры незаслуженно получили низкие баллы. 14 государств и империи вошедшие во вторую таблицу думаю заслуженно заняли свое место в этом своеобразном *мировом ранге цивилизованности* народов. В таблицы не вошли более поздние и мелкие государства, также авары, т.к. мне неудалось собрать необходимых данных.

Таблица 1. Уровень сложности кочевых государств

№		Reg	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Total
187	Hsiungnu	E	1	0	1	0	4	3	1	1	4	2	17
189	Hsienpi	E	2	0	1	0	4	3	1	1	4	1	17
190	Joujan	E	3	0	1	0	4	3	1	1	4	2	19
191	Turks	E	4	0	0	0	4	3	1	1	4	2	19
192	Uighurs	E	4	0	1	0	4	3	1	1	4	2	20
193	Khitan (Liao)	E	4	3	3	3	4	3	4	3	4	4	35
194	Mongol 1206	E	3	0	1	0	4	3	1	0	4	2	18
195	Golden Hode	E	3	2	2	0	4	3	4	1	4	4	25
О.Е.	Белые гунны	E	4	3	3	3	4	3	4	1	4	4	34
О.Е.	Хазары	E	4	4	4	4	4	3	4	1	4	4	36

Таблица 2. **Древние пранароды и протоказахские Государства**

№	Древние протоказахские Государства	Регион	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Полная сумма
1	Касситты (шумер)	ЦА	4	3	3	4	4	3	3	3	4	4	35
2	Кушаны	ЦА	3	2	3	3	4	3	3	2	4	3	30
3	Парфия	ЦА	3	2	3	3	4	3	3	2	4	3	30

4	Бактрия	ЦА	3	2	2	3	4	3	3	2	4	3	29
5	Хорезм	ЦА+Е	3	2	3	3	4	3	4	2	4	4	32
6	Канглы	ЦА+Е	3	2	3	3	4	3	3	1	4	3	29
7	Уйсуны	Е	3	2	3	2	4	3	2	1	4	2	24
8	Европейские Гунны (Аттила)	ЦА +ЗЕ	4	2	2	3	4	3	3	3	4	4	32
9	Белые гунны	ЦА+Е	4	3	3	3	4	3	4	1	4	4	34
10	Хазары	Е	4	4	4	3	4	3	4	1	4	4	35
11	Дешти -и-Кипчак	Е+ЗЕ	4	3	3	3	4	3	3	2	4	4	33
12	Караханиды	Е+ЦА	4	3	3	3	4	3	3	2	4	4	33
13	Золотая Орда	Е+ЦА	3	3	3	3	3	3	4	2	4	4	32
14	Казахское ханство	ЦА	4	4	3	3	3	3	3	2	4	4	33

Таблица 3. Казахские этносы и их роль в формировании государства.

Этнос	***Мемлекеттік құрылысы және түсіндірме***	***Қазақ этносын құрудағы ролінің ықтималдығы %***
Қассит	Шумер, Вавилон XVIII-XII ғғ.	80
Касак	Ску-ка-сак. Бехистун жазуы. 521-486 жж. Б.з.б. Амударияның жағасында тұрған	90
Қассақ	Тибет картасында кассак III-II ғ.,б.з.б.(Гумилев)	90
Массагет	ma-haccak Тибет картасы	90
Қассақ	Саққассақ Афригид хорезмшағының аты VII ғ., б бұл сақ - қассақтардың болғанын дәлелдейді	90
Қас-пи	Теңіз атауы; кас-сақ+пи-сақ	90
касак, касакстан	Европа мемлекеттері: Германия, Испания, Италия,Франция, Англия (cassakia)	95
Қасог	Орыстардың летописі	80
Қаса-үйсін	Қытайдың үйсін иероглифінің ескіше қазақ деп оқылуы	90
Қас-сақ	Хорезмнің құрамына енген сақтар	80
Қайсақ	Орыстар қазақтарды осылай атаған	95
Қазақ-қыпшақ	Дешті-Қыпшақ, қыпшақтар, Дулати еңбектерінде (қыпшақ қазақтардың екінші аты)	99
Қазахия	Византия Императоры Константин еңбегінде	95
Куман-қыпшақ	Куман – қаз-адам. Европалықтар қыпшақтарды осылай атаған (О.Сулейменов «АзиЯ»).	95
Қассақ	Қожалар күнделігінде VII-VIII ғғ.	100
қаса-ке	Қытайша қазіргі оқылуы	100
Хас-сақ	Хас-ұлы, бас. хассақ-ұлы сақтар, немесе патша сақтар, царские скифы	100
Қазақ-қазар	Қазар қағанатының халқы –қазақ аталған	100
Қазақ	Қазақ хандығы	100

Флаги протоказахских государств

Заключение

Работа посвящена государствам протоказахов – гуннов, хазар, авар, тюрков, кипчаках и других пранародах вошедших в состав казахского ханства. Государства созданные древними насельниками Казахстана отвечали многим требованиям своего времени, на них равнялись у них учились. Теперь признают, что в Европу законы правосудия и другие атрибуты правового государства пришли вместе с гуннами и другими кочевниками.

В течение периода с VI1 в. до н.э. по VIII вв.н.э. на территории Казахстана и в прилегающем регионе существовали, поочередно сменяя друг друга, возникали протоказахские государства, представляющие собой, по существу, древнеказахскую или единую древнесакскую империю. Последняя явилась закономерным результатом консолидации тюрко-язычных племен и обладала всеми признаками государственности: аппаратом государственной власти, территориально-административным устройством, разработанным и модифицированным законодательством. Мы казахи, не претендуем на историческую гегемонию и считаем себя одним из составляющих элементов общетюркской древнесакской государственности и казахской цивилизации.

РУХАНИ КЕЛІСІМ ЖӘНЕ ЖАСТАР ТӘРБИЕСІ

Кәрімбек Құрманәлиев,
Қазақстан Ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының вице-президенті-академик, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның корреспондент мүшесі

Таяуда ғана әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының кезекті бесінші съезі Астана қаласында өткені белгілі. Осы мақаламызды жастар арасындағы діни тәрбиенің маңызына арнап отырмыз.

Әлемдік және дәстүрлі діндер өздерінің құндылықтары арқылы ұлттар мәдениетінің дамуына, өркениеттердің өркендеуіне жол ашатын үлкен күш екенін өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Қазіргі кезде қазақстандық татулық, ынтымақ, сыйластық және бірлік әлемдік өркениеттерге өзіндік үлесін қосып отырғанын айтуымыз керек. Қоғамдық үйлесімділік пен рухани байлық – барлық діндердің негізгі діңгегі екенін жастарымыздың бойына сіңіру - біздің басты міндетіміз екенін ешқашан ұмытпауымыз керек. Қазақстан ұлттық құндылықтарға тамыр жібере отырып, бейбітсүйгіш ел ретінде әлемдік және дәсүрлі діндер көшбасшыларын Астанада бас қостырып, осынау алқалы жиында бейбітшілікке, әлемдік татулыққа үн қосуы - ғаламдық деңгейдегі теке-тірестер мен сын-қатерлерге жауап іздеуден, үн қатудан туындап отырғанын жастарымызға жеткізе білсек нұр үстіне нұр болар еді.

Жастар арасындағы діни тәрбиенің негізгі көкейтесті сұрақтарына жауап қарастырғанда, төмендегі мәселелерге аса назар аудару керек деп санаймыз.

Жалпы, халқымызда «Ақпаратты меңгерген адам, әлемді билейді» деген әдемі қанатты сөз бар. Қазіргі жастар 2011 жылы қазан айында қабылданған Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер» туралы Заңын бәрі бір кісідей оқып, оларға өздерінше талғам-талдау жасады дегенге кепілдік бере аламыз ба? Әрине, жоқ. Міне, мәселені осыдан бастағанымыз абзал. Өйткені, бұл заңның азаматтардың діни сенімдер бойынша еркіндігін бекітетіндігі, кейбір құбылыстарды нақтылай түсетіндігі түсінікті деңгейде берілгенін біреу білсе, біреу білмейді. Жастар арасындағы қазіргі кезеңдегі діни тәрбиенің маңыздылығын аталған заңның өң бойынан табылатындығын тағы да айтқымыз келеді.

Діни бірлестіктер жөніндегі жаңа заңның қабылдануының қажеттілігі туралы бірнеше басқосуларда, конференцияларда, түрлі деңгейдегі форумдарда талқыланғандығынан студенттердің бәрі хабардар десек, тағы да шындыққа жанаспайтындығы анық. Сондықтан, бұл заңның дер кезінде қабылданғанын, күн тәртібінен түспейтін мәселе екендігін, ондағы негізгі тұжырым – Қазақстан исламы - ханафиттік сипаттағы ислам екендігін жұртшылыққа ғылыми стилмен емес, жалпы халықтың жүрегіне жылы тиетін қарапайым ғана сөздермен жеткізсек, бұдан ұтарымыз анық. Осы жерде қазақ халқының және еліміздің мекендеген өзге ұлттардың ата діні – исламның мәнін қазіргі жастарымыз жете түсініп жүр ме деген сұрақ туындауы әбден мүмін. Әрине, бұған бір жақты жауап беру қиын. Еліміздің тарихы мен мәдениеті көптеген ғасырлар бойы ислам дінімен байланыса дамып келе жатқанын ешкім жоққа шығара алмас. Сондықтан да, қазақ халқының рухани байлығы мен зор мәдениетінің қалыптасуындағы діннің рөлін төмендете алмаспыз. Енді жастарымыз исламның қалыптасуы мен оның жеткен жетістіктерінен хабардар болу үшін біз білгенімізді айтудан жалықпауымыз керек. Қазақстандық ұлтаралық татулық пен конфессияаралық келісімнің мол тәжірибесін жинаған елімізді әлемдік қауымдастық жоғары бағалаудың өзі бұл салада да ауыз толтырып айтарлық жетістіктеріміздің бар екенін айғақтаса керек. Алайда, жастарға берер діни тәрбиеде бәрі керемет деп айтуға ауыз бармайды. Кейбір жастарымыз радикалды көзқарастағы, патриоттық сезімді сезінбейтін әртүрлі ағымдардың жетегіне кетіп, шоқпарына айналып жатқанын ақпарат құралдары жарысып жазып жатқаны

жасырын емес. Міне, осындай жастарымыздың діни сауаттылығын арттыру мақсатында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті «Дінтану» саласы бойынша ғылыми журнал шығаруды қолға алғанын алты алашқа жеткізген «Егемен Қазақстан» газетіне жарияланған мақаладан ақпараттандық. Қазақстанда алғаш рет «Дінтануды» ғылыми зерттеу және академиялық оқыту нысаны ретінде бағытталған аталмыш ғылыми-теориялық журналда дінтанудың барлық бағыттары қамтылып, өзекті мәселелер талқыланып, іргелі және қолданбалы зерттеулер нәтижесі жарияланады деп жоспарланыпты. Сондай-ақ, журнал беттерінен әлемнің белгілі дінтанушы ғалымдарының еңбектері жарияланбақшы. Осынау діни тәрбиедегі күрделі мәселелерге алыс-жақын шетел ғалымдарымен қатар, еліміздің теологтары мен дін қайраткерлері атсалысатыны құптарлық жай. Ұлттық университет бастамасын өзге жоғары оқу орындары да жалғастырып кетсе, жалпыға ортақ жастарға діни тәрбие беру ісінде де зор жетістікке жеткен болар едік. Сондай-ақ, рухани келісімге қол жеткізуді мақсат еткен Астанада әр үш жыл сайын өткізіліп келе жатқан әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездерінде қойылған негізгі мақсаттардан да хабардар етіп отыруды да ұмытпағанымыз абзал. Сайып келгенде, осынау әлемдік маңызы зор съездер өткізу арқылы Қазақстан мол тәжірибе жинап, тағылымды тарих қалыптастырғанын, әрі татулық пен келісім бойынша дүние жүзіне үлгі болып отырғанын жастардың санасына сіңіруде бүгінгі күннің міндеті екенін де аңғару қиын емес. Студент жастарымызға әрбір съезд материалдарының мәнін түсіндіріп, өзінің саналы ғұмырында өзіне өмірлік жол көрсеткіші ретінде танылуына әсер етуде алатын орны жөнінде тұшымды ойлар айта білу де, аға буын өкілдерін ойландыруы керек. Атап айтсақ, 2003 жылдың 23-24 қыркүйегінде өткен бірінші съезге Еуропа, Азия және Африканың он жеті елінен келген белгілі дін басшылары мен қайраткерлерінің қатысуымен қазақстандық идеяның өміршеңдігін танып, съезд хатшылығын құру туралы шешімді қабылдағаны жастарымыздың жадында десек, тағы да шындыққа жанаспайды. Ал, 2006 жылғы «Дін, қоғам және халықаралық қауіпсіздік» атты тақырыпта өткізілген екінші съезде «Дінаралық үн қатысу қағидаттары» атты құжат қабылданғанын, сонымен қатар, 2009 жылғы үшінші съезде «Толеранттылық, өзара құрмет және ынтымақтастыққа негізделген әлемді қалыптастырудағы дін көшбасшыларының рөлі» тақырыбындағы талғамды ойлар талайларға ой салғанынан да барша жастар хабардар деп айта алмаймыз.

Ал, соңғы өткен 2012 жылғы төртінші съезде «Бейбітшілік пен келісім – адамзат таңдауы» атты тақырыпта өтіп, оған әлемнің қырық елінен келген барлық әлемдік дәстүрлі діндерге қатысы бар қайраткерлер «Мәңгілік Ел» қақпасының жанында «Рухани жарасым» аллеясын ашқанын көпшілігіміз білеміз десек, тағы да шындықтан алыстап кетеміз. Міне, осындай жылдар жалғасып, жоспарлы түрде жүйелі өкізіліп келе жатқан, форма тұрғысынан да, мазмұн тұрғысынан да маңыздылығы жағынан өте жоғары деңгейде мемлекеттік мәні бар істі жастардың санасына сіңіруде атқарылар шаруалар шаш етектен екенін мойындауымыз керек. Ал, биылғы өтетін бесінші съездің басты мақсаты ретінде Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт вице-министрі Марат Әзілханов - әлемдік және дәстүрлі діндердің жасампаз әлеуетін жаһандық бейбітшілік пен келісімді нығайтуға бағытталған, діндер мен мәдениеттер арасындағы үнқатысуды баянды ету, діни қауымдар арасындағы өзара түсіністік пен құрметті тереңдету, діни экстремизм идиологиясына қарсы тұра алатын толеранттылық пен өзара құрмет мәдениетін қалыптастыру деп атап өтті. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съезінің ғаламдық деңгейдегі дінаралық қатысуы мен келісімі сақталуына ерекше үлес қосып отырғанын жастармен бірге талқылап, талдап түсіндіру жұмыстары жүргізген болсақ, бұл мәселелде де, діни тәрбиені айтып отырмын, әжептеуір алға жылжуды байқар едік.

Сондықтан, студент жастарға әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезд материалдарын және «Діни ұйымдар және діни бірлестіктер» туралы Заңды іске асыру тетіктерін нақтылы түсіндіргеніміз абзал. Ол үшін дәстүрлі болып саналған ұстанымдарды білуге мүмкіндік тудыратын әртүрлі форматтағы басқосулар, форумдар мен конференцияларды ұйымастырғанымыз дұрыс. Тек қана, формальді түрде өткізілетін

форумдардан аулақ болайық. Жүз, жүз елу мақала жинап алып, екі-үш шетелдік ғалымды шақырып, халықаралық деңгейдегі конференция өткіздік дейтіндер дәстүрге айналып бара жатқаны, біздерді қатты алаңдатады. Ал, бұл жөнінде жастарлың не ойлайтынын өзіңіз бағамдай беріңіз. Біздің ойымызша, жүздеген ғалымдар босқосқан мәслихаттарда нақты нәтижелерге қол жеткізіле берілмейтіндігін өмірдің өзі дәледеп отыр. Ендеше, елімізге танымал теолог ғалымдар мен діни қайраткерлерді қатыстыра отырып, студенттер арасында басқосуды, әрі форматы сұрақ-жауап ретінде, өткізілетін «дөңгелек үстелдердің» беретін тиімділігін тілге тиек еткізгіміз келеді. Қазіргі жастарымызды толғандырып отырған – Қазақ хандығының құрылуы, оның мәдениеті, тілі мен діні, саяси жағдайы, алыс-жақын шетелдермен байланысы қалай қалыптасқаны туралы толыққанды дәйекті деректермелерге сүйене отыра, жастарды сендіре алатын аптал азаматтар осындай «дөңгелек үстелдің» құрметті қонағы болуы керек. Сонда ғана, мәңгілік елдің мәнін терең ашып, діни ұстанымдарымызды айқындауға анық жол ашылар еді. «Мәңгілік Ел» идеясының негізінде жұртты топтастыратын рухани құндылықтардың ішінде ғасырлар бойы елімізде қалыптасқан ханафиттік ислам сабырлықпен, төзімділікпен ислам құндылықтарын тиімді түсіндіру жолдарын жастарымызға ұғындырудан бірде тынбауымыз керек.

Бұл жерде бұқаралық-ақпарат құралдарының атқаратын рөліне ерекше тоқталғым келеді. Біздің ойымызша, бәлкім республикалық мемлекеттік басылым беттерінен жастар арасындағы діни тәрбиенің маңыздылығы туралы арнайы бет арнап, ол жерде жастардың өз іштерінен пікір-талас ұйымдастырып, олардың ұсынымдарын жариялап, университеттердегі кураторлық сағатта талқыласа, көп нәрсенің байыбына бара алмай жүрген жастарымызға нақты көмек болған болар еді деп ойлаймыз. Бұл жерде теледидарларда ұйымдастырылатын ток-шоулардың тақырыптық жоспарына жастар арасындағы діни тәрбиені жүйелі түрде енгізіп отырсақ, күрделі мәселенің күрмеуінің шешілуіне өзіндік септігін тигізері айқын.

Студенттер газет-журналдардан көрі, ғаламтор, әлеуметтік байланыстар, блогтарда белсенді қолданатынын ешқашан естен шығаруға болмайды. Сондықтан да, діни каналдарды, мұсылмандық туралы сайттарда талқыланып жатқан тақырыптар төңірегінде дәстүрлі емес және радикалды діндер белсенділерінің кейбір қисынға келмейтін сұрақтар бойынша мемлекет тарапынан орынды жауаптардың нұсқалары ұсынылса, онда біздің студент жастардың теріс пиғылдағы ағымдарға аңсары аумасы анық.

Жастардың діни тәрбиедегі сауаттылығын арттырамыз десек, оларды ҚМДБ өкілдерінен құрылған үгіт-насихат топтарымен қоян-қолтық қызмет етуді қолға алу керек деп санаймыз. Діни мамандардың арасында құранның сүрелерін жай ғана жаттап алып, оның мән-мағынасын, философиясын терең талдап, түсіндіруге келгенде өз деңгейінде бола бермейтіндігі де шындық. Сондықтан, жастар ұйымымен бірлесіп жұмыс істеу кезінде тек қана құранды жақсы білетіндерді ғана емес, өзінің терең білімділігімен, пайым-парасатымен өзгелерді өзіне қарата алатын, шешендік өнердің қыр-сырын меңгерген мамандарды тартсақ, сонда кімнің айтқаны дұрыс, кімдікі бұрыс екенін ойлы студент өзі ақ-қарасын ажыратып алар еді.

Осы бағытта ойымызды қорытындылай келіп, еліміздің дінтанушылары, дәстүрлі көшбасшылары, сондай-ақ, діни мамандар тарапынан түсіндіру жұмысы әлі де жетілдіре түсуді талап етеді. Сонда ғана дін тұтудың жанама қырларынан, атап айтқанда, балаларымыздың сақал қою, қыздарымыздың тұмшаланып киім киюі сияқты тірліктеріне толыққанды мағлұматтар алуына мүмкіндік туар еді. Біздің ойымызша, олай еткенің дұрыс емес, бұлай еткенің дұрыс емес деп сынның астына алғаннан гөрі, олардың санасына әсер ететін әрекеттерді пайдалансақ, ұтарымыз мол болар еді.

Тағы бір мәселе – отбасы тәрбиесіне келіп тіреледі. Тәуелсіз мемлекетіміздің ірге тасын нығайтып, еңсесін биіктететін, әлемдік «отыздыққа» жеткізетін, ертеңгі ел азаматтары – біздің жалынды жастармыз ұлт болашағы боларлық тұлғалар қалыптастыру мәселелесі оқу ордаларынан бастау алатыны баршамызға аян. Тәрбие беру дегеніміз, оның

ішінде діни тәрбие беру, ақыл айту, білгішсіну, «қызыл сөзді көпіру» емес, жастарды жаңашылдыққа, ерлікке, патриотизмге баулу екенін ұғынуымыз керек. Тәрбие – тал бесіктен басталатынын ескерсек, отбасы тәрбиесінде келешек ұрпақтың болашағы жатыр. Соңғы кезде жастар арасында жарасым таппай ажырасу, жанұя құндылығын сақтамау, түні бойы түнгі клубтарда қыдырыстау - кәдуілгі әдетке айналып барады. Қазіргі кезде дәстүрлі емес және де радикалды діндер өкілдері ұйып отырған отбасының ыдырауына да көп әсер етуде. Қаншама отбасы шайқалып, жанұя мүшелері жан-жаққа, неше түрлі ағымдардың ізіне түсіп, бала - әкені, қыз – шешені тыңдаудан қалды. Осындай қиын тағдырдың тәлкегіне түскен жастарымызға ауадай қажет нәрсе – біреу-ақ. Ол – жастардың таңдау алдындағы шынайы ақпараттың қажеттігі. Мәселенің мәні осы деп түсінгеніміз абзал. Сапалы діни сарапшылардың қорытындылары – қаншама адасып жүрген жастарымызға көмегін тигізер еді. Міне, осындай адам тағдырын шешетін ойлы пікірді бере алатын мамандар бізде жеткілікті ме? Әртүрлі ағымдағы ұйымдардың нені мақсат тұтатыны, немен айналысатыны, оларды насихаттайтындардың түпкі мақсаты не деген сан-алуан сұрақтарға қазіргі қызметте жүрген дін ағартушыларымыз дайын ба? Әрине, бұл мәселеде де ойланатын шаруалар шаш-етектен. Рас, дінтану пәні бойынша оқулықтар шығарылуда. Бірақ, сол оқулықтар діни тәрбиеде ағартушылық қызметін өз деңгейінде атқарып отыр ма? Бұл да ойланатын мәселе. Яғни, дәстүрлі діндердің артықшылықтары айшықталған, тайға таңба басқандай әрбір жасқа әсер ете алатын деңгейдегі оқу құралдарын көптеп шығаруды қолға алу керек. Оған қаражатты үнемдеу өте қисынсыз. Үнемдемейтін нәрседен үнемдейміз деп жүргенде, үндемей ғана өзінің құйтырқы пиғылын жүзеге асыруға ұмтылған ағым өкілдері өз мақсатына жету жолында қыруар қаржы жұмсап, неше түрлі насихат-уағыз кітапшаларын қаптатып жіберіп жүрмесіне кім кепіл?

Сондықтан, біз қыздарымызға ислам дінінің әкелген жаңалықтарын үнемі айтып отыруымыз керек. Отбасындағы әрбір ата-ана қыздарының ертең күні елдің анасына айналатын, ұлттың болашағын айқындайтындығын есіне салып отырсақ, әрі ана тәрбиесі өнімді болса олардың қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінуі арта түсетіні анық. Адамдардың адамгершілік туын биік ұстап, рухани кемелденуімен жететін нәтижесі – адамдардың бір-біріне деген жақындығын, бауырмалдығын тереңдете түседі. Сондықтанда, Қасиетті Құранда кемелдену мен үйлесімділікке жетуге көмектесетін рухани құндылықтарды дәріптеу өн бойында айтылады. Мысалы: **«Өз ата-аналарыңды құрметтеңдер, жетімдерді жебеп жүріңіздер»** (198 аят) деп, отбасылық құндылықтарды қадірлеуге, адамзаттың бар баласын жақын тұтып, өзгелердің мұң-мұқтаждарына құлақ асып жәрдемдесуге шақыратындығын байқаймыз. Бір қарағанда әркімге де түсініліктеу көрінетін бұл ұғымның түбінде терең пәлсәпә жатқанын байқай бермейміз. Ең бірінші отбасыңа, содан соң туыстарыңа, қала берді барша халыққа жақсылығыңды аямай керектігін де күнделікті өмірде байқай бермейміз. Әрқашанда жақсы ойлар, ізгі ниеттер, кірпияз қамқоршылықтар өн бойымыздан табылып жату керектігін біз төмендегі Құран сүресінен де байқаймыз: “ **Аллах жақындарға әділетті болуы, жақсы істер жасау мен жомарт болуды бұйырады. Ол зұлымдыққа, заңсыздыққа және көтеріліске тыйым салады** (16 сүре, 90 аят).

Жалпы, жастар арасындағы діни тәрбие, әсіресе қылықты қыздарымыздың, көркем қыздарымыздың бойындағы қалыптасқан қасиетті мінез-құлық мәселесі жәй ғана айта алатын сөз емес. Оның астарында ұлт болып ұлысудың, елін сүйген, жерін сүйген патриотизмнің жатқанын ешқашан ұмытпауымыз керек. Сондықтан да, ұлы Мұхтар Әуезов айтқандай “ел боламын десең – бесігіңді түзе” деген қағида әр қазақ отбасының өмірлік кредосына айналуы тиіс.

Еліміздің тұрақты дамуында жастардың үлесі зор екенін ескерсек, сол жастарымыздың бойында патриотизмге, рухани- келісімге, татулық пен бірлікке деген қасиеттері еліміздің кемел келешегіне қызмет етуден туындағанын қалар едік. Келісім мен бірлікті ту еткен еліміз – жүз отыздан астам ұлт өкілдерінің ортақ Отаны, татулығы

жарасқан «Қазақстан» атты шаңырақтың әлемдік кеңістікке еркін еніп, әрдайым ынтымақ-бірлікте болуы жастар қолында екенін әркез есте ұстауға тиіспіз. «Тәрбиесіз берілген білімнің қоғамға қатерлі» екендігі әрқашан да қаперімізде болғай.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Бақытжан Сатершинов
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтыДінтану бөлімінің меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы, доцент
Алмасбек Шағырбаев
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтыДінтану бөлімінің ғылыми қызметкері

Қазақ халқының мемлекеттілігінің құрылуы еуразиялық көшпенділіктің дағдарысқа ұшыраған кезеңімен тұспа-тұс келді. Бұл кезең құдіретті Алтын Орданың ыдырап, оның бұрынғы иелігінде жекелеген дербес ордалар мен хандықтардың түзіліп, тегі бір түркі халықтарының тарихи қалауларына сәйкес өз алдына отау құрып, этностық құрылымдарға біріге бастаған дәуірі болатын. «Тарих-и Рашиди» мен өзге жазба деректерге сүйене отырып, еліміздің тарихындағы ең маңызды кезең және Қазақстан тарихы мен отандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы ең өзекті мәселелердің бірі – төл мемлекеттілігіміздің қайнар көзі саналатын Қазақ хандығының құрылуының мәдени-тарихи алғышарттарын сипаттауға болады. Жәнібек пен Керей бастаған жұрттың қоныс аударуы және Керейдің хан сайлануы сияқты тарихи айғақтармен сипатталатын Қазақ хандығының пайда болу датасы қазақстандық медиевистикада осы уақытқа дейін әртүрлі пікірлер тудырып келді. Ақырында бұл пікірталасқа нүкте қойылып, биылғы жылыҚазақ хандығының 550 жылдығын атап өтуіміз ел тарихындағы айшықты парақтардың қатарына жатқызылатын болады.

Қазақ хандығы құрылуының бірқатар объективті алғышарттары болды. Оның терең рухани-мәдени алғышарттарын қарастырмас бұрын, бұл мәселеге қатысты XV ғасырдың ортасына қарай Шығыс Дешті Қыпшақта (көшпелі Әбілқайыр мемлекетінде), Жетісуда (Моғолстан мемлекеті) және Мәуреннахрда (Темір әулетінің мемлекеті) қалыптасқан саяси-этностық жағдайға, ондағы династиялық (әулеттік) талас-тартыстар мен руаралық жанжалдарға терең тарихи талдау қажет.

Алғашқы қазақ хандарының Әбілқайыр ханнан бөлініп ауа көшуінің кейбір итермелеуші мотивтері жазба деректерде келтіріледі. Мысалы, Мұхамед Хайдар Дулати: «Ол кезде Дешті Қыпшақта Әбілқайыр хан билік жүргізетін. Ол Жошы тұқымдарынан шыққан сұлтандарға тыныштық көрсетпеді. Жәнібек хан мен Керей хан одан қашып Моғолстанға бет алды» [1, 217 б.]. Әбілғазы бахадүр де осыны қостайды. Махмұд бен Уәли былай деп жазады: «Тұқай-темірдің кейбір ұрпақтары, мысалы, Керей хан мен Жәнібек хан бағынудан бас тартты. Олар ата-бабаларынан қалған елден безіп, Моғолстанға жолға шықты» [2, 352 б.]. Бұл сөздерден қазақ хандарының тікелей Дешті Қыпшақ хандарының ұрпақтары ретінде көрініп, көшу себебі Шығыс Дешті Қыпшақтағы билік үшін болған әулеттік күрестен туындағаны көрініп тұр.

Бұл күрес Шейбан (Жошының бесінші баласы) мен Тұқай-Темір (Жошының он үшінші баласы) ұрпақтары арасындағы бақталастық ретінде Алтын Орда ханы Бердібек тұсында Батудың тармағы үзілген кезеңнен басталады. Шейбан және оның ұрпақтары Батудың тұсында, кейінірек Өзбек ханның кезінде барлық Жошы тұқымдары қудаланған тұста ерекше артық жағдайға ие болды. Сондықтан да, Өтеміс-қажының айтуынша, өзбек-шейбанидтер осы артықшылықтарын есіне алып, мақтанатындығы белгілі [3, 92 б.]. XIVғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың дағдарысы кезінде бұл әулеттің

бірнеше өкілдері Саин тағына таласты. Ал Тұқай-Темір ұрпақтары 1359 жылы Бердібек хан қайтыс болғаннан соң Жошы ұлысының шығыс қанатында Орда-Ежен әулетін ығыстырып, билікті қолдарына алды [4, 57-75 бб.]. Бұл дербес мемлекеттің (Ақ Орданың) соңғы билеушісі Барақ Саин (яғни Алтын Орданың) тағына да отырды. Демек алғашқы қазақ хандарының арғы тегі Шығыс Дешті Қыпшақтағы билікке бұдан бір ғасыр бұрын араласа бастаған, сондықтан олардың шейбанидтермен күресі заңды көрінеді. Барақ хан дүниеден өткеннен кейін осы территорияда өз мемлекетін құрған шейбан әулетінен шыққан Әбілқайырдың тұсында (1428 – 1468 жж.) Орыс хан ұрпақтарының 1457 жылға дейін ұстанған позициясы туралы мәлімет жоқ. Жалпы осы дәуірге байланысты жазба деректер өте аз. Прошейбанидтік бағыттағы Масғұд бен Кухистанидің «Тарих-и Абу-л Хайр-хани» еңбегінде Әбілқайыр ханға қарсы топтың ішінде бұлардың аты аталмайды.

Бұл кезеңге байланысты ақтаңдақтың орнын халық арасына тараған тарихи аңыз-әңгімелермен толықтыруға болады. Тарих ғылымында кеңінен қолданылмағанымен «даланың ауызша тарихнамасы» деген атпен белгіленетін бұл деректемелер тобына Ш. Уәлихановтың, В.П. Юдиннің, А. Сейдімбектің берген бағалары көпшілікке мәлім. Қазақтың «Ақжол бидің өлімі», «Қодан тайшының жоқтауы», «Ноғай мен қазақ айрылысуы» сияқты ортағасырлық тарихи айғақтарды дәлелдейтін аңыздар, сонымен қатар ноғайлы дәуірі мен онан кейінгі кезеңге қатысты тарихи тұлғалар (әз-Жәнібек, Асан қайғы, Алаша хан және т.б.) туралы әңгімелер тенденциялық сипатта жазылған жазба деректермен салыстырғанда шындыққа жақындығымен ерекшеленеді. Аңыз бойынша руаралық жанжал қара қыпшақ Қобыландының арғын Ақжол биді өлтіріп кетуінен басталады. Құн сұраған арғынның сұлтаны Жәнібектің талабын жоғары билеуші Әбілқайыр хан орындамайды. Мұның арты бірқатар тайпаның ноғайлы туысқандарымен айрылысып, ел-жұртынан ауа көшуімен аяқталады.

Демек, ата-бабадан қалған жұрттан безіп, бөтен елге, Шағатай нәсіліне көшудің бір себебі Әбілқайыр хандығында бұрынғы қалыптасқан далалық рулық демократиялық тәртіптің бұзылуымен де түсіндіріледі. Бұл жағдай жазба деректермен де дәлелденеді. Камал ад-Дин Бинаидің айтуынша «билік жүргізу мен сұлтандықтың жарғысы ескі тәртіпке сай келмей бұзылды» [5, 99 б.]. Жоғарыда келтірілген «Тарих-и Рашиди» және «Бахр ал-асрар фи минакиб ал-ахиар» шығармаларынан да осы тәріздес хабарлар ұшырасады және олардан Әбілқайыр ханның жеке билікке ұмтылғаны аңғарылады.

Хан билігінің беріктігі хан саясатының анағұрлым ірі рулардың мүдделеріне сай келу-келмеуіне байланысты екендігі көптеген мысалдардан көрінеді. Егер мүдделері сай келмей немесе құқы төмендетілген жағдайда вассалды рубасылары өзінің жұртымен үдере көшіп кететін немесе ашық қарсыласатын. Ол уақыттарда «ауып көшу» бағынбаушылықты білдіретін және көп қолданылатын қарсылықтың формасы болып табылатын еді. «Қазақ» сөзінің семантикалық мағынасы жөнінде ғылымда алуан түрлі пікірлердің орын алғанына қарамастан «қазақша өмір кешу» бағынбауды, еркін өмір сүруді білдіреді деген болжам қабылданған. Ортағасырларда «қазақшылық» институтының кең таралғаны жазба деректерден мәлім. Мысалы, Тоқтамыстың қазақтары, Ибақ ханның ноғай қазақтары, шейбанидтік қазақтар және т.б. Яғни Жәнібек пен Керейдің көші арқылы ғана этникалық мәнге ие болған «қазақ» термині бұған дейін саяси-әлеуметтік мағынада қолданылған. Сонымен хандықтың құрылуы мен халықтың қалыптасуы тарихындағы көп нәрсені этнонимнің өзі айқындап тұр.

Енді хандықтың құрылуы мен бекуіне қалыпты ықпал еткен XV ғасырдың орта тұсындағы Шығыс Дешті Қыпшақ, Жетісу мен Мәуреннахрдағы саяси және мәдени жағдайларға тоқталайық. Әбілқайыр ханның қырық жыл бойы билік құрғанына қарамастан көшпелі өзбектер мемлекетінің ішкі саяси жағдайы берік болмады. Алайда Әбілқайыр хан 1457 жылға дейін өз ішіндегі оппозициялық топтың (Сейтек-хан, Айбақ хан, Бүреке хан, Мұса, Жаңбыршы, Аббас бектер, Мұстапа хан) әлсіз қарсылықтарын басып тастап, көрші елдердегі саяси тұрақсыздықты пайдаланып, сыртқы экспансия арқылы мемлекетінің территориясын едәуір кеңейтті. Ұлықбек әскерін Сығанақ

ауданында Барақ хан тас-талқан етіп жеңгеннен кейін Мәуреннахр билеушілері ұзақ уақыт бойы қорғаныс позициясын ұстанып, қырға қарай ешқандай жорық әрекетін ойластырған жоқ. «Тарих-и Абу-л Хайр-ханида» шейбанидтердің Хорезм мен Сыр бойы қалаларын алуға толық құқы бар екендігі, сондай-ақ Сұлтан Құсайын мырза, Мұхамед Жөкі мырза және т.б. тимуридтік «қазақтарды» өзіне паналатып, олардың өзара қырқысында қазы рөлін атқарғаны баяндалады. Масғұт бен Кухистанидің сөздерінен Әбілқайыр хан Темір ұрпақтарының патроны, ал олар оның вассалдарына айналды деген идеологиялық мәндегі ұлыдержавалық ой-пікірді ұғуға болады [6, 149-151 бб.]. Ал, Жәнібек пен Керейді шағатайлықтардың паналатуына қарағанда Әбілқайыр хандығы мен Моғолстан арасында одақтық қатынас болмаған. 1457 жылы Көк кесене түбінде (Қызылорда обылысы Жаңақорған ауданы Қожамберді ауылы) Әбілқайырдың Өз-Темір тайшы бастаған ойрат әскерінен оңбай жеңілуі мен «қазақтардың» жаппай қоныс аударуы салдарынан бұл мемлекет көп ұзамай ыдырай бастады.

Мәуреннахрда 1447 жылы Ұлықбек өлтірілгеннен кейінгі Темір ұрпақтары арасындағы билік үшін күресте Мираншахтан тарайтын Әбу Сейіт мырза 1451 жылы жеңіске жеткенімен саяси жағдай тұрақтамады. Ақсақ Темірден қалған империяны сақтап қалу үшін Әбу Сейіт екіжақты соғысуға мәжбүр болды. Шығысында Моғолстан ханы Есен-бұғаның тонаушылық жорықтарына қарсы өзіне келіп паналаған оның туған ағасы Жүніс-ханды пайдаланса, өзі батысында Хорасанға көз салған Қара Қойынлы әулетінің (Әзірбайжандағы батыс оғыздық әулет) билеушісі Шах-Жаханға қарсы соғысты.

Сол сияқты Жетісу мен Қашқарда орналасқан Моғолстанның да саяси жағдайы бірқалыпты болмады. Моғолстан біріктірген аудандар табиғи-географиялық жағдайы, экономикасы және тарихи даму барысындағы этногенетикалық және мәдени байланысы жағынан әркелкі [7] болғандықтан шағатайлық Есен-бұға ханға (1423-1462) билікті ұстап тұру оңайға түскен жоқ. Бұл ханның қазақтарды «ілтипатпен қабылдап, оларға мемлекеттің батыс бөлігінен Шу мен Қозыбасы өңірін беруінің» өзіндік себептері болды. Оған тайпа басылары және әмірлермен қатар, билікке таласқан туған ағасы Жүніс-хан Темір әулетіне сүйене отырып қарсы шықты. Сондай-ақ XV ғасырдың басынан басталған Жетісу мен Моғолстанның басқа да аудандарына ойраттардың шабуылы үдей түсті. XV ғасырдың 50-жылдары билеуші Исан тайшы біріктірген ойраттардың шабуылына Қашқарда өзара қырқыстармен айналысып жүрген Есен-бұға ешқандай қарсылық көрсете алмады.

Осындай қиын кезеңдерде көшіп келген қазақтарды ол батыста Жүніс-хан мен Темір ұрпақтарына қарсы пайдаланбақ болған, шынында 1462 жылы Есен-бұға қайтыс болғанға дейін батыс өлке тынышталды. Сонымен бірге қазақтарды әскери күш ретінде ойраттарға да қарсы пайдаланған. Жәнібек қазақты Қашқардағы Шағатай нәсіліне қаратқан соң «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда біз қалмаққа не көрсетпедік» [8, 31-33 бб.] деген халық аузындағы сөз де осыны дәлелдесе керек. Ұлы Абай бұл халық аузындағы сөзді «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққандығы туралысында» осы кезеңмен байланыстырады.

Осылайша, Орталық Азиядағы саяси-этникалық процестер шиеленісіп тұрған шақта, 1458 жылы Қазақ хандығының негізі салынып, өзінің этностық ауқымының кеңдігіне орай дереу күш ала бастады. Жәнібек пен Керейге берілген «қазақ» атауы олардың қол астындағы халықтың этнониміне айналды және олар иемденген территория Қазақ елі деп атала бастады.

Алайда бұл тарихи айғақтың орын алуын тарихшылар әртүрлі этностық-саяси объективті себептермен түсіндіргенімен, оның мәдени астарларына көңіл бөле бермейді. Біздің пікірінше, «бұл инцидент пісіп-жетіліп тұрған өмірлік бағдар мәселесінің шешілуіне түрткі ғана болды. Қазақ тарихында аса маңызды орын алатын бұл ауа көшу прецедентінің орын алуының негізгі себептерінің бірі Алтын орданың күйреуімен сипатталатын еуразиялық көшпенділіктің жалпы дағдарысы мен батыстық отырықшы өркениеттің экспансиясы барысындағы «көшпенділік-отырықшылық» баламаларын

таңдаудан келіп шығады». Қазақ халқының осы қалауы ауыр кезеңде ауа көшіп, жеке отау құрғанын мәдениеттанушы М.М. Әуезов көшпенді-отырықшы баламаларымен байланыстырады [9, 53 б.].

Бұл қос өркениеттің қақтығысы шиеленіскен тұста таза көшпенділік өмірқамын ұстанған қазақтардың мұнан кейінгі дамуы «қилы заманмен» байланысты болды. Бұл кезеңнің жалпы тенденциялық ерекшеліктерін ноғайлы мен қазақ айрылысуына байланысты айтылатын халық әндері мен күйлері және XV-XVIII ғасырлар аралығындағы қазақ жырауларының (Дайырқожа, Қазтуған, Асан қайғы, Доспамбет, Шалкиіз, Жиембет, Марқасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау және т.б.) авторлық поэзиясы арқылы сипаттауға болады. Белгілі зерттеуші Ә. Қодар өз монографиясында ұлттық әдебиеттің кейбір теориялық мәселелерін қайта қарай отырып, бұл құбылысты «көшпенділік апокалипсистің жақындауын алдын ала сезген түрік рухының соңғы серпілісі... софистика мен трагедияның нышандары бар далалық интеллектуализмнің қияға шырқауы, Ұлы дала сахнасы болған өзіндік көшпелі театр» деп сипаттайды [10, 118 б.].

Бастапқыда дала еркіндігі мен рулық демократияның туын жоғары ұстаушы апологеттері болған «батыр-жыраулар» поэзиясында ерте түрік және ноғайлы дәуірінен мұра болып қалған патриотизм мен бірбеткей өрлік өз орнын сақтап қалғанымен, өткенге деген ностальгиялық сағыныштың, туыс халықтардың тарихи тағдырларының жолайрығы тұсындағы шарасыздық көңіл-күйдің басым екендігі аңғарылады. Кейінірек, бұрынғы көзсіз ерлік пен батырлықтың, гедонизмнің (бұл дүниенің қызығымен шаттанудың) орнына күнделікті күйкі тірлік жырлана бастайды. Әсіресе, терме, толғау жанрлары түрінде моралистика мен дидактика араласа бастайды. Алайда бұл жырлардың астарында терең философиялық мән-мағына мен адамгершілік мазмұн бар.

Осылайша, қазақ мәдениетінің дәстүрлі кезеңі «алтын заманнан» «қилы заманды» бастан кешірді. «Ақырзаман» (қара қытайдың қаптауымен сипатталатын) туралы түсінік жер жаннаты «Жерұйық» туралы утопиялық арман-аңсарды туғызды. Осы себептерден қазақтың сөздері, өлеңдері мен әндеріне билік, ерлік, еркіндікпен қатар арман, зар, шер, қайғы, ойларына уайым араласады [11, 201 б.]. Ұлттық мәдениеттегі осындай қарама-қайшылықты ерекшеліктерді, қазақы өмір сүру тәртібін, оның салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарынан көрінетін дүниетанымдық және ментальдық ерекшеліктерді «қазақшылық» деген ұғымға сыйдыруға болады.

Халқымыздың ұлттық дәстүрі бойынша, кісіні сыйлау, құрметтеу, оның кісілігін үйрену әрбір жастың парызы болып табылады. Үлкен кісінің алдынан қия өтпеу, үлкен адамға орын беру, оны төрге шығарып құрметтеу, оған сәлем беру, көңіліне қарау – адамгершілік борыш ретінде қалыптасқан дәстүрлер. Ерлік пен елдік, отаншылдық пен сүйіспеншілдік, ынтымақ пен бірлік, жан тазалығы мен адал достық – бәрі де ақын-жырауларымыздың жыраулық поэзиясынан орын алған, осының өзі – болашақ ұрпақтарыздың бойына бүкіл кісілік асыл қасиеттерді жинақтауға зор көмек беретін бала тәрбиесінің бастау бұлағы.

Жыраулық поэзияның ірі өкілдері Асан қайғы мен Қазтуғанның, Доспамбет пен Шалкиіздің, Ақтамберді мен Бұқар жыраудың және т.б. елдік пен ерлікті, азаматтық пен адамгершілікті жырлаған өршіл өлең-жырлары, туған жер, ата-қоныс, ел тағдыры, өмір өткелдері мен қоғам жайлы философиялық толғау-тұжырымдары, өткір ойшылдық пен шешендік өнер өнегелері адамзат атаулыға тән асқақ кісілік идеяны паш етеді. Осы үлгі-өнеге тұтар, ұрпағымыз мақтанышпен мәңгі естерінде ұстар ақын-жырау, даналарымыздың әрқайсысының өмір жолдары сол өзі өмір сүрген заман тарихымен тығыз сабақтастықта жатыр. Жалпы кісілік құндылық болып табылатын: салауаттылық, инабаттылық, ізеттілік, ар-ұятты болу, қайырымдылық, перзенттік парыз, ата-анаға, отанға қызмет ету, ұлтын, халқын отанын сүю, қорғау, әдептілік, имандылық, ар-намыстылық, өнерпаздық, ата-текті қастерлеу, бүкіл адамзаттық адамгершілік қасиеттерді ардақтау, ерлік деген ұғымдарды тәлім-тәрбиеде кісілік өлшемдердің көрсеткіші деп

санасақ, адам бойына қуат берер осынау ізгі қасиеттерге баулуда жыраулық поэзиядан аларымыз өте көп.

Тұтастай белгілі бір кезеңдердің қоғамдық-әлеуметтік, тарихи сипатын таныта алатын дидактикалық-философиялық сарындағы толғаулармен қатар сөз зергерлері адамгершілік, этика, мораль тақырыптарын да адам өмірінің түрлі жағдайларына қатысты келістіре жырлап, ел ішінде тәрбиелік міндет атқарып отырғаны байқалады.

Қазақ халқының этномәдениеті мен әлеуметтік жадындағы батырлық рух XVIII ғ. жоңғарлармен соғыста және XIX ғ. ұлт-азаттық күресте (Махамбет, Шернияз, Нысанбай және т.б.) қайта көтерілгенімен, Қазақ хандығының Ресей құрамына өтуі нәтижесінде «зар заман» құбылысы басталады.

Еркіндік пен бодандықтың, дәстүр мен еуропалық метрополиядан енген жаңа тәртіптердің шегіне жете шиеленісуі Шортанбай Қанайұлы, Дулат Бабатайұлы және Мұрат Мөңкеұлы сияқты «зар заман» ағымы ақындарының шығармалары арқылы пайымдалады. Олар XIX ғасырдағы қазақ өміріне тән барлық құбылыстарды сынға алады. Отаршылықты әшкерелеп, әлеуметтік үйлесімділік уақыты ретінде өткен дәуірді идеалдандыра отырып, бүгінгі заманның келешегінен де үмітін үзіп, түңіледі. Қазақтар ата-бабадан қалған рухани құндылықтарын ұмытып, елдің ішін әділетсіздік, арамдық, өтірік, өсек-аяң, ақымақтық басып кетті, тіпті мал да айдауға көнбей қойды. Көңіл қуантатын ешнәрсе таппаған зар заман ақындарының кеудесін кернеген кернеген мұң мен зар әбден күнәға батқан замандастарының құлағына жете қоймайды.

Қазақтың дәстүрлі этномәдениетіндегі индивидуалдық және қауымдық факторлардың арақатынасын қарастырғанда, оларды органикалық тұтастық немесе адамдық ынтымақтасудың көшпелілік тәртібі деп анықтауға болады. Хандық дәуірде бұл тәртіп қазақ қоғамының болмыс бітіміне сәйкес болғанымен, кейінгі трансформацияларда өзінің үйлесімдіруші функцияларынан айырылып қалды. Өйткені, XVIII ғасырдан бастап қазақтың әлеуметтік мәдениеті ішкі қисындылықтан гөрі сыртқы әсерлер ықпалымен түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Бұл әсерлер (Ресей отаршылдылығы, Қытай мен Орта Азия мемлекеттерінің экспансиясы, жоңғар шапқыншылығы) қазақтың әлеуметтік мәдениетін шайқалтып жіберді.

Атамекеннің тарылуы қазақтың кісілік негіздерін шайқалтатын, жаугершілік пен отаршылық әсерінен өрістеген теріс қылықтардың көбеюіне әкелді. Біз бұл жерде бодандық психологиядан тарайтын жасқаншақтық, үрей, жағымпаздық, ұлт мүддесін сату сияқты құбылыстарды айтып отырмыз. Қауымшыл кісінің (ынтымақтастық құндылығы мағынасында) орнын «пысық» пен «масыл» басты.

Сонымен, қорыта айтқанда,тәуелсіздікпен сипатталатынұлттық идеяның астарлары ұлттық болмыстың кескінін бейнелейтін ұлттық тарихи өзіндік сананың қойнауында жасырынған және дәстүрлі қазақ қоғамындағы осындай ұлтты ұйыстырушы идеялардың ізін халқымыздың философиялық және әлеуметтік-саяси ойының тарихынан табуға болады. Сонау ертетүркі және түркі дәуірлерінен бергі қазақ мемлекеттілігі кезеңдерін қамтыған ел мен жердің бірлігін білдіретін «Атамекен», «Өтікен», «Ергенекон», «Жиделі-Байсын», «Қайырымды қала», «Еділ мен Жайық», «Жерұйық» идеялары мен «еділшілдік», «тұраншылдық», «түркішілдік», «оғызшылдық», «шыңғысшылдық», «ноғайшылдық», «түркістаншылдық», «Алаш», «Қазақ» идеологияларынан қазақ даласындағы тарихи сананың эволюциясын байқауға болады. Ал кейінгі отаршылдық пен тоталитаризм дәуірінде алдыңғы қатарға азаттық, еркіндік, тәуелсіздік мәселелерінің тікелей өзі шығады. Осылайша, бүгінгі тәуелсіздік жылдары Қазақ елі әлемдік қауымдастық қатарынан өзіне лайықты орын алып, ендігі бағдарын «Мәңгілік елге» қарай бағыттауда.

Пайдаланылған деректер тізімі:

1. Мухаммад Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди / Материалы по истории Казахских ханств XV - XVIII вв /С. Ибрагимов, Н. Мингулов, К. Пищулина, В. Юдин. – А.: Наука, 1969. – 185-236 бб.

2. Махмуд бен Эмир Вали. Бахр ал-асрар фи минакиб ал-ахйар / Материалы по истории Казахских ханств... 320-368 бб.

3. Утемиш-хаджи ибн Маулана Мухаммад Дости. Чингиз-наме (перевод) // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания. Исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – С. 87- 118.

4. Переход власти к племенным биям и неизвестной династии Тукатимуридов в Казахских степях в XIVв. (К проблеме восточных письменных источников, степной устной историографии и предыстории Казахского ханства) // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания. Исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с.

5. Камал ад-Дин (Шир-) Али Бинаи. Шайбани-наме / Материалы по истории Казахских ханств. 91-127 бб.

6. Масуд бен Усман Кухистани. Тарих-и Абу-л-хайр-хани / Материалы по истории Казахских ханств. 135-171бб.

7. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в сер. XIV – нач. XVI вв. (вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата: Наука, 1977. – 288 б.

8. Абай. Біраз сөз қазақтың қайдан шыққандығы туралы // Қазақ тарихы. - 1993. - №1. - 31-34 бб.

9. Ауезов М.М. Энкидиада: К проблеме единства миров кочевья и оседлости // В кн.: Кочевники и эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 51-98.

10. Кодар А. Очерки по истории казахской литературы (с древнейших времен до раннего творчества М.О. Ауэзова). – Алматы: Золотой век, 1999. – 160 с.

11. Әуезов М. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі // Әлем: әдеби көркем және танымдық альманах. – Алматы, 1996. – 198-216 бб.

РЕЗЮМЕ

В статье сделана попытка анализировать предпосылки становления казахского ханства и определить его основные факторы. В истории Казахстана и в социогуманитарной науке изучение культурно-исторических условии становления Казахского ханства является актуальным. Откочевка Жанибека и Керея и избрание Керея ханом, дата появления казахского ханства до сих пор порождает дискуссии в казахстанской медиевистике. В итоге многочисленных спор, в этом году по всей стране широко празднуется 550-летие Казахского ханства. Данное мероприятие является важным и значимым для нашего государства.

SUMMARY

The paper attempts to analyze the conditions of formation of the Kazakh Khanate and determines its basic factors. In the history of Kazakhstan and social sciences and humanities in the study of cultural and historical conditions of formation of the Kazakh Khanate is relevant. Cartingof Zhanibek and Kerey and election Kerey Khan, the date of occurrence of the Kazakh Khanate still generates debate in the Kazakh medieval studies. As a result, many disputes this year across the country is widely celebrated the 550 th anniversary of the Kazakh Khanate. This event is important and significant for our country.

POURQUOI LA CROISSANCE?

Claude ALBAGLI
Président de l'Institut CEDIMES

Dans les années soixante, les « *Trente glorieuses* » symbolisaient l'accès à un monde nouveau, en perpétuel transformation pour un confort toujours accru et des promesses de lendemains encore plus mirifiques[1]. La croissance s'inscrivait dans les gènes de la société occidentale qui s'érigeait en modèle universel et propageait son paradigme comme une référence à l'ensemble de la planète. A cette aspiration portée par les Nations Unies, se conjuguait les espérances d'un « *Tiers Monde* » qui devait transformer sa société et ses structures pour partager ces fièvres consuméristes en se dégageant de sa tutelle coloniale. Les spécialistes du développement s'employaient à distinguer méticuleusement les symptômes de la « *croissance* » qui pouvait se greffer directement sur les sociétés déjà industrialisées, des exigences du « *développement* » qui nécessitaient quelques laborieux préalables[2]. Ils prenaient soin d'ajouter au calcul d'une simple augmentation du PIB national qui définissait la *croissance*, une notion de processus long et continu aboutissant à une mutation des structures pour caractériser le *développement*.

Mais de cet enthousiasme amoureux envers une courbe de croissance comme le dénonçaient certains thuriféraires du mouvement soixante-huitard, relevait bien des spécificités d'une époque. Certains observateurs avaient déjà souligné que cet engouement pour cette ardente obligation de la croissance était de facture récente et n'avait pas mobilisé l'attention des sociétés agraires qui s'étaient imposées jusqu'à l'orée du XVIIIème siècle. Ainsi Jacques AUSTRUY remarquait que la croissance n'avait pas constitué la référence ordinaire des sociétés dans l'histoire de l'Humanité, mais qu'*a contrario,* depuis quelque trois siècles, elle constituait le scandale épistémologique de l'évolution des sociétés[3]. Quant au développement loin d'être une norme sociale atemporelle, il n'avait jusqu'ici concerné qu'une infime fraction de l'humanité que l'on se place dans les temps historiques ou que l'on observe la structuration sociale contemporaine. Bien peu des 80 milliards d'individus que compte l'Histoire de l'humanité, auront goûté les fruits du consumérisme… Aujourd'hui, cinquante ans après ces remarques rétrospectives, c'est en se projetant sur le futur que la croissance est à nouveau discutée en considérant le déséquilibre patent qui surgit avec des capacités d'exploitation des ressources planétaires disponibles devenues surpuissantes. Plusieurs paramètres interfèrent et rendent illusoire la diffusion du modèle consumériste contemporain à l'ensemble de l'humanité :

- Les bouleversements démographiques : en quarante ans (1960 - 2000) la population mondiale passe de 3 à 7 milliards et devrait croître de 3 autres milliards dans les quatre prochaines décennies ;
- L'explosion du consumérisme : le PIB mondial croît depuis ses 40 dernières années au taux de 3 %, soit un doublement en vingt ans et un quadruplement en quarante ans ;
- La prise en considération indispensable des excès de prélèvement de la société industrielle et de l'expansion consumériste qui annoncent un épuisement de la planète terre et un bouleversement de ses équilibres écologiques fondamentaux.

---

[1] FOURASTIE Jean, (1979), « *Les trente glorieuses ou la révolution invisible de 1946 à 1975* », Fayard. Le rythme de croissance s'élevait à 5 ?5 % en moyenne, très différent de celui qui le précédait à la Belle Epoque (2 %) ou dans l'entre-deux-guerres (1 %), chutant à moins de 2 % après les chocs pétroliers de 1974. FEIERTAG Olivier « *L'apogée de l'économie nationale* », La Documentation Française, N° 8081, 2011.

[2] PERROUX François, (1961), « *L'économie du XXème siècle* », PUF.

[3] AUSTRUY Jacques, (1965), *« Le scandale du développement* », Marcel Rivière.

Or l'ampleur du rattrapage qu'il faudrait instantanément réussir pour que tout le monde accède au niveau de vie californien devient extravaguant au regard des ressources : une multiplication du PIB et des demandes d'énergie et de matières premières subitement multipliées par 6 ! Cet impact sur la nature ne pouvait apparaître au début de l'ère industrielle, la population mondiale ne représentait même pas le dixième de celle d'aujourd'hui, la Nature pouvait apparaître comme une ressource inépuisable.

La croissance fait aujourd'hui question, elle entraîne des débats aussi passionnés qu'alarmistes, provoque des succès intarissables de littérature en évoquant le frisson de la *décroissance*[4] et parsème tout discours politique qui ambitionne de camper sur des positions responsables en se cadrant sur des référents écologiques, mais tout comme les inquiétudes initiées par le Club de Rome[5] ont été vite submergées par d'autres préoccupations plus immédiates relatives au chômage massif, les discours des édiles développent aux alinéas suivants une ode à la croissance pour résorber la situation calamiteuse des sans emplois.

Si la croissance semble être bordée dans le temps, d'une part au passé, par son absence dans les référents des paradigmes des sociétés agraires, et d'autre part au futur, par l'extrême danger qu'elle engage sur les équilibres des ressources planétaires, son concept n'appartiendrait alors qu'à une phase très délimitée de l'Histoire. La question qui nous taraude, est de savoir dans ces conditions pourquoi la croissance est-elle devenue une exigence primordiale et indispensable des sociétés industrielles et consuméristes ? Cela soulève une série de questions dérivées : Pourrait-on simplement glisser d'une logique contemporaine de développement soutenue par la croissance vers une société en état stationnaire, tout en préservant le principe de notre civilisation consumériste ? Le fait que la notion de *croissance* ne soit pas associée aux dix mille ans de société agraire, nous interpelle. Et si cette croissance était l'un des chaînons indispensables au maintien de la société consumériste ? Dans cette optique, les trois petits siècles de civilisation industrielle, ne seraient-ils qu'une parenthèse de l'humanité, un embranchement mortifère, une bifurcation imprudente ? Nous pourrions nous interroger avec Jean-Paul FITOUSSI : *la croissance a-t-elle un avenir ?*[6]

Ce questionnement sur les fondements de la croissance nous incite à vérifier d'une part, l'absence de liens organiques entre les sociétés agraires et la croissance et d'autre part, à mettre en évidence l'inclusion de la croissance dans les gènes mêmes de la société industrielle en mettant en exergue les modalités de sa mise en oeuvre.

A – L'ABSENCE DE LIENS ORGANIQUES AVEC LES SOCIETES AGRAIRES

On peut relever plusieurs éléments qui justifient la mise à l'écart du processus de croissance dans les fondements des sociétés agraires. On les mettra en exergue pour les plus symptomatiques : l'effet de seuil valorisant un état stationnaire, la prédation systématique du surplus par le Pouvoir pour maximiser sa puissance, l'appartenance identitaire au groupe renforçant la sécurité, mais sapant toutes initiatives individuelles.

1) *L'effet de seuil* - La croissance ne pouvait pas faire partie de l'horizon des sociétés agraires qui ont structuré pourtant dix millénaires de l'histoire de l'humanité. Nous allons voir pourquoi. Si l'on considère que toute communauté se met, une fois réglée la question sécuritaire,

[4] LATOUCHE Serge, (2006), « *Le pari de la décroissance* », Fayard, p. 214 et GESUALDI Francesco, (2005), « *Sobrieta, Dallo spreco di pochi ai diritti per tutti* », Feltrinelli, Milan, p. 54 avec son objectif de sobriété : « *Réduire, Réutiliser, Réparer, Recycler, Ralentir* ». ARIES Paul, (2008), « *La décroissance : un nouveau projet politique* », Golias.

[5] DELAUNAY Janine, MEADOWS Donella, (1972), « *Halte à la croissance ? Enquête pour le Club de Rome* », Fayard.

[6] FITOUSSI Jean-Paul, (1996), « *La croissance a-t-elle un avenir ?* » Revue Politique Internationale, N° 72, Eté.

à cultiver les champs les plus rentables à sa portée, il en découle mécaniquement une mise en culture de terres de moins en moins fertiles sous l'effet de la croissance démographique. Cette détérioration des résultats se poursuit jusqu'au moment où la dernière unité de terre mise en culture sera juste satisfaisante pour nourrir le cultivateur et sa famille. Si la population venait encore à grossir, les agriculteurs supplémentaires ne récolteraient pas suffisamment de produits vivriers pour nourrir leur famille. Cette analyse a été parfaitement exposée par David RICARDO sous le terme de rendements décroissants[7]. En supposant la société solidaire, c'est en fait une valeur transversale qui corsète les civilisations agraires, les excédents des uns pourront venir compenser les déficits des autres si la dynamique démographique devenait hors contrôle. Mais si la population croît encore davantage, il arrivera un stade où les excédents des meilleures terres ne seront plus suffisants pour compenser les déficits accumulés. Aucune division du travail n'est plus possible et au-delà, la société bascule dans la disette laminant les effectifs de la population et l'exposant aux affres épidémiques. Une communauté peut donc croître dans une certaine aisance alimentaire jusqu'au moment où le dernier cultivateur récolte la contrepartie vivrière exacte de ses besoins familiaux. Mais qu'en est-il du surplus des exploitations les plus fertiles ? Nous pouvons noter que celui-ci sera maximisé lorsque la dernière unité de terre mise en culture ne produira aucun excédent. A quoi pourra-t-il servir ? Il pourra être affecté à nourrir des populations retirées de l'agriculture et sera le curseur de la division sociale du travail[8]. Celle-ci donnera les moyens de bâtir une civilisation avec son organisation administrative, son clergé et ses artisans. En maximisant le surplus et en stabilisant la société à ce niveau, on fournit l'occasion de pérenniser une civilisation. Ni la croissance indéfinie de la population, ni la recherche d'un progrès technique n'interfèrent dans les valeurs des sociétés agraires, seule s'impose la nécessité de collecter au mieux ce surplus. Le Prince exerçant avec le plus d'efficacité ses capacités de prédation se donnera les moyens d'ériger les marques d'une civilisation.

L'idéal d'une société ne se réfère pas à la croissance, mais à un âge d'or à établir ou à rétablir pour s'abandonner à cet *état stationnaire* idéalisé. La poursuite de la croissance démographique ne pourrait conduire qu'au déclin. La Bible lorsqu'elle enjoint l'Homme de croître et de se démultiplier, le fait dans la Genèse, mais s'en garde bien par la suite[9]. Seule le progrès technique peut déverrouiller ce plafond au-delà duquel s'enclenche la réduction des capacités de division du travail, le déclin de la civilisation, les affres de la disette et les coupes mortifères de population. Ces sociétés sont alors englouties comme le narre Jared DIAMOND[10] par une surpopulation qui rompait déjà les équilibres écologiques. Ces catastrophes récurrentes frappaient les sociétés qui n'avaient ni su maîtriser leur croissance démographique, ni être suffisamment inventive pour permettre à la productivité agricole de faire un saut technologique. Il aurait fallu qu'elle mette au point des institutions aux effets malthusiens ou qu'elle dégage une plus grande productivité par unité de terre cultivée. Cela fut obtenu quelques fois avec la prise de conscience aigue des menaces de disparition[11], mais la plupart du temps, les civilisations connaissaient le cycle funeste des civilisations avec leur émergence, leur zénith, puis leur effondrement.

---

[7] RICARDO David, (1977), « *Des principes de l'économie politique et de l'impôt* (*1817*) », Flammarion, Coll. Champs.

[8] ALBAGLI Claude, (1989), « *L'économie des dieux céréaliers* », L'Harmattan.

[9] En près de deux millénaires, la population mondiale n'a progressé que de 250 millions (début de l'ère chrétienne) à 650 millions (début des révolutions agraire et industrielle), en deux siècles, la population passera de 1 milliard (1800) à 7 milliards (2000)….

[10] DIAMOND Jared (2006) « Effondrement, Comment les sociétés décident de leur disparition ou de leur survie », Gallimard, NRF, Essais.

[11] BOSERUP Ester, (1970), « *Evolution agraire et pression démographique* », Flammarion.

Les sociétés agraires n'avaient pas les moyens d'élaborer une idéologie de la croissance, les innovations restaient aléatoires et lorsqu'elles intervenaient, elles permettaient à cette société de se stabiliser à nouveau avec ces nouvelles composantes qu'elle diffusait par capillarité à l'ensemble de son territoire. Le mécanisme qui tend à conjurer la disparition par des innovations restait donc très aléatoire et ne faisait qu'en différer l'échéance. L'idéal restait l'*état stationnaire*. Si la croissance démographique d'une communauté émergente pouvait s'expliquer pour atteindre la taille critique en vue d'une affirmation militaire[12], elle devenait un problème si des institutions n'étaient pas en mesure d'en freiner la dynamique. La mise en place d'institutions sociales aux effets malthusiens permettait de réduire la dynamique démographique d'autant que la mortalité frappait un enfant sur deux avant l'âge de cinq ans (dote favorisant l'écart de génération des époux, allaitement impliquant l'espacement des naissances, vocation religieuse favorisant le célibat d'une fraction de la population, …). En fonction d'un état donné de la fertilité des sols, d'un niveau technologique atteint dans les pratiques agricoles et de la portée des institutions sociales sur la tempérance démographique, une civilisation se dotait des moyens de perdurer avec plus ou moins d'efficacité. La question n'était pas comment faire croître la prospérité, mais comment se doter de la plus grande puissance. Il fallait donc se stabiliser sur ce seuil de maximisation du surplus, la difficulté était grande, mais cela impliquait que le surplus devait bien apparaître dans sa totalité potentielle et qu'on soit en mesure de le transformer en marques tangible d'une civilisation. Pour cela, il ne s'agissait pas d'envisager l'amélioration du niveau de vie des populations, mais d'assurer sa captation et son contrôle pour transformer les grains en édifices consacrés aux dieux, aux Princes et au trépas… autrement dit maximiser la *Puissance*, au lieu d'accroître la *Jouissance*… [13]

2) *La prédation du surplus* – L'optimisation sociale des sociétés agraires est fondée sur la maximisation du surplus afin qu'il soit dérivé par le Pouvoir dans une logique de puissance. Le Pouvoir est un agent prédateur qui va, par ce stratagème, faire émerger une civilisation. Il faut pour cela s'assurer un enchaînement réussi de mécanismes qui s'étendent de la production des céréales jusqu'aux marques monumentales d'une civilisation. Il faut en premier lieu qu'une organisation sociale soit stabilisée pour obtenir régulièrement la production agricole nourricière, il faut ensuite que le Pouvoir constitué justifie le prélèvement et l'appropriation des excédents produits par les agriculteurs, il faut ensuite qu'il parvienne à agréger l'ensemble de ces surplus au siège de sa puissance, enfin, il faut qu'il sache retirer une fraction de la population des tâches agricoles pour lui enjoindre de créer le cadre structurel (administrateurs, artisans, esclaves) et idéologique (clergé) en étant nourri par les surplus prélevés. La logique agraire revient à confiner une fraction de la population dans sa tâche nourricière, à réussir pour le Pouvoir à dériver les excédents frumentaires à son profit, à parvenir à les agréger avant d'en assurer la transmutation en marques tangible d'une civilisation. *Stabiliser*, *prélever*, *concentrer*, *transmuter* apparaissent comme les mots clefs, nulle croissance n'interfère comme logique sociale.

Si sur un territoire donné, la population qui peut y survivre, dépend des techniques agricoles et de la fertilité des champs, la communauté « utile » pourra croître jusqu'à un certain seuil pourvu qu'une fraction assure en permanence les fonctions nourricières indispensables. Il en résultera la nécessité de fixer les populations par un statut déterminant classes ou castes héréditaires : ceux qui nourrissent, les plus nombreux, ceux qui prient, les plus

[12] Souvent, il s'agissait de confisquer les femmes de ses adversaires ce qui avait le double avantage de les affaiblir en les privant de capacités de reproduction et en renforçant celle du vainqueur par la polygamie. L'exemple emblématique reste l'enlèvement des Sabines par les Romains de la première génération du temps de Romulus. L'enlèvement des Sabines est relaté par TITE-LIVE « *Histoire Romaines* », DENYS D'HALICARNASSE « *Antiquités romaines* » et PLUTARQUE « *Vie de Romulus* ».

[13] ALBAGLI Claude (2001), « *Le surplus agricole, De la puissance à la jouissance* », Coll. MES, L'Harmattan.

prestigieux, ceux qui protègent, les plus puissants[14]. La structure sociale stratifiée doit permettre une reproduction à l'identique. La classe nourricière devra rester la fraction la plus grande compte tenu des performances réduites des sociétés agraires. Au cours de dix mille ans de sociétés agraires, aucune d'entre elles n'est parvenue à dégager plus de 25 % d'excédents[15]. Cela signifie que la division sociale du travail ne pouvait pas excéder ce pourcentage sous peine d'engager la famine. Ce plafond obtenu par les plus performantes est demeuré indépassable. Il rendait impossible et inenvisageable toute émergence industrielle tant qu'une révolution agricole préalable n'assurait une productivité plus élevée capable de nourrir un exode rural vers les manufactures. Ainsi, les aspirations de ces sociétés n'étaient nullement consignées dans des préoccupations individualistes de bien-être. Une telle lecture rétrospective ne serait qu'anachronique. La division du travail n'avait pas pour objet de répandre quelques bienfaits dans l'amorce de la civilisation consumériste, mais d'élaborer une logique de préemption des excédents pour maximiser la Puissance du Prince, ordonnateur d'une civilisation.

Le surplus de chaque unité familiale est au demeurant trop faible pour susciter un quelconque intérêt : il n'offre aucun potentiel pour améliorer son sort. Par contre, une fois confisqué et agrégé, il pouvait prendre une taille significative et opérationnelle. La dérivation par le Pouvoir allait être une affaire essentielle. Comment pouvait-il y parvenir ? Le Pouvoir n'avait aucune aptitude à s'ériger en aiguillon des capacités productives, mais voulait exceller en simple prédateur. Mieux il y parvenait, plus il était capable de distraire des champs une frange de population, nourrie par les excédents confisqués et affectée à des tâches « civilisatrice ». Il pouvait s'assurer une légitimité prédatrice en associant les sources de son pouvoir aux croyances religieuses qui sacralisaient sa fonction et rendaient peu contestable son autorité. S'opposer au Prince, c'était quelque part contrecarrer la volonté divine qui légitimait le pouvoir et s'engager dans quelques difficultés vraisemblables dans son devenir *post-mortem*, la grande affaire pour une existence terrestre très fugitive de quelques décennies. Contester la prédation du Prince pouvait mettre en péril son avenir dans l'au-delà. Le résidu que constituait ce surplus n'en valait pas la menace. D'ailleurs, si cette crainte n'était pas suffisante, le recours à la contrainte militaire permettait d'obtempérer pour les plus récalcitrants…

Lorsque le Pouvoir était parvenu à dériver les ressources que constituait le surplus, il lui fallait nécessairement agréger cette infinité de micro-surplus collectés pour en faire une masse significative. Faute de quoi, il n'avait plus qu'à pérégriner d'une place à l'autre pour consommer avec sa soldatesque et sa cour les surplus confisqués sans pouvoir les transmuter en marques civilisatrices. Il en fut ainsi avec les souverains mérovingiens qui n'ont guère laissé de traces. Pour s'assurer cette concentration, une seule hypothèse rendait cet objectif opérationnel : profiter d'une voie d'eau qui assurait à faibles coûts et en grande quantité le transbordement des récoltes frumentaires d'une région à l'autre. On sait le rôle essentiel jouait par le Nil pour drainer les ressources frumentaires jusqu'à Thèbes, on connait le rôle du Grand canal pour faire remonter au Nord de la Chine, les récoltes des plaines méridionales, on a mesuré le rôle essentiel de l'Euphrate dans les civilisations mésopotamiennes. L'agrégation transformait une multitude de résidus en une masse susceptible d'asseoir une civilisation. Il suffisait d'utiliser une quantité d'hommes équivalente aux capacités nutritives du surplus confisqué pour les engager à édifier une œuvre monumentale : temples, tombeaux et palais. Leur magnificence confortait davantage la légitimité du Prince qui avait réussi à transmuter de simples grains céréaliers en marques identitaires colossales du peuple qu'il gouvernait. A ce stade, la civilisation édifiée ne pouvait rêver que de perdurer dans l'idéal d'un état stationnaire. L'âge d'or n'incluait aucune croissance dans cette perspective.

[14] DUBY Georges, (1978), « Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme», Gallimard & DUMEZIL Georges, (1982), « L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens », NRF.
[15] BAIROCH Paul, (1992), « *Le tiers monde dans l'impasse* », Poche.

3) *L'appartenance au groupe* – Mais pourquoi donc le progrès technique n'était-il pas recherché pour accroître davantage le surplus ? Il ne semblait pouvoir intervenir tout au plus que lorsque la société se trouvait submerger par une dynamique démographique incontrôlée qui risquait de la submerger, comme l'explique Ester BOSERUP[16]. Les sociétés agraires valorisaient essentiellement la notion d'appartenance au groupe dont la valeur apparaissait considérablement plus grande que celle dédiée à l'individualisme. Il y avait de bonnes raisons pour cela. L'équilibre vivrier était précaire, le surplus à la merci d'une variation climatique. Le dispositif d'une fraction sociale assignée à la nourriture de toute la société n'exemptait pas de risques de variations des récoltes. Dans ces conditions, la logique solidaire constituait un recours davantage garant de la survie que l'individualisme. Les risques vivriers d'une innovation hasardeuse rendaient l'expérimentation dangereuse pour subvenir à ses besoins alimentaires et faisaient préférer des usages et des techniques dûment expérimentés. Mieux valait s'en remettre à la puissance divine pour interférer dans les variations climatiques. Si le sort n'était pas favorable, pour tempérer ce qui était ressenti comme une sanction divine, il restait cette solidarité du groupe et sa répartition des ressources pour survivre. Si la densité démographique se renforçait au-delà d'une maximisation du surplus, trois voies salutaires s'offraient :

- répartir le surplus pour la survie des cultivateurs insuffisamment productifs, mais c'était restreindre le surplus net disponible et s'engager dans le déclin de la civilisation,
- inventer une technique ou recourir à une nouvelle plante permettant d'accroître la productivité agricole et donnant la capacité de supporter une population plus nombreuse,
- pratiquer l'ostracisme d'une fraction de la population à la suite du conflit que ne manque pas de provoquer la raréfaction du surplus disponible.

Ainsi l'individu n'est rien dans les sociétés agraires, il n'existe que par référence à son groupe[17]. Cette disposition se révèle très contraignante, car elle assujettit chacun au dispositif des règles, des normes et des coutumes qui constituent un carcan ne se prêtant qu'exceptionnellement à l'innovation. L'argumentaire est d'ordre mystique et la volonté de Dieu ou des dieux régente l'ordre social sans que quiconque puisse y déroger sous peine d'ostracisme ou de mort. Chacun l'accepte ordinairement pour ne pas remettre en cause les règles de l'échange solidaire et compromettre son accès post-mortem aux promesses paradisiaques. Ce dispositif se complète d'un Pouvoir régalien sourcilleux de ces prérogatives puisqu'il tire sa légitimité de la puissance divine. Il serait donc dangereux de déroger aux règles émises par le Prince, ne pas s'y soumettre expose le contrevenant aux foudres du Pouvoir ainsi qu'aux damnations célestes et à sa mise à l'écart sociale[18].

Ainsi, nous pouvons comprendre pourquoi les sociétés agraires n'étaient en rien attachées aux spasmes d'une croissance possible, mais regardaient l'état stationnaire comme un idéal. Cette idée était tellement ancrée dans les mentalités que lorsque les premiers auteurs de la pensée économique décrivirent l'émergence de ce concept de croissance, ils précisaient que les caractéristiques de cette phase ne pouvaient être que passagères et transitoires. Ils se livrèrent alors à de longues analyses montrant le caractère provisoire de cette phase et l'avènement inéluctable d'un retour de l'état stationnaire. S'ils avaient perçu toute la nouveauté des nouveaux

[16] BOSERUP Ester, (1970), « *Evolution agraire et pression démographique* », Flammarion.

[17] On relèvera cette difficulté dans le monde contemporain où les lois de la démocratie sont fondées sur le libre arbitre individuel. Or dans les sociétés en transition, l'appartenance au groupe reste une valeur plus prégnante qui fausse le jeu électoral et renforce les rivalités ethniques au sein de jeunes Etats où la communauté nationale n'est pas encore totalement établie.

[18] Cette structure mentale et sociale sera tellement prégnante au sein des sociétés que lorsqu'on voudra faire naître les arbitrages du suffrage universel pour départager les ambitions pour le pouvoir suprême, on regardera davantage l'appartenance du candidat que son programme. Le principe démocratique aura du mal à s'imposer avec une voix/un homme avec son libre arbitre. Pire, le processus de la désignation élective du pouvoir réveillera les antagonismes de groupe et favorisera la résurgence des antagonismes tribaux, claniques ou régionaux au sein des jeunes nations.

mécanismes, ils ne se dégageaient pas d'une constance millénaire rivée aux équilibres d'un état stationnaire[19].

B – L'INCLUSION DE LA CROISSANCE DANS LES GENES DE LA SOCIETE INDUSTRIELLE

La croissance fait partie intrinsèquement de la société industrielle qui a émergé au début du XVIIIème siècle. Les auteurs Classiques n'avaient pas imaginé sa pérennité. Elle ne constitue pourtant pas un adjuvant su nouveau système, mais une matrice fondamentale. L'idéal des sociétés consumériste est une extension sans exutoire. L'émergence de la société industrielle bouscule l'ordre millénaire sur un point essentiel : la croissance. En stratifiant le corps social dans diverses fonctions pour couvrir les besoins alimentaires, les sociétés agraires assurent le renouvellement à l'identique d'une demande qui peut se réitérer indéfiniment si la poussée démographique ne vient pas perturber cet ordonnancement. La satisfaction du besoin vivrier d'un individu conforte la probabilité qu'il sera à nouveau demandeur. L'enjeu est différent quand le système de production porte sur des biens manufacturés. Lorsque des consommateurs obtiennent satisfaction pour un besoin manufacturé, ils n'ont plus besoin de retourner chez un fournisseur pour renouveler leur demande tant que le bien n'est pas usagé ou brisé. La demande acquiert ainsi une caractéristique totalement novatrice : dans les sociétés agraires, c'est la satisfaction du besoin vivrier d'aujourd'hui qui est garante de son renouvellement, pour une société manufacturière, la satisfaction du besoin d'aujourd'hui provoque l'extinction de toute demande ultérieure du même bien, au moins pour un certain temps. Comment alors bâtir une structuration sociale sur des bases aussi fragiles et furtives. La saturation d'une demande n'appelle plus de nouvelles productions et provoque l'inadaptation de l'organisation sociale mise en place. Pour dépasser cet inconvénient majeur, la seule réponse qui fut trouvée fut la croissance. Cela s'illustre sous quatre aspects majeurs : l'engrenage de la *concurrence* au sein des marchés qui pousse les acteurs à innover pour l'emporter, l'arbitrage en faveur du travail lorsque la productivité aurait pu rendre disponible du temps libéré, la *convergence* qui place toutes les sociétés dans une histoire commune où les plus avancées ne sont que la préfiguration de celles qui le sont moins qui doivent les rattraper. Au final, c'est bien la *cohérence* d'une demande stabilisée et auto-renouvelée des sociétés agraires qui s'oppose à la fuite en avant d'une croissance incessante. La croissance semble seule de nature à pouvoir dépasser l'instabilité d'une demande.

1) *La croissance pour affronter les lois du marché et la concurrence* – L'émergence industrielle rendue possible par une révolution agricole soulève des questions inédites. Le regard sur la Nature, au début du XVIIIème siècle, est celui d'un monde paraissant sans limites offert à une population faiblement densifiée. Le marché au sens de force structurante de la société émerge : certes l'agora grecque, le forum romain et le souk berbère faisait état d'un marché, mais sa portée n'était en rien structurante pour la société dont la plupart des besoins étaient satisfaits par l'autoconsommation. Aujourd'hui, c'est le marché qui structure la société et laisse le peu de temps non contraint à la périphérie de son organisation. Les échanges ville/campagne étaient marginaux et cadrés par des prix coutumiers. Saint Augustin parle du juste prix, mais n'aborde pas de raisons économiques et de calculs de coûts de justification. D'ailleurs, les facteurs de production ne pouvaient livrer peu d'informations sur leurs coûts réels et être en capacité de générer un calcul de prix. Ainsi, le *capital* est enserré dans des contraintes d'ordre religieux qui condamnent le taux d'intérêt tant chez les catholiques que les musulmans qui en gardent les préceptes. Le temps de *travail*, faute d'une horloge pour en calculer la durée, ne peut être étalonné. Les rémunérations se fixent à la journée avec cette approximation qu'elle s'étend sur 8

[19] Voir une littérature abondante sur le thème : GIDE Charles et RIST Charles, (1947), « *Histoire des doctrines économiques* », Tome 1, Sirey et Tableau V *in* ALBAGLI Claude, (2009), « *Les sept scénarios du nouveau monde* », Coll. MES, L'Harmattan, p. 188.

heures en hiver, mais 12 heures en été ! La *terre* dépend le plus souvent du statut de celui qui la détient ou qui cherche à l'acquérir. Elle n'est donc pas librement négociable.

Ce n'est qu'au XVIIIème siècle que commencent à être remplies les conditions : l'intérêt du capital est admis par les protestants avec l'investissement comme multiplicateur de revenus et porteurs de capacités de remboursement. Pour le travail, l'horloge finit par trouver d'autres fonctions que de rythmer les prières et placer le clergé dans une sorte de mouvement perpétuel hors de toutes contingences. C'est désormais à l'usine que les aiguilles vont égrener le décompte du temps rendant possible la mesure de la productivité. Le temps n'est plus simplement, ni l'expression d'un cycle, ni le signe d'un inéluctable vieillissement, il définit une séquence abstraite au sein de laquelle on mesurera la quantité de travail fourni. Il faudra produire toujours davantage dans une même unité de temps. Quand à la terre, elle ne dépendra plus du statut de celui qui la possède ou la désire, mais simplement de la capacité d'achat du nouvel acquéreur. Ainsi, tous les facteurs de productions deviennent accessibles sur un marché libre, ce qui permet d'en délimiter le prix et de définir le coût d'un bien manufacturé. Adam SMITH peut commencer à théoriser sur la science économique pour en devenir le fondateur[20]. Mais le coût appelle à chaque instant, une nécessité de le réduire sous l'effet de la concurrence. L'une des voies choisies sera d'amortir les coûts fixes par la plus grande quantité de biens produits : la croissance devient un enjeu pour se protéger de la concurrence.

2) *La croissance pour compenser le travail libéré par la productivité* - Les avancées technologiques ont permis de produire en moins de temps qu'il ne le fallait antérieurement et ont entraîné le développement vers de nouvelles activités pour les plages horaires ainsi libérées. N'aurait-il pas été possible de réduire le temps de travail de la société plutôt que d'en faire une valeur cardinale. Les gains de productivité obtenus par une amélioration des techniques et du savoir-faire sur un bien donné auraient pu déboucher sur un partage du travail pour couvrir l'ensemble des besoins essentiels et une extension du temps libre pour s'adonner davantage aux préoccupations fondamentales de l'être, de sa vie familiale, sociale ou religieuse[21]. Il en a été décidé tout autrement. Un mécanisme s'est imposé : si des besoins essentiels sont satisfaits avec moins de travail, on consacrera le temps libéré à la satisfaction d'autres besoins que l'on étendra et démultipliera au-fur et à mesure des progrès réalisés. Quels en sont les justifications ? On peut en subodorer au moins deux :

- Le premier relève du contrôle social : que faire d'une population dont le temps contraint serait réduit à quelques heures quotidiennes ? Le temps libre inquiète toujours le Pouvoir, il préfère étendre le champ des besoins tant qu'il ne contrôle pas la société des loisirs[22]. On s'engagera résolument dans ce processus visant à combler le temps libéré par la quête de nouveau besoins à satisfaire[23].

- Le second est plus impérieux. La croissance se justifiait par la démultiplication des besoins et de leur satisfaction, dans une stimulation gourmande et accumulative des objets qui devait confiner au Bonheur[24]. Effectivement, « cette idée neuve » à laquelle faisait référence Antoine de SAINT-JUST à la Révolution, n'a pas tardé à être appropriée par les économistes en l'étalonnant à la quantité de besoins satisfaits comme cela fut établi avec le syllogisme de Jean-

[20] SMITH Adam (1976), « *Recherche sur la nature et les causes de la richesse* (*1776*) », Gallimard, NRF, Coll. Idées.

[21] COTTA Alain, (1998), « *L'ivresse et la paresse* », Fayard.

[22] Lorsqu'en France, le gouvernement de Pierre Mauroy instaura la cinquième semaine de congés payés et les 39 heures en janvier 1982, le gouvernement se dota d'un Ministère du temps libre avec André Henry (Mai 1981 - Mars 1983) !

[23] Le temps de travail se réduit dans notre société contemporaine, mais si on prend soin d'ajouter dans le temps contraint, celui des transports pour aller à son travail, on observe que ce dernier ne cesse de grandir… Il dépasse l'heure et demie dans la région parisienne. Selon une récente enquête de l'Observatoire régional de santé au travail d'Ile-de-France, http://www.evous.fr/Temps-de-transport-moyen-en,1128166.html#jj2xDlk1FHCVk1dc.99

[24] SENIK Claudia, (2015), « *L'Economie du bonheur »,* coéd. Seuil-La République des idées.

Baptiste SAY[25]. Le Bonheur était proportionnel à la quantité de biens consommés. Claudia SENIK reprendra l'antienne en posant : sans croissance, pas de progression ni d'anticipation... ni de bonheur. Seule la croissance s'avérait en mesure de nourrir cette quête permanente, cette collecte insatiable, cette avidité spasmodique.

Voici la société industrielle plongée dans une maniaquerie insatiable de collectionneur jamais sevré. La société consumériste avait des horizons infinis, mais la nature avait paru également si généreuse aux yeux des Encyclopédistes que la seule injonction qu'elle semblait devoir supporter, était celle d'en comprendre les mécanismes pour l'exploiter au mieux à la satisfaction des besoins humains. La croissance devenait un horizon perpétuel et indépassable.

3) *La croissance pour unifier un modèle universel de consommation* – Si la première mondialisation visait une conversion religieuse universelle, la seconde s'avérait plus profane, en insérant tous les hommes dans la même Histoire, celle de l'humanité en Progrès. Les pays ayant acquis les avancées les plus décisives dans la Science et les Techniques apparaissaient comme la préfiguration des autres nations en devenir. La première mondialisation sous la double emprise lusitanienne et hispanique se fondait sur un irrédentisme prophétique et évangélique du Salut même si cette expansion n'était pas vierge de préoccupations très chrématistiques. La seconde mondialisation initiée par les explorations française et britannique était porteuse d'un tout autre message : celui du Progrès. Des sociétés plus engagées sur le chemin des productions industrielles et de la prospérité ouvraient la voie aux autres peuples pour qu'ils répandent les bienfaits de la fée scientifique. Cette projection à l'ensemble des peuples de la terre, réalisée sous l'impulsion coloniale, bouleversait l'ordre des civilisations. Jusque-là, chaque civilisation élevait son raffinement dans les usages, sa magnificence dans les palais et temples, sa virtuosité dans les arts pour se draper dans sa suffisance et considérer sa propre civilisation comme indépassable. Ainsi se constituait une mosaïque d'économies-mondes étrangères les unes aux autres par leurs valeurs, leurs structures, leurs coutumes. C'est encore ce que disait l'Empereur QIAN LONG à l'Ambassadeur britannique MACARTNEY (1795) qui se plaignait du désintérêt chinois pour les productions manufacturières inédites alors que les Anglais raffolaient des soies et faïences de l'Empire du Milieu « *Bien que leurs tributs soient ordinaires, mon cœur les accepte, l'étrangeté et l'ingéniosité si vantée de leurs inventions, je ne les apprécie pas. Bien que ce qu'ils aient apporté soit sans conséquence, dans ma bonté envers les hommes de l'extérieur, j'ai généreusement donné en retour* »[26]

Mais cette mise en connexion de l'ensemble des civilisations en bouleversait l'ordre et substituait au foisonnement inventif, une hiérarchisation de chacune sous un unique critère, celui de la maitrise des Sciences et des Techniques et de leurs performances économiques pour leur mise en œuvre. Cette lecture univoque de toutes les sociétés plaquait une seule et même mesure à toute civilisation pour l'évaluait et la reléguait au sous-développement tant qu'elle n'affichait pas une connaissance scientifique suffisante. Il en découlait nécessairement que l'Histoire avait un sens et que chaque communauté selon les critères privilégiés, se plaçait à l'un de ses échelons. Elle incitait toute société à en gravir les degrés et pour cela la croissance devenait une impérieuse et inévitable injonction. Pour la première fois, toute l'humanité se plaçait dans une seule et même Histoire avec la finalité convergente du bien-être des populations... Cette perspective focalisée

[25] SAY Jean-Baptiste, (1972), « *Traité d'économie politique* (*1803*) », Préface G. TAPINOS, Calmann-Levy. ROBIN Jean-Pierre, « *Les économistes mettent le bonheur en équation* », Le Figaro, 6 juillet 2007.

[26] L'ambassade était issue de la politique d'expansion commerciale menée par William Pitt après la promulgation de l'India Act, qui réorganisait la Compagnie anglaise des Indes orientales (1784) afin d'obtenir l'installation d'un résident permanent britannique à Pékin, la suppression des contraintes commerciales à Canton, l'ouverture de nouveaux ports aux navires anglais. Aucune de ces requêtes ne fut satisfaite. Marx Jacques, « Mandarins hollandais à la cour de Qianlong : l'ambassade Titsingh (1795) dans le système tributaire » Colloque France-Chine de La Rochelle, 2012.

sur l'acquisition des connaissances et la restructuration sociale devant satisfaire une gamme plus élargie des besoins était sensée procurer le Bonheur, mais elle n'avait qu'un seul viatique : la croissance.

Nous avions un double mouvement qui portait vers la croissance toutes les sociétés : les plus avancées entendaient satisfaire toujours plus de besoins pour accroître le niveau de Bonheur de leur civilisation tandis que les nations encore dans l'enfance du développement industrielle, se mobilisaient pour accéder à cette société consumériste. La planète était emportée par un seul et même mouvement, celui de croître pour répandre davantage de bienfaits sur ses populations. Le Pouvoir abandonnait sa prédation aux seules fin de la Puissance pour susciter davantage de production qui permette aux populations de se satisfaire de nouvelles Jouissance. C'est cette mise en marche générale pour étendre indéfiniment la demande de biens qui sauva sa mise en œuvre.

En effet, élargir ses besoins au-delà de ses besoins vivriers transformer la nature de cette demande. Satisfaire une demande vivrière garantissait la survie de la population qui en bénéficiait et la plaçait nécessairement comme à nouveau demandeuse de besoins frumentaires. Mais si cette demande s'élargissait à des biens manufacturés, elle prenait un caractère novateur : un consommateur ayant fait l'acquisition d'un bien n'avait aucune raison de se porter à nouveau acquéreur de ce même bien. Dans les sociétés agraires, la satisfaction de la demande induisait son renouvellement, dans les sociétés industrielles, elle l'éteignait!

C – LA CROISSANCE COMME ELEMENT DE… STABILISATION !

Aucune société ne pouvait se fonder durablement sur des structures aussi fragiles que fugaces. Il fallait trouver une pérennité à la société industrielle mise en œuvre, de telle sorte que la demande ne puisse s'éteindre. On le trouva en posant que tout gain de productivité pour la fabrication d'un bien devait être employé à élargir le marché ou à satisfaire de nouveaux besoins[27]. Pour s'y résoudre, on développa cinq modes d'expansion des débouchés : 1) le passage d'une consommation de classe à une consommation de masse, 2) la conquête de marchés extérieurs, 3) la réduction de la durée de vie des biens proposés suite à l'usure, 4) l'incitation à rendre obsolescents les produits précédemment convoités et acquis, et enfin, 5) la création incessante de nouveaux besoins devenue aujourd'hui l'un des ressorts fondamentaux de notre société consumériste.

1) Passer d'une consommation de classe à une consommation de masse, ce fut l'objectif de la production industrielle du XIXème siècle et ce fut rendue possible par la mise en place de la décomposition des tâches par spécialisation, de la mécanisation croissante et de l'organisation du travail à la chaîne. L'accroissement des rémunérations des ouvriers contribua à étendre le marché potentiel et à faire entrer dans la logique consumériste de nouvelles catégories sociales. L'élévation du niveau de vie étendait le marché de biens réservés initialement à quelques couches privilégiées de population. Ford marqua les esprits en clamant qu'il n'augmentait pas tant ses coûts, que le nombre de ses clients quand il accroissait les salaires. La massification de la consommation devint une marque des sociétés industrielles. Mais lorsque l'ensemble de la population avait acquis ce qui n'était réservé autrefois au plus fortunés, on se retrouvait devant le même questionnement : que faire de l'outillage industriel et de sa main d'œuvre manufacturière quand la demande venait à être saturée ? Il fallait trouver d'autres sources d'extension.

2) Conquérir les marchés extérieurs constitue donc une extension de la massification de la production. Pour dépasser les limites contraintes d'un marché intérieur limité par la taille

[27] ALBAGLI Claude, (2009), « *Les sept scénarios du nouveau monde* », Coll. MES, L'Harmattan.

de sa population, il fallait tenter de se projeter vers l'extérieur pour ouvrir de nouveaux marchés susceptible d'entretenir la structure sociale et industrielle mise en œuvre. Cette étape n'avait pas échappé à Lénine qui la qualifiait imprudemment de phase ultime du capitalisme ![28] La conquête des marchés extérieurs se fit parfois fébrilement et les Etats de sociétés industrielles n'eurent pas de réticences à diligenter une politique de la canonnière pour ouvrir les ports aux activités commerciales. Cette rudesse dans l'exécution fut illustrée par les confrontations avec la Chine ou le Japon au milieu du XIXème siècle qui fermaient leurs ports aux étrangers. Mais au final, l'extension était contenue par un pouvoir d'achat limité tant que ces pays ne s'engageaient pas sur la voie du développement. Une fois saturés les marchés intérieurs et extérieurs, la problématique risquait de retomber sur les mêmes enjeux : que faire de sa capacité industrielle sans autres débouchés ?

3) Limiter la pérennité des biens manufacturés par l'usure fut une troisième approche plus tardive qui prit son essor dans les années soixante au XXème siècle. L'objectif industriel était clair : il s'agissait de fabriquer des produits dont la durée devait être limitée pour accélérer le retour des consommateurs dans les centres de distribution. L'expérience fut menée avec un certain succès dans quelques secteurs comme les équipements électroménagers. Les appareils étaient conçus pour une durée de vie limitée avec des coûts de réparation dissuasifs en cas de panne. On accompagna ce dispositif par un renouvellement des gammes de produits pour assortir les nouvelles collections d'innovations techniques et de « design » novateur. Les consommateurs étaient alors engagés à ne plus hésiter pour renouveler leur équipement défaillant. L'industrie italienne se dota d'une solide réputation de biens peu onéreux, mais à durée de vie éphémère. Toutefois, le biais écologique des analyses industrielles rendit ce processus discutable, car il gaspillait les ressources. Une utilisation plus parcimonieuse s'imposait pour un développement plus durable[29]. Mais, indépendamment de cette réserve, ce processus ne pouvait être le support d'entretien de toute la dynamique industrielle. D'autres méthodes devaient s'imposer.

4) Favoriser l'abandon du bien par obsolescence programmée fut un moyen plus judicieux et plus considérable que ne pouvait l'être une mise au rencart par défaillance. Il s'agissait tout simplement de déplacer l'intérêt d'un bien précédemment acquis. Cela pouvait se faire par la médiatisation du dénigrement et par l'archaïsme technologique. Dans l'habillement, on organisa une obsolescence de plus en plus rapide, par la démultiplication des modes se chassant les unes après les autres au rythme des années, des saisons, puis des demies-saisons. Dans les produits médiatiques, la télévision ajoutait sans cesse une innovation (la couleur, le magnétoscope, les angles de l'écran, l'écran plat, les 3 D, …) pour inciter les consommateurs à changer leur produit avant même qu'ils ne cessent de fonctionner. L'obsolescence était organisée à grande échelle par une médiatisation renforcée incitant les consommateurs à s'ajuster aux goûts du moment et à abandonner au plus vite les biens qu'on les avait incités à acheter et pour lesquels les consommateurs avaient pourtant consacré une part de leurs revenus[30]. Le système était beaucoup plus efficace qu'une durée de vie restreinte programmée, le couplage médiatique était indispensable. Mais celui-ci pouvait jouer un rôle encore plus décisif en portant sur les besoins eux-mêmes.

5) Créer sans cesse de nouveaux besoins à satisfaire fut l'atout maître de la société dite de consommation. Le système productif n'avait plus vocation à satisfaire des besoins

---

[28] LENINE, (1976), « *L'impérialisme, stade suprême du capitalisme* », Editions sociales, Editions du Progrès, Classiques du Marxisme Léninisme.

[29] COMELIAU Christian, (2006), « *La croissance ou le progrès ? Croissance, Décroissance, Développement durable* », Seuil.

[30] LIPOVETSKI Gilles, (2001), « *L'empire de l'éphémère, la mode et son destin dans les sociétés modernes* », Gallimard, Folio Essais.

prévalant dans une société donnée, mais à créer de toutes pièces, de nouveaux besoins pour les satisfaire, quitte pour le système économique à rendre cette demande solvable. La création incessante de nouveaux besoins donnait à l'appareil industriel des opportunités infinies pour inciter les consommateurs à revenir dans les galeries marchandes. Dés lors, le système industriel n'avait plus à redouter l'épuisement des débouchés, la gamme de biens et services susceptibles d'être proposés, n'avaient plus que l'imagination comme limites. Les fondements de ce type de société étaient apparus aux Etats-Unis avant que n'éclate la Seconde Guerre Mondiale, ils se sont étendus à l'Europe et au Japon, puis dans tous les centres urbains de la planète. Le renouvellement des objets de mode est incessant : console de jeux, Smartphones, GPS, drone photographique, etc. La société consumériste a renversé les termes de sa mission et de sa justification : il ne s'agit plus de répondre à la demande de besoins de nature pérenne préexistants, mais de créer des besoins désirables que le système social rendra indispensables avant que le système industriel ne satisfasse cette attente[31]. Les consommateurs se lance dans une course haletante toujours inassouvie, lui donnant sans cesse l'occasion de retourner dans les boutiques pour expérimenter la satisfaction d'autres besoins que la publicité leur a révélés. Le succès de cette démarche semblait devoir être infini puisqu'il était en mesure de stabiliser une organisation sociale industrielle. Mais cette expansion infinie des besoins couplée avec l'accès à un nombre toujours plus grand de consommateurs issus de tous les continents venait heurtait une évidence occultée, la limitation des ressources de notre planète.

La croissance qui n'avait guère d'intérêt dans les logiques des civilisations agraires s'était imposée comme une valeur centrale des sociétés industrielles à laquelle tous les gouvernements réservent des psalmodies incantatoires pour stabiliser l'emploi national. La puissance de celle-ci qui a démultiplié populations et besoins semble priver d'avenir pour un monde saturé et surexploité. Le paradigme de la croissance est-il épuisé ?

Conclusion

Du début de l'ère chrétienne à l'orée du XVIIIème siècle, le monde s'est gonflé de 400 millions d'habitants, soit une vingtaine par siècle tandis que ces deux derniers siècles, la population s'est accrue de 6 milliards d'individus et qu'il ne faudra que moins de cinq décennies pour en compter 3 milliards de plus... L'homme a envahi la quasi totalité de l'espace vital de la planète aux dépens des autres espèces qui s'éteignent en faisant supporter une demande colossale pour satisfaire les besoins les plus élémentaires[32]. Or, tandis qu'une fraction de la population veille à assurer le maintien de sa structure industrielle sous les effets de la croissance, un milliard d'individus se débat dans la disette, les bidonvilles, l'insécurité, la non-scolarisation et l'absence d'un minimum de couverture sanitaire… Or, la surexploitation des ressources appelle une déconstruction du modèle de croissance puisqu'en l'état, les indices d'un réchauffement climatique s'affirment, que l'épuisement des ressources énergétiques et minérales s'annonce et que la pollution de notre environnement est déjà actée[33]. D'autres paradigmes davantage frugaux, plus sobres, et plus vertueux peuvent-ils émerger sans remettre en cause les grands équilibres sociaux ? Est-il possible maintenant de choisir un modèle économique qui, devant la raréfaction des ressources, puisse de départir de la croissance, sans se départir des logiques qui en avaient assuré l'expansion et le succès ? [34]

La croissance ne serait-elle qu'une valeur provisoire portée par trois siècles de progrès fous ? Le progrès lui-même vacille en ne fournissant plus les promesses créatrices d'emplois. On s'interroge aujourd'hui sur la capacité de la troisième révolution industrielle à recréer les

[31] BAUDRILLARD Jean, (1970), « *La société de consommation* », Gallimard, Coll. Folio Essais.
[32] EHRLICH Paul Ralph, (1972), « *La Bombe P* » (*1968*), Fayard.
[33] ORSENNA Erik et le Cercle des Economistes, (2007), « *Un monde de ressources rares* », Edition Perrin, Tempus.
[34] LATOUCHE Serge, (1986), « *Faut-il refuser le développement ?* », PUF.

emplois qu'il détruit dans les autres secteurs. La pensée devient brouillonne, les discours font une double référence incantatoire au développement durable par évidence factuelle, au recours à la croissance par espérance d'employabilité. Mais la cohérence de cette conjugaison reste bien fragile. Nous voici positionnés à nouveau sur les questionnements de John Stuart-Mill qui après le bond inédit des révolutions agricoles et industrielles qu'il observait, s'interrogeait sur le contenu d'un nouvel état stationnaire qu'il présageait[35]. La croissance aura été un paradigme aux espérances prométhéennes, berçant les rêves de trois siècles de Bonheur attendu, mais se fracassant sur la réalité d'un monde fini, incompatible avec l'explosion démographique et la déflagration de besoins. La reconversion de notre monde à des valeurs plus frugales ne devrait pas être une affaire si simple…

Bibliographie

ALBAGLI Claude, (1989), « *L'économie des dieux céréaliers* », L'Harmattan.

ALBAGLI Claude (2001), « *Le surplus agricole, De la puissance à la jouissance* », Coll. MES, L'Harmattan.

ALBAGLI Claude, (2009), « *Les sept scénarios du nouveau monde* », Coll. MES, L'Harmattan.

ARIES Paul, (2008), « *La décroissance : un nouveau projet politique* », Golias.

AUSTRUY Jacques, (1965), *« Le scandale du développement* », Marcel Rivière.

BAIROCH Paul, (1992), « *Le tiers monde dans l'impasse* », Poche.

BAUDRILLARD Jean, (1970), « *La société de consommation* », Gallimard, Coll. Folio Essais.

BOSERUP Ester, (1970), « *Evolution agraire et pression démographique* », Flammarion.

COMELIAU Christian, (2006), « *La croissance ou le progrès ? Croissance, Décroissance, Développement durable* », Seuil

COTTA Alain, (1998), « *L'ivresse et la paresse* », Fayard.

DELAUNAY Janine, MEADOWS Donella, (1972), « *Halte à la croissance ? Enquête pour le Club de Rome* », Fayard.

DUBY Georges, (1978), « *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*», Gallimard.

DUMEZIL Georges, (1982), « *L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens* », NRF.

EHRLICH Paul Ralph, (1972), « *La Bombe P* » (*1968*), Fayard.

FOURASTIE Jean, (1979), « *Les trente glorieuses ou la révolution invisible de 1946 à 1975* », Fayard.

GESUALDI Francesco, (2005), « *Sobrieta, Dallo spreco di pochi ai diritti per tutti* », Feltrinelli, Milan.

GIDE Charles et RIST Charles, (1947), « *Histoire des doctrines économiques* », Tome 1, Sirey

LATOUCHE Serge, (1986), « *Faut-il refuser le développement ?* », PUF.

LATOUCHE Serge, (2006), « *Le pari de la décroissance* », Fayard.

LENINE, (1976), « *L'impérialisme, stade suprême du capitalisme* », Editions sociales, Editions du Progrès, Classiques du Marxisme Léninisme.

LIPOVETSKI Gilles, (2001), « *L'empire de l'éphémère, la mode et son destin dans les sociétés modernes* », Gallimard, Folio Essais.

[35] MAILLEFER Etienne, (1999), « L'état stationnaire : tendance historique ou fiction analytique » in « Mélanges en l'honneur de Jean-Pierre GERN, Dialectiques économiques », Université de Neuchâtel. STUART-MILL John, (1861), « *De l'utilitarisme* ». STUART MILL John, (1848), « *Principes d'Economie Politique* ». STUART MILL John, (1843), « *A system of logic, ratiocinative and inductive* », Kindle Edition.

MAILLEFER Etienne, (1999), « *L'état stationnaire : tendance historique ou fiction analytique* » in « *Mélanges en l'honneur de Jean-Pierre GERN, Dialectiques économiques* », Université de Neuchâtel.

ORSENNA Erik et le Cercle des Economistes, (2007), « *Un monde de ressources rares* », Edition Perrin, Tempus.

PERROUX François, (1961), « *L'économie du XXème siècle* », PUF.

RICARDO David, (1977), « *Des principes de l'économie politique et de l'impôt* (*1817*) », Flammarion, Coll. Champs.

SAY Jean-Baptiste, (1972), « *Traité d'économie politique* (*1803*) », Préface G. TAPINOS, Calmann-Levy.

SENIK Claudia, (2015), « *L'Economie du bonheur* », coéd. Seuil-La République des idées.

SMITH Adam (1976), « *Recherche sur la nature et les causes de la richesse* (*1776*) », Gallimard, NRF, Coll. Idées.

STUART-MILL John, (1861), « *De l'utilitarisme* ».

STUART MILL John, (1848), « *Principes d'Economie Politique* ».

STUART MILL John, (1843), « *A system of logic, ratiocinative and inductive* », Kindle Edition.

Articles

FEIERTAG Olivier « *L'apogée de l'économie nationale* », La Documentation Française, N° 8081, 2011.

FITOUSSI Jean-Paul, (1996), « *La croissance a-t-elle un avenir ?* » Revue Politique Internationale, N° 72, Eté.

ROBIN Jean-Pierre, « *Les économistes mettent le bonheur en équation* », Le Figaro, 6 juillet 2007.

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Самат ӨТЕНИЯЗОВ, т.ғ.к.,
Мадрид және Қазақ – Американ
университеті профессоры, Алматы

Қазақ елінің Ресейге қосылу тарихын қайта қарау
Ж.Қасымбаевтың арманы еді. Әттең әлі күнге дейін жүзеге асқан жоқ...

Қазақ мемлекеті тарихы Ресей ғалымдары нұсқауымен жазылып келді. Тіпті мемлекеттің атының өзі бұрмаланып Қазақ хандығы деп аталды. Сол атаумен қарағанда Қазақ мемелекетінің Орта Азия хандықтарынан айырмашылығы жоқ болып көрінеді. Шындығында осы уақытқа дейін Қазақ елінің тарихы қанша көп жазылса да шешілмей жатқан проблемалары көп болып тұр. Қазақ мемлекеті әлі күнге дейін Қазақ хандығы деп аталғандықтан Орта Азиядағы басқа хандықтардан айырмашылығы болмай қалады. Сондай-ақ адамзат тарихындағы ерекше мемлекет болғаны көрінбей қалады. Жалпы айтқанда осынау керемет мемлекет Дүние жүзі тарихы түгілі өз халқы арасында өз орны мен бағасын әлі күнге дейін алған жоқ....

1456 жылдан есептесек 2016 жылы Қазақ мемлекетіне 560 жыл толады. Ал, 1465 жылдан бастап санасақ осы жылы 550 жылдық ұлы тойды салтанатпен өткізуге міндеттіміз... Қазақ мемлекеті, яғни Қазақ хандығы Орта ғасыр бітіп Жаңа заман басталғанда пайда болған ерекше мемлекет болатын. Бір сөйлеммен айтқанда Жаңа заманның ***інжу маржаны***, басқаша айтқанда ***шамшырағы*** еді... (Орысша айтсақ ***жемчужина Нового времени***). Астанасы Түркстан қаласы болған Қазақ мемлекеті соңғы екі мың жыл ішіндегі ***ең демократиялы*** мемлекет еді. Бұл мәселеге кейінірек тоқталамыз.

Қазақ елі адамзат тарихында ерекше орын алатын өзгеше халық. Басқа мұсылмандарға және бүкіл түркі халықтарына ұқсамайтын қазақтың көптеген әдет ғұрыптарымен қатар біртұтас тілі бар. Қазақ тілінде басқа халықтар секілді диалекті жоқ. Әдет ғұрпы бірдей. Мысалы өз руынан қыз алмайтын болған соң құдалық салты бар. Тілі бірдей, тұрмыс салты бірдей. Томск мен Еділге дейінгі ұлан ғайыр территорияда осы айтылған біркелкі салты мен тілінің бірдей болуы дүние жүзі ғалымдарын таң қалдырады. Мысал үшін айтсақ алақандай жерде тұрса да, көрші өзбек пен түркмен халықтарының тілдерінде диалекті бар, әдет ғұрыптары әртүрлі. Қыздары өз аулынан ешқайда шықпайды... Ал, қазақтар Маңғыстауда жүрсе де Павлодармен әлде Тарбағатаймен құда болып жатады. Қысқасын айтқанда басқа ешқандай түркі әлде жалпы мұсылман халықтарына ұқсамайтын өзінің алтын заңдары бар ерекше халық – қазақ.

Құдаларын құдайындай сыйлаған,
Жақсы көрсе құда бол деп қинаған... (Қ. Мырзалиев).

Қазақтар өз ауылы ғана емес, Қазақстанның басқа облыстарымен қыз алысып қыз беріседі. Осындай асыл қасиеттерінің арқасында қазақтың бірлігі ешқашан ажырамайды. Ресей империясы, одан бері де Кеңес тұсында қазаққа көп қиянат жасалды. Қазақты жүзге бөліп те, руға бөліп те, бір – біріне соңғы ғасырларда айдап салып неше түрлі қиянаттар жасалып келе жатыр. Қазақты қанша мұқатса да құрта алмағаны белгілі.. Осындай жетістіктер мен ерекшеліктерінің барлығы кешегі **300 жыл өмір сүрген,астанасы Түркстан болған, бір орталыққа бағынған айбынды Қазақ мемлекетінің біртұтастығы арқасында пайда болған еді.** Сол Қазақ хандығының тарихын кез келген адам ойына келгенін жазып бұрмалай бергені, халқымыздың және қазіргі Егеменді Қазақстанның жетістігі мен жеңісіне нұқсан келтіреді.

Қазақ елінің тағы бір ерекшелігі ертедегі Ғұндардың (хун) барлық әдет -ғұрпы мен тұрмыс салтын біздің заманымызға түгелдей жеткізгендігі. Мысалы: Киіз үй (Қар үй), бесік және баланы бесікке бөлеу салты, Құмалақ ашу әлде жору өнері, тағамдары ...[1, с. 33-45]

Қазақ тілінде диалекті жоқ деп жоғарыда айттық. Дегенмен Кеңес өкіметі тұсында қазақ тілінде диалекті бар деп «дәлелдеп» бірлі жарым диссертациялар қорғалғаны рас (С.Аманжолов)... Әрине мұндай жағдайлар қазақ тарихы мен болмысына және ғылымға кереғар келеді. Диалектілер қазақ елінде енді шығуы мүмкін. Себебі әртүрлі елде жасайтын қандастарымыз (мысалы Өзбекстан мен Қытай республикасында) арасында осы күндері жергілікті халықтың тілдерінің әсері байқалады. Ал, Ресейдегі қандастарымыз бірнеше ұрпақтан соң тіліміздің жоғалтуы мүмкін деп қауіптенеміз... Олардан Қазақстанға ағылып келіп жатқан қандастарымыз жоқ...

Қазақ тілі қандай бай болса, әдебиеті де соншалықты бай екенін мақтанышпен айтамыз. Оған мысал қазақ ауыз әдебиетінің көлемі 108 том болып баспадан шыққаны.... Осы күндері қазақ ақындарының 100 томдығын шығару жоспарланып жатыр... Осы аталған жетістіктеріміз бен ерекшеліктеріміз кешегі 300 жыл өмір сүрген Қазақ мемлекетінің жетістігі, сол кезде қалыптасты... Сол бір орталыққа бағынған айбынды Қазақ мемлекетінің арқасында тіліміз бен әдет ғұрпымыз біркелкі болып қалыптасты. Бұл не деген күшті мемлекет болған. Оның күштілігі мен құдіреттілігі әрине басқаруына байланысты болды. Барлық жетістігімізді жіпке тізіп қарайтын болсақ түгелдей 3 ғасыр өмір сүрген Қазақ мемлекетіне борышты екенімізді көреміз.

Қазақ мемлекетінің қандай ерекшеліктері болды, соған қысқаша тоқталайық. Ең алдымен айтатынымыз Қазақ хандығы - ең демократиялы мемлекет болды. Себебі **Хан билігі – шектеулі болды**. Ханның өзі сайланбалы болды. Қазақта қырық ру болса, әр рудың басшысы яғни рубасы басқарды. Ол әрине белгілі би болды. Хан ру басылары келісімінсіз ештеңе шеше алмайтын еді. Қорыта айтқанда Хан түгелдей рубасыларына тәуелді болды.

1. Басқару мәселесімен.
2. Әскери мәселемен, себебі ханда әскер болған жоқ. Әскерді рубасылар берді.

3. Экономикалық жағынан – ханға алым салықты да рубасылар берді. Демек Қазақ мемлекетінің ханы түгелдей билер институтіне тәуелді болды.

Осы күнгі Қазақстан Республикасында әлеуметтік – гуманитарлық ғылымдарды оқытудың көптеген проблемалары қордаланды. Солардың ішінде Қазақстан тарихының проблемалары өте көп. Осы пәнді оқытуға өкіметіміз көп қаржы бөліп келе жатыр. Алайда осы пәнді оқытудың әзірге проблемасы көбеймесе азайған жоқ...

Егеменді ел болғанымызға 23 жыл толса да, етек жеңімізді жинап еркін өмір сүріп жатсақ та, көптеген академиктеріміз бен докторларымыз болса да, ғылым мен білім саласында көптеген проблемаларымыз бар. Әсіресе гуманитарлық ғылымда, соның ішінде тарих ғылымында көптеген проблемалар қордаланды. Тек XYI – XYIII ғасырлардағы тарихымыздың өзінде төмендегідей әлі күнге дейін шешімін таппаған проблемалар бар.

I. Қазақ хандығының яғни мемлекетінің басқару жүйесі және билер институті. Ел басқару жүйесінің аса демократиялы болуы және Хан мен билердің орны мен қызметі осы уақытқа дейін студенттер мен мектеп оқушыларына арналған оқулықтарда көрсетілмеді.

II. Қазақ – қырғыз қатынастары (*Қырғыздар қазақ мемлекетінің құрамында 150 жылдан аса уақыт болды. Ержүрек қолбасшы, батыр Есім хан оларды Көкем би арқылы, Тәуке хан Тиес би арқылы биледі*).

III. Орыс – қазақ қатынастары – негізінен қырғын соғыстардан, яғни қазақ елінің ұлт – азаттық соғыстарынан тұрады. Оларды қысқаша былай жіктеуге болады:

1. XYI ғасырдың ақырында басталған қазақ орыс қатынасы. Қазақстанның солтүстік шегараларына құрылған Ресейдің тісіне дейін қаруланған казачьи войскаларының шабуылдары.

2. Қазақ-жоңғар қатынастары Жоңғар шапқыншылығының басталуы. Ақтабан шұбырынды оқиғасының алғы шарттары.

3. Ақтабан шұбырынды оқиғасының ақиқат тарихы.

4. Қазақ орыс қатынасы және I Петрдің ақтабан шұбырынды оқиғасына тікелей қатысы ж.б.

5. Қазақ елін ажалдан құтқарған тарихи тұлға Әбілхайыр т.б.

6. Әбілхайырдың тарихи хатының дәл аудармасы мен мазмұны...

7. Қазақ – башқұрт қатынастары...

Осындай ерекше біртұтас халықты – *Ұлт болып бірікпеген халық, әлі ру руға бөлініп жүрген халық* деп белгілі шовинист Юдин айтқаны үшін 70-жылдары Академияның Тарих институтінен шығарылған еді. Оны қуған сол кездегі институт директоры академик А.Нүсіпбеков болатын. *(Ондай ауру сөзді айтып ұпай жинайтындар қазіргі күнде де табылады....)*

Еуразиядағы Қазақ мемлекеті Ресей мен Қытай секілді екі үлкен империяның ортасында болып Еуропаның оқ атар жаңа (огнистрельные орудия) қаруларына қол жеткізе алмай изоляцида тұрды... Осындай құдіретті мемлекетті ыдыратып құлатқан, **көп жылдар қиянат жасаған Ресей империясы** екені әлі күнге дейін ашық айтылмайды. Оның есесіне алдақашан сүйегі қурап кеткен (1756 жыл) жоңғарды ғана айтады. Бұл күндегі қазақ елі кино түсірсе де, бірдеңе жазса да, жоңғарды, одан қалса 1771 жылдан соң бас көтермеген қалмақты айтып аруағын шулатады да орыс ағайындардың жасаған қиянаты туралы әдейі үн қатпайды. Шындық айтылмайтын болса тарихты жазып неге керек...

Ресей империясы Қазақ еліне алғашқы қарулы шабуылын 1580 жылдары Жайық бойындағы әсем қала Сарайшықты қиратып тонаудан бастады. Көп ұзамай сол 90-шы жылдары Қазақ ханы Тәукенің інісі Оразмұхамедті тұтқындап Мәскеуге алып кетті. Оның барлық күш жігері мен әскери талантын пайдаланып воевода дәрежесіне дейін көтерді. Тіпті оның өлімінің өзі Ресей мемлекетіне Поляк басқыншыларынан құтылуға көмектесті... Мәскеуді басып алған Польша королі Лжедмитрий күдікті воеводаның бірі деп Оразмұхамедті өлтіреді. Өзінің жерлесінің кегін қайтару үшін Петр Урусов (Едіге бидің шөбересі) Лжедмитрийді өлтіреді де Ресей патшасының тағын поляктардан босатып

Ресей мемлекетін құтқарып қалады. Жыл сайын ноябрь айында Ресейде поляктардан құтқарған К. Минин ман М.Пожарский деп ерекше атап өтеді. Бұл екеуіне ескерткішті Мәскеуде Сталин қойдырып еді. Алайда П.Урусов пен Оразмұхамед туралы бір сөз де айтпайды. Егер орыс ағайындар тарихқа адал болса П.Урусовке алтыннан ескерткіш қояр еді....

Осынау 1580-1730 жылдардағы 150 жылға созылған орыс пен қазақ арасындағы қырғын соғысты белгілі зерттеуші М.Әбдіров:

«...С конца XVI – начала XVIII в. начинается ожесточенная и кровополитная, длившаяся 150 лет, казахско- казачья война. С этого момента вся история взаимоотношений казахов с яицкими /Жайық өзені/ казаками заполнена взаимными набегами, враждой захватом пленных и угоном скота. Борьба шла не на жизнь, а на смерть, с переменным успехом, и в этой борьбе не было ни победителей, ни побежденных, никто не хотел уступать. [2, с. 44-45]–деп жазған болса, қазақ елінің басына түскен соншама ауыртпалық туралы: - **«...Многострадальная казахская земля обильно полита кровью наших предков, отстаивших право на мирную жизнь на древней, исконно своей территории...»[3, с. 45]** – деп жан- жақты анықтамасын берген болатын.

Ал, екінші 150 жылдық кезең туралы (XVIII бен XIX ғасырлар) аса қиын кезең туралы Х.Досмұхамедов :

«...Осы екі ғасырдағы патша өкіметінің жұмысы қазақты әбден бағындырып алып, қазақты көпір қылып Азияға аттау болды. Қазақтың амалы таптайын деп тұрған патша өкіметінен құтылу болды. Дәуірлеп келе жатқан орыс байларының капиталымен жауласам деп, *Кіші жүздің жүз жарым жылдай тарихы қанмен жазылғандай болды*.»[4, с.53] -деп толық бейнесін берген еді.

Осылай Кіші жүз қазақтарының Ресей басқыншыларымен соғысы әрқайсысы 150 жылдан тұратын екі кезең, демек барлығы 300 жыл соғыс. Осы Кіші жүз қазақтары мен орыс казактары арасындағы қырғын соғысты М.Әбдіров: **«...Они были хорошо вооружены и обучены, прекрасно организованы, дициплинированы, обладали громадным опытом борьбы с покоренными народами, Вот с такими отборными воинскими отрядами 300 лет воевали қазахи за свою свободу и независимость, отстаивая родную землю...»[5, с.7-8]**-деп мінездеме берген еді. Қазақ еліне толассыз шабуыл жасаған орыс – казактардың **жауыздығы мен зұлымдығы** туралы орыс тарихшылары да көптеп жазды.

Мысалы тарихшы А. Рябинин: **«...У яицких казаков был один смертельный враг - это киргизы (т.е. казахи). Они были «враги неутомимые, настойчивые, не знавшие ни страха, ни усталости. Яицкие казаки вели против них войну настоящую и ожесточенную»**[6, с. 28] - деп жазғаны қазақтардан басқаның бәрін тізе бүктірдік енді тек қазақтарды бағындыру ғана қалып тұр деп жазып, қаншама қазақ ауылдарын түгелдей аямай, жауыздық пен қатыгездіктің неше түрін көрсетіп қырып жібергенін баяндайды... А.Карпов кітабында: **«...Раз это киргиз – то враг, заклятый враг и все, что носило на себе киргизский облик, все уничтожалось, билось казаками на смерть, целые аулы, старцы, жены – все истреблялось; убивались дети и грудные младенцы, - «вырастут – укусят!» говорили казаки и поднимали их на копья. Истреблять басурманина – такова была миссия казака того времени, миссия, освященная церковью» [7, с.332-333] -** деп неше түрлі зұлымдықтарды жазды...

1692 жылы Ресей мемлекет басына I Петр келген соң орыс әскерлерінің Қазақ жеріне жаңа қарқынды шабуылдары басталды. Себебі I Петр қалмақтардың ұйымдасқан қарулы отрядтарын қазақ еліне айдап салып отырды. Аюкені қалмақтың ханы етіп тағайындап, барлық титулды, барлық сыйлықты соған берді. Оның негізгі міндеті қазақ елін шауып қирату қана болды. Сорлы Аюке хан тегін сыйлықтар мен арзан титулдарға қызығып өз қандастарын өлімге айдап отырғанын түсінбеген болар. Түсінген болуы мүмкін тек өлер алдында 1724 жылы қалмақтардың Әбілхайыр қолынан қырылып жатқанында ғана... Не

деген сұрқиялық өмір. Күні кеше Шыңғысханның қандасымыз, ұрпағымыз деп жүрген халықтың Ресей сойылын соғып жүріп арам өлгені әрине жетесіздік, сұрқиялық, ұят, яғни даңқсыз өмір.

Әрине I Петр келген соң тісіне дейін қаруланған казачьи отрядтар мен қалмақтар шабуылына қазақ елінің есесі кете бастады. **Сол кезде қазақ елі үшін I Петрден кем емес тұлға жарқырап тарихи аренаға келді. Жас батыр қолбасшының аты Әбілхайыр (1685-1748) еді.** Бұл 1700 жылдар болатын. Қазақ елі мен Ресей қоластындағы туысқан башқұрт халқын қызғыштай қорғаған ерлігі ескеріліп 1709 жылдың күзінде Әбілхайырды Кіші жүзге Тәуке ханның өзі бас болып билер кеңесінің шешімімен хан сайлады. Әбілхайырдың қазақ елін Ресей басқыншыларынан 48 жыл бойы қорғаған ерліктеріне қысқаша тоқталайық.

1707 – 09 ж.ж. башқұрт халқының ұлт-азаттық көтерілісіне Әбілхайыр 3 мың сарбазбен барып көмек көрсеткен. 150 жылдан бері Ресей қоластында болған башқұрттар оны өз еліне хан сайламақшы болып жатқанда, 1709 жылы күзде қазақ билері шұғыл шақыртып алып, Кіші жүзге хан сайлайды. Бұрын Кіші жүзде хан болған, үш жүз түгелдей бір орталыққа Тәуке ханға бағынатын. Ресей басқыншыларымен Кіші жүз арасындағы соғыс қиындап кеткен соң оны хан болып басқаратын адам керек болды. Әбілхайырды осындай құрметті орынға сайлаған себебі оның 1709 жылға дейінгі қазақ елін Ресейден қорғаған ерліктері мен еңбегі ескерілді. Әбілқайыр кеткен соң башқұрт көтерілісі жеңіліс табады. Кіші жүзге хан болған соң Әбілқайыр Ресеймен күресті жақсы ұйымдастыра білді.

1709 жылы қазақтар Сызранға бара жатқан орыс-казак керуенін талады.

1711 жылы қазақтардың 16 мың сарбазы Текеге (қазіргі Орал қаласы) астық алып бара жатырған орыс-казак керуенін талқандап, 300 жауынгерін тұтқындайды да, Хиуаға апарып құлдыққа сатады.

1713 жылы 800 жігіттен тұратын сарбаздар Самараға балық апара жатырған керуенге шабуылдап, жауынгерлерін қырып тастайды.

1714 – 16 ж.ж. қазақтар казак-орыс отрядтарына әлденеше рет шабуылдаған.

1718 ж. қазақтар мен қарақалпақтардың 20 мыңдық әскері Теке (Яицкий городок, қазіргі Орал) қаласын қоршайды. Бұл бір айға созылады.

1719 ж. шілдеде Әбілқайыр 20 мың әскермен қаланы қайта қоршауға алады. Қазақтар Теке қаласын басып алуға сәл қалады. Күз түсісімен елдің мазасын алып қоймаған Еділ қалмақтарына (орыс-казак отрядтарының одақтастары) шабуыл жасайды.

1720 – 21 ж.ж. казак-орыстар бірнеше рет қазақ жеріне шабуылдар жасайды.

1720 жылдың қыркүйек айында қазақ әскерімен орыс-казактарының арасында Самара өзенінің бойында қанды шайқас болды. Тұтқынға түскен 50 қазақ жігітін өлтіріп «ерлік жасағаны үшін» атаман Никита Бородин Ресей патшасы I Петрдің мақтау грамотасымен марапатталды.

1721 жылы орыс-казактар мен қалмақтардың атаман Балмашнов басқарған тобы Ойыл өзеніне дейін шабуыл жасап, көп тұтқындар мен мал айдап әкеткен.

1722 ж. қаңтарда 300 қазақ сарбазы қарымта қайтару үшін Шаған өзені жанындағы қысқы станицаға шабуыл жасап, 70 казак-орысты айдап әкетеді. Осы жылы ақпанда қазақтар Теке қаласы жанындағы жылқы табынын айдап кетіп оларды түгелдей жаяу қалдырады. Сондықтан Яицкий казак әскерлері I Петрдің Персия жорығына қатыса алмай қалады.

Бұған қатты кектенген I Петр қазақ елін түгелдей жаулап алуды ұйғарады. Жоңғарларды артиллериямен қаруландырып және оларға жаңа қаруды үйретуге капитан И.Унковскийді жіберіп, 1723 жылғы «Ақтабан шұбырындыны» ұйымдастырады. Батыстан казак-орыс отрядтары мен қалмақ әскерлері Қазақстанға шабуыл жасайды.

Шығыстан келген жоңғарлар Түркістан қаласына дейінгі жерлерді түгел басып алып, елді азып-тоздырды. Ал, батыстан баратын орыс әскерлері мен қалмақтар Түркістанға жете алмады. Себебі, сақадай сай Әбілқайыр әскерлері оларды тоқтатып қана қойған жоқ,

қырып салды және Еділден әрі қарай асырып қуды. Соғыстардың бірінде қалмақ ханы Аюке өлтіріледі (1724).

1723 – 1724 ж.ж. Әбілқайыр Теке қаласына бірнеше рет шабуылдайды. Осы кезде орыс-казактармен, қалмақтардың тісіне дейін қаруланған отрядтарымен мен қазақ әскері Утва, Самара, Шаған өзендері бойында бірнеше рет бетпе бет келіп шайқасқа түседі, қырғын соғыстар болады. И.Тимофеев, И.Логинов, Никита Бородин бастаған казак-орыс отрядтары көп шығынға ұшырады. Орыстар жағынан 170 адам қаза тапты, көп адам жаралы болды. Көптеген жауынгерлер тұтқынға түсті... Осылай қазақ елінің басына түскен ауыр күндер Ақтабан шұбырындыға ұқсас жағдай Жайық орыс казактары мен қалмақтардың да басына түсті...

1725 ж. екі жақ тұтқындар алмастырады.

Ақтабан шұбырынды кезіндегі Әбілхайырдың осы бір жанкешті қимылы мен іс әрекеті дер кезінде болды. Батыстан келе жатқан орыс пен қалмақтардың жойқын шабуылын тоқтатпағанда қазақ елі түгелдей орыс басқыншыларының қол астында қалатын еді. Сондықтан Әбілхайыр басқарған Кіші жүз қазақтары Ақтабан шұбырынды апатына ұшырамады. Керісінше күшті жауды уақытында тоқтатып қана қойған жоқ, сондай ақ оларды талқандап Батыс жақ шекараны қауіпсіздендіріп болған соң Жоңғарларды талқандап қазақ елін басқыншылардан тазартуға қызу кірісті. (*Әбілхайыр басқарып Жоңғарларды талқандаған екі шайқас Елбасының кітабында Абылай атымен берілген. Мұндай жалған мәліметті бергендер ақыр бір күн Елбасына жауап беретіні анық.)*

Орыс қазақ қатынасы тарихы қазақ халқының ұлт азаттық соғысынан тұрады. Орыс казачьи отрядтарының жауыздығы мен зұлымдығынан және оған қазақ, елінің жанкешті, ел қорғап жанталасқан шайқастарынан тұрады... Қазақ елінің орыстарға қарсы жанкешті соғыстары патритизм мен батырлықтың және ерліктің шыңы болғанын бұл күнде мақтанышпен айтудың орнына көз-көрекі жасырып келе жатырмыз... Қазақ елінің ата мекенін қорғаудағы ерліктері мен батырлығы туралы орыс зерттеушілері де көптеп жазды... Мысалы*: **«...Казахи Младшего жуза... отличались «диким, буйным, резко выраженным характером». В степи казах почти непобедим, говорили о них, а в ручной схватке физическая сила, ловкость владеть холодным оружием и управлять конем дают ему величайший перевес над царскими войсками...» [8, с.300-301; 2, с.72]** -* деп жалпы анықтамасын берген еді.

Қазақ –орыс қатынасы тарихындағы трагедияның үлкені Ақтабан шұбырынды оқиғасы болса, ұлт – азаттық соғыстардың жарқын тарихы Әбілхайыр хан бейнесі екенін мойындаймыз. Бұл жағдайды сонау 90 –шы жылдар ақырында академик М.Қ.Қозыбаев пен профессор Ж.Қ.Қасымбаев --- Әбілхайыр тарихын қайта қарау керек деп мәселе көтерген еді. Қазақ хандарының еліміз тарихындағы орнын «Ұлт мүддесі үшін ғасырлар бойы күрес жүргізген Әз Жәнібек хан, Керей хан, Қасым хан, Әз Тәуке, Әбілхайыр хан сияқты тұлғалардың дәуір тарихында шоқтығы биік – ақ» [9] - деп жазған еді М.Қ.Қозыбаев. Әбілхайыр Ресейге қарсы 48 жыл бойы соғысып қалайша бодан болуға өтініш жазды екен деп күдіктенген Ж.Қасымбаев осы тарихи тұлғаның тарихын қайта қарау керектігін айтқан еді [10]. Алайда 2000 жылы Әбілхайырдың тарихи хатының түпнұсқасы оқылғанда төбеден жай түскендей әсер етті. Біз осы уақытқа дейін оның орысша аудармасын пайдаланып келіппіз. Сол орысша аудармасы талай ұрпақты жаңылыстырып келген еді. Ақыры шындықтың түбіне қол жеткіздік. Сол тарихи хатта «бодандық» туралы бір сөз жоқ екенін көріп тарихшылар қатты қуанды [11]. Әттең Әбілхайыр хан тарихын қайта қарайтын ғылыми конференция өткіземіз деп жүргенде М.Қозыбаев пен Ж.Қасымбаев қайтыс болып кетті де аяқсыз қалды...

Жоғарыдағы материалдарды сараптай отырып соңғы кездегі XYIII ғасырдағы Қазақстан тарихы проблемаларын былай деп қорытамыз.

1. Қазақ елінің Ресейге өз еркімен қосылды деген жорамал Маңғыстаудағы Адайлар көтерілісінен соң құрылған комиссияның (1873 жылы., бастығы И.Крафт) шешімімен жоққа шығарылған еді. Тек Әбілхайыр ақталмай жатты.

2. 2000 жылы Тарихи хат қайта оқылған соң ғана Әбілхайыр ақталды...

3. Ақтабан шұбырынды катастрофасының артында кімдер тұрғаны қазір ешкімге құпия болмай қалды. Оның артында Ресей тұрды және осы катастрофаныны ұйымдастырған I Петрдің өзі. Ал осынау аса үлкен катастрофадан қазақ елін аман алып шыққан Әбілхайыр хан екені қазақ елінің мақтанышы...

4. Әбілхайыр жазған тарихи хат дұрыс оқылғалы бері бұрынғы түсініктер түгелдей өзгеріп кетті. Сол хаттың жазылу тарихы да орыс патшасы I Петрге байланысты екені қазір ешкімге құпия емес.

Әдебиеттер:

1 Өтенияз Самат. Аттила. - Алматы. «Арыс», 2000.

2 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. А.1994.

3 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. А.1994.

4 Х.Досмұхаметұлы. Аламан. Ташкент. 1926.

5 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. А.1994.

6 Рябинин А.Д. Уральское казачье войско. Ч.I-II. СПб.,1866.

7 Карпов А.Б. Уральцы. Ч.1. – Уральск, 1911.

8 Казахско – русские отношения в XYIII – XIX веках. А. 1964.

9 Қозыбаев М.Қ. Елдік үшін күрес мыңжылдығы.//Егемен Қазақстан.- 2000. 27 желтоқсан.

10 Касымбаев Ж. Политика Абулхаир хана в принятии Младшим жузом российского подданство в 30-х годах XYIII века.//Поиск. – 1997, № 5.

11 Исин А. Әбілхайырдың хатын қалай оқыған дұрыс. «Абай» журналы. 2001, № 2

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ ДАЛА ҒҰЛАМАЛАРЫНЫҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕЛІК ПІКІРЛЕРІ

Құбығұл Жарықбаев,
педагогика ғ.д., психология ғ.д.,
профессор, әл - Фараби атындағы ҚазҰУ

Төрт ғасырға жуық (1456 -1847) созылған осы кезең түркі тілдес ағайындарына бөлініп, халқымыздың өз алдына дербес мемлекетінің өзіне тән мәдениетінің ірге тасы қаланған кезең еді. Осы кезден бастап, қазақтың өзіне тән мәдениетінің өзіндік беті де айқындала бастайды. Ол, әсіресе, халықтың тілінен, әдебиетінен айқын сезіледі. Мәселен, кейбір жазба ескерткіштердің де осы кезде таза қазақ тілінде жазылуы соның айғағы. Мәселен, Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының, "Шипагерлік баян" атты қолжазбасы таза қазақ тілінде жазылған еді.

Қазақтың кең өлкесі сол кездерде жасақ пен жортуылдың шаңына булыққан еді. Бұдан кейінгі кезеңдерде де кең байтақ қазақ даласы қанды майданның орталығынына айналды, халқымыз жонғар шабуылына тойтарыс беріп жатты. Зерттеушілердің айтуынша, қазақ мәдениетінің біраз тоқырап, тіпті қол жеткен кейбір табыстарының өзінен де айырылып қалуына осы айтылған киян-кескі соғыстар, жойқын шабуылдар мен жортуылдар себеп болған сияқты.

Орыстың ғұлама сыншысы В.Г.Белинский әр халықтың өзіне тән поэзиясы болады: онда сол халықтың салт - санасы бейнеленеді дейді. XV-XVII ғасырларда өмір сүрген қазақ ақын, жырауларының поэзиясы да ғасырлар сынына сыр бермей, біздің қазіргі заманымызға жеткен асыл мұралар. Қазтуған, Асан Кайғы, Шалкиіз жыраулар,

Өтейбойдақ Тлеуқабылұлы, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Қосынұлы секілді дала ғалымдарының еңбектері халқымыздың сонау ерте замандағы салт-санасын, ой өрісін, мінез құлқын көрсететін тамаша деректер, қызғылықты материалдар. Осынау ғұламалар толғауларынан адам жанының небір нәзік сырлары, қуаныш пен сүйініш, арман-тілек, халық басынан өткен қайғы-қасірет, мұң- мұқтаж әр қырынан көрініс тауып отырған.

Қазақ ақын-жырауларының ішінде өзінің терең толғаныстарымен жұртшылыққа кең танылғаны - Асан Қайғы. Ол қазақ даласының ұлы ойшылы, халқымыздың, қоғамдық саяси, әлеуметтік ой-пікірлерінің көш бастаушыларының бірі. Қазақ халқының өз алдына дербес ел болуы үшін бас құрай бастаған кезеңінде Асан Қайғы сынды ойшыл тұлғаның дүниеге келуі де, заңды еді.

Ол 1456 жылы Шу өңірінде тұңғыш қазақ мемлекетінің іргесін қалаған Жәнібек, Керей хандардың ақылгөйі болған. Ш.Уәлиханов оны көшпенді ноғай - қазақ ұлысының «ұлы философы» дейді.

Қазақ аңыздарында Асан - құтты қоныс, жақсы жайлау іздеп дүние кезген жиһангер, халқының сол кездегі хал-ахуалы мен келешегін тебірене сөз еткен жырау. М.Әуезов айтқандай, Асан халық тілегінің жоқшысы. Асанның қайғысы о дүниені, ақырет жайын ойлағаннан туған қайғы емес, оның мәні бүкіл қазақ жұртының ортақ арманымен байланысып жатыр.

Асан Қайғы толғауларында негізінен мемлекеттік, елдік мәселелер, қоғамдық ойлар қозғалып, кең даланың, сұлу табиғаты, жер байлығы, жан-жануары, географиялық жағдайы, тұрмыс тіршілігі сөз болады. Асан Қайғы толғаныстарын оқып отырғанымызда, біз оны көбінде хан айналасынан көреміз. («Әй,хан,мен айтпасам білмейсің, айтқаныма көнбейсің...Өзіңнен басқа хан жоқтай, өзеуреп неге сөйлейсің»).

Бірақ осы айтылғанға орай, оны ханның шашбауын көтерген, сарай жырауы деуге болмайды. Ол қашан да ханға жағынып, жарамсақтанбай тура сөйлеген. Асан Қайғы барша жұрттың барлық көшпенді қазақ халқының, мұң-зарын білдірушісі, жоқтаушысы. Оның есіміне жалғанған «Қайғы» сөзі осы жәйтті байқатады [1].

Заман құбылысын, қоғам шындығын, байлық пен кедейліктің шығу тегін, теңсіздік пен әділетсіздіктің шын сырын терең ұғына алмағанымен де оның, нағыз гуманист ойшыл-жырау екендігіне шүбә келтіруге болмайды.

Жырау халқымыздың жас ұрпағын адамгершілік касиеттерге баулып, оларды кішіпейіл, көпшіл болуға, қарапайым да қайырымды болуға, әрі істі ойланып істеуге, асып-саспауға, достың, көңілін қалдырмауға, өтірік айтпауға, қандай жағдайда да кісіге адамгершілік қасиеттің (кешірімді болу, ерегіспеу, ұсақ-түйек нәрсеге бола босқа қырқыспау т.б.) ауадай қажет екендігін айта келіп, мұңсыз өмір сүрудің мазмұнсыздығын, сайып келгенде, барша жұртты бірлікке, татулыққа көпшіл болуға шақырып, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарған жағдайда ғана ауызбірлігі күшті, кез-келгенге жем болмайтын ілгері ел болатынымызды еске салады.

Қай заманда да халқымыз терең ойлап, тебірене сөйлеуге ерекше мән берген. Мұны ұрпақ тәрбиесіндегі негізгі мәселе деп ұққан. Бұған Асан Қайғы да ерекше мән берген. Жырау түсігінде сөздің де сөзі бар, айтылып сол жерде қалатын сөз бар да, ауыздан шыға сала ел аузына ілігіп, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп сақталып, талай ғасырлар жасайтын сөз бар. Соңғысы мақал-мәтел түрінде кездесе ме, әлде афоризм түрінде кездесе ме, тұтас толғау түрінде кездесе ме, әйтеуір көзделген нысанаға дөп тиіп, жүрекке қозғау салып, іске түрткі болып, адамды белсенді тіршілікке меңзейді. Тек шындық пен әділеттілікті, халықтың, мұң-зарын, арман-тілегін білдіре алса ғана сөз құнды болады. Адамдардың күнделікті қарым-қатынасына, көңіл күйіне, жан дүниесіне орайлас сөйлей білу - бұл үлкен өнер деп ой тастайды ақылгөй жырау.

Асан Қайғының қайтпас, қажырлы қайраты бәрінен бұрын өзінен кейінгі ұрпақ мүддесіне арналған. Сондықтан да халқымыз Асан Қайғы айтты деген аталы сөздерді әркез қастерлеп еске тұтады. Халық даналығының, заңды мирасқоры Асан толғауларының тәрбиелік мәні де осында.

Әдебиеттер:

1. Жарикбаев К.Б., Ахметова М.К. Развитие казахской национальной психологии в историко-теоретическом аспекте. Учебное пособие. –Алматы: «DK-Print, 2014. -495 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются значение воспитательных идей степных мыслителей в период казахского ханства.

SUMMARY

The significance of steppe thinkers' concepts in the process of upbringing during the Kazakh Khanate period are considered in the article.

КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ В ЗЕРКАЛЕ ЕЁ КУЛЬТУРЫ

В.П. Осипов, академик КазНАЕН,
профессор истории

Все народы земли имеют свои цивилизационные корни. Не является исключением и казахский народ. История цивилизационного становления и развития Казахстана уходит далеко в глубь веков и тысячелетий. Невозможно в одном сообщении осветить этот гигантский период. Остановимся, поэтому, на небольшом, но очень важном отрезке казахской культуры, лежащем рубеже веков и эпох - конца XIX начала XX столетий.

Ключевые слова: *цивилизация, культура, народы, Абай.*

На этом стыке времён ярко сверка плеяда замечательных национальных деятелей культуры и политики, мыслителей, поэтов и певцов, просветителей и сказителей, известных во всём мировом сообществе. Вот их имена. Великий Абай (1845-1904) , с чьим именем связан качественно новый этап в истории казахской литературы.

Разностороння поэтическая, просветительская и общественная деятельность Абая всей силой своего воздействия была направлена против отсталых устоев казахского общества, против конкретных носителей этого зла - родовитых интриганов, невежественных угнетателей народа. Тема просвещения народа в творчестве Абая приобрела огромное социальное значение. В распространении знаний поэт видел средство освобождения от социального зла.

Общественно-просветительские взгляды Абая формировались под влиянием традиций демократической культуры казахского народа, а также прогрессивных традиций классической восточной литературы. Сильное влияние на мировоззрение Абая имела передовая демократическая культура русского народа.

Абай был хорошо знаком с наследием древних философов: Сократа, Платона, Аристотеля, с образцами античной литературы. Абай изучил и западноевропейскую философию и литературу, переводил отдельные произведения на казахский язык.

Вторая половина XIX в. была периодом расцвета музыкального искусства Казахстана. В это время жили и творили многие выдающиеся композиторы и певцы и инструменталисты, произведения которых образовали народную музыкальную классику. Многие композиторы были для своего времени одарёнными людьми, но не зная музыкальной грамоты не могли записывать на ноты свои произведения. В их произведениях ярко отражены темы любви, мечты народа о свободе личности, о равноправии женщин, социального протеста. Выдающимися композиторами прошлого столетия были: Курмангазы Сагырбаев (1806- 1879), Даулеткерей Шигаев (1820-1887), Таттимбет Казангапов (1817-1860), Ихлас Дукенов (1843-1916), Сармалай (Садык) (1835-1885).

Развивалось и образование. Поскольку высших учебных заведений в Казахстане не было, многие казахи обучались в университетах Петербурга, Москвы и Казани. По неполным данным свыше 100 человек из числа казахов имели высшее образование.

Многие казахи окончившие учебные заведения, отправлялись в далёкие аулы и обучали детей, некоторые из них стали поборниками и пропагандистами культуры. Они переводили на казахский язык произведения русских классиков и книги научно-популярного характера. Среди них были весьма одарённые люди, которые принимали активное участие в развитии казахской национальной культуры и литературы.

Начало XX в. - время расцвета казахской периодической печати. В Оренбурге издавался ряд газет: многие, правда, по политическим соображениям были закрыты после выхода трёх-четырёх номеров. На казахском языке издавалось несколько газет и один журнал, но как уже говорилось, большинство существовало короткое время.

Лишь газета «Казахстан» выходила в течение 2-х лет, а газета «Казах» издавалась с февраля 1913 по 1918 г. Редактором газеты был Ахмет Байтурсынов, ответственным секретарём - Миржакып Дулатов.

Большое значение для формирования казахской литературы имел журнал «Айкап», издававшийся в 1911-1915 гг. Главным редактором журнала был Мухамеджан Сералин, видный казахский поэт и общественный деятель.

Наряду с периодическими изданиями на казахском языке выходили книги и брошюры. С 1900 по 1917 годы в Омске, Казани, Оренбурге, Петербурге, Ташкенте, Троицке, Семипалатинске, Уральске и в других городах вышло около 200 книг на казахском языке. Их можно условно разделить на три группы. Первую составляют образцы казахского народного творчества: «Кобланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Саин», «Камбар батыр», «Айтыс Биржана и Сары», а также такие оригинальные произведения казахских авторов, как например сборник стихов Абая Кунанбаева, хрестоматия Ибрая Алтынсарина, сочинения Машгур-Жусупа Копеева, Нуржана Наушабаева, Сабита Додентаева и других. Ко второй группе книг относятся сочинения классиков Востока и произведения написанные по мотивам устной восточной литературы: «Шахнаме», «Лейла и Меджнун», «Сейфуль-Малик», «Тахир и Зухра», «Шахмардан», «Мунлик и Зарлык», «Бозжигит», «Юсуф и Зулейха» и другие.

Как особую литературную группировку рассматривают поэтов и писателей Шади Жангирова (1855-1933), Машгур-Жусупа Копеева (1857-1931), Нуржана Наушабаева (1959- 1919), Макиша Калтаева (1895-1916). Долгое время их относили к так называемым «поэтам- книжникам». Однако их творчество, подчас весьма сложное и противоречивое, не может быть исчерпано какой либо одной формулой.

Причудливое сочетание различных, порой противоречивых тенденций, характерно для творчества Машгур-Жусупа Копеева. Не случайно вокруг его имени кипели долгое время горячие споры. Одни литературоведы склонны преуменьшать значение писателя, другие же напротив, некритически оценивали его произведения.

В своих сочинениях М.Копеев рассказывал о тяжёлом положении казахских аулов, о гнёте баев-феодалов и царских чиновников. Он приковывал внимание читателя к значительным социальным проблемам. В то же время писатель апеллировал к милосердию «белого царя», проповедовал ислам и могущество Аллаха. При всех идейных колебаниях и противоречиях, творчество Машгур-Жусупа Копеева может считаться явлением в казахской литературе начала XX века. Таким же противоречивым было творчество писателя Нуржана Наушабаева, поэта и драматурга Шакарима Кудайбердыева.

Крупнейшая фигура в казахской литературе начала XX века - Султанмахмут Торайгыров. Его творчество также было сложным и противоречивым. В поэмах «Кедей» («Бедняк»), «Камар сулу», «Адаскан эмир» («Жизнь в заблуждении») он глубоко раскрыл противоречия современной жизни. Беспощадно бичуя представителей имущих классов - баев, биев, волостных управителей, ходжей и мулл. Он с большой симпатией относился к представителям трудового народа, призывал молодёжь к просвещению.

К демократическому крылу казахской литературы начала XX века по праву относят Беимбета Майлина, Спандияра Кобеева, Сабита Додентаева, Бикета Утетлеуова, Турмаганбета Изтлеуова.

Особое место в культуре Казахстана начала XX века принадлежит выдающимся поэтам, писателям и общественно-политическим деятелям: Ахмету Байтурсынову (1887- 1937), Мыржакыпу Дулатову (1885-1935), Шакариму Кудайбердиеву (1858-1931), Магжану Жумабаеву (1893-1938), Жусупбеку Аймаутову.

В начале XX века дальнейшее развитие получило устное народное творчество и музыкальная культура. В произведениях народных акынов и музыкантов звучали призывы к труду, свободе личности, борьбе против отживших обычаев и обрядов, патриархальщины, в других осуждали несправедливость, ложь и обман, идеализировали прошлое. Некоторые из

поэтов и музыкантов снискали всенародное признание. И лучшее в творчестве акынов стало духовным богатством казахского народа.

Жамбыл Жабаев (1846-1945) родился в нынешнем Жамбылском районе Алматинской области в семье бедняка кочевника. С 15 лет он участвовал в айтысах акынов. В своих стихах он клеймил позором несправедливость прожорливых аткаминеров, бичевал ходжей и мулл, разоблачал шаманство баксы, высмеивал жадных баев.

Знаменитым акыном начала XX века был Нурпеис Байганин (1860-1945). Он родился в нынешнем Байганинском районе Актюбинской области в семье скотовода-кочевника. Подростком он слушал в исполнении сказителей-жырау различные варианты произведений героического и лирического эпоса. В разных вариантах заучивал поэмы «Алпамыс», «Кобланды», «Ертаргын», «Ер Саин», «Кыз Жибек», «Айман-Шолпан» и другие. Он стал популярным жырау-сказителем, воспевая и популяризируя эпические народные поэмы, обогащая и дополняя их.

На рубеже XIX и начала XX веков в Казахстане были широко известны композиторы- кюйши, певцы Кенен Азербаев, Майра (Магира) Шамсутдинова, Ибрай Сандыбаев, Естай Беркимбаев, Балуан-Шопак Баймурзин, Сейтек Уразалиев, Казангап Тлепбергенов, Еспай Балустаулов, Дина Нурпеисова, Сугура. Выдающимся мастерством в исполеннии произведений народных композиторов славились Кали Байжанов (1875-1966), Манарбек Ержанов (1865-1936), Амре Кашаубаев (1888-1934), Габбас Айтпаев (1882-1929), домбристы Науша Букейханов (1874-1944), Махамбет Букейханов (1895-1937), Лукбан Мухитов (1894- 1957)и другие.

Казахская музыка звучала на соревнованиях айтысов, на ярмарках, городских бульварах, в аулах и кишлаках, на всероссийских и промышленных выставках в Петербурге, Москве, Париже и Берлине.

Ибрай Сандыбаев (1856-1930) работал в кузнечном цехе Успенского медеплавильного завода, потом он стал профессиональным певцом и композитором. Сохранилось около 20 его произведений. Особенно сильны в его произведениях лирика, любовные мотивы, на всю степь звучала его знаменитое «Гакку» (Припевное слово).

Другим видным последователем народной песни и культуры начала XX века являлся Естай Беркибаев (1874-1946). Он автор ряда популярных песен («Быр мыскал», «Коныр жел», «Майда коныр»), среди которых особо выделяется «Корлан» (имя), принесшее автору признание и славу талантливого певца и композитора. Содержание этой песни - подлинные страницы жизни самого певца, потерявшего любимую, ибо по бедности он не смог выплатить за неё калым, назначенный родителями. Это полное драматизма и страстности произведение, сочинённое в свободной форме ариозо.

Большое распространение получили песни акына, композитора-певца и домбриста Кенена Азербаева.(1884-1968), разносторонние дарования проявились с малых лет. Первые песни одиннадцатилетнего бедняка Консы - «Ри, Койым» (окрик пастуха отары) и «Бозторгай» («Жаворонок»), в которых выражена жалоба пастуха на голодное существование и унижение, нашли отклик в сердца многих простых людей. Много песен сочинил Кенен Азербаев в те годы о бесправной жизни, в некоторых из них звучали сатирические мотивы. Так, в песне «Бозшолак» («Куцый сивка»), едко высмеивающую праздную байскую молодёжь, он поёт о достоинстве бедняка-певца, проводит идею, что не богатство и красивая одежда определяет значимость человека.

Среди женщин наиболее известны имена певицы Назифы Кульжановой (1887-1933), композитора-певицы Магиры (Майры) Шамсутдиновой (1896-1927), ученицы Курмангазы, композитора-кюйши Дины Нурпеисовой (1861-1955) и др.

Знаменательным явлением для конца XIX - начала XX века было стремление передовых казахских деятелей знакомить русскую и иностранную публику с искусством своего народа. Казахские исполнители неоднократно выступали в Москве, Петербурге и даже в Париже на Всемирной выставке.

Таким образом, казахская культура явилась ярким отражением цивилизованных корней казахского народа.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собр. Соч. в 5 т. Т. 1 - Алма-Ата: Наука, 1961. -с.202-219;
2. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и кара-киргизов на основании народных сказаний и сведений, о существующих родословных делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследованиях // Живая старина. Вып. П1-1У. СПб., 1894;
3. Харузин Н.К. К вопросу о происхождении киргизского народа // Этнографическое обозрение. - 1895. - №3, - Кн. XXVI. -с.49-92;
4. Алпысбес М.А. Казахское шежире как исторический источник. Автореферат дис. доктора ист. Наук. - Алматы, 2007. - с. 16 и др.
5. Алимбай Н. Община как социальный механизм жизнеобеспечения в кочевой этноэкосистеме //, Муканов М.С., Аргынбаев Х. традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки, теории и истории. - Алматы: Наука, 1998. -с.36.

РЕЗЮМЕ

Данное сообщение подтверждает мысль о том, что Казахская цивилизация имеет не только древние корни во всём её многообразии, но и даже на кратком историческом отрезке в области культуры.

TO THE QUESTION ABOUT THE FORMATION OF ETHNOS AND NATIONAL CHARACTER

Sametova F.T.
Yerkinbekova M.A.

Kazakhstan, Almaty

Abstract. *National character as an object of cultural studies is one of the most important problems of modern science. He is a phenomenon and a key determinant of which is defining the future of civilization, its ability or failure of civilized education that ensures a high level of development, as well as to predict the likelihood of the collapse of its fundamental socio-cultural grounds in the future. People, ethnic group and nation are the subject and the object of culture. Creating a culture of peace, which is surrounded by man, the latter makes them public and individual character, where the individuality of cultural objects is features of human nature. The culture of each ethnic group has the imprint of the individually-psychological stereotypes of individuals of this ethnic group, cultural archetype. Creating cultural areas, they make themselves felt in all spheres of human activity, but is most evident in his everyday life.*

Keywords: *ethnicity, national character, the formation of ethnic groups, especially the national character.*

The term "ethnos" is understood and widely regarded in modern science as a social, biological and socio-cultural concept. In the early and mid XX century ethnic problems presented considerable features of interest to Russian scientists such as S.M. Shirokogorov, L.N Gumilyev, Y. Bromley, A.G. Zdravomyslov. It is a well-known fact that the word "ethnos" was used to describe not only small nations, but also the so-called super-ethnos. The modern understanding of the word "ethnicity" is identical to the concept "world nations" and is perceived as a synonym for "people" or "nation." All research work in this scientific area lies within two predominant branches of modern ethnology. Thus, the first branch of the research on this phenomenon was represented by the concept "biological units", suggested by L.N. Gumileyv; in

the second one ethnos was treated in a doctrine by Y. Bromley as a "socio-cultural phenomenon."

Currently, ethnic group formation can be divided into two types: 1) anthropometric biogenetic reality, which represents ethnic groups as "a certain set of people united by common origin, history, language, culture, mentality" and 2) the socio-cultural affinity, in which ethnic groups are certain sets of people, which are characterized by common language, culture, tradition and ethnonym" regardless of where they live [1, p. 3].

The “Ethnos” Theory by Gumileyv is, in fact, an extension of the doctrine of ethnic groups by S. Shirokogorov. Gumileyv treats ethnos as "a biological unit ", " a natural community" , "ethnos is a stable , a naturally formed group of people as opposed to all other similar communities, determined by a sense of complementarity , and a different kind of behaviour stereotype , which changes regularly over time"[2, s.570] . Scientist attaches great importance to human interaction with nature, emphasizing the influence of landscape on human organisms. He is firmly convinced that the environment shapes the character of human behavior and contributes to the organization of a linguistic community. Ethnos due to the connection between the life of a community and the natural landscape and social relations is defined as a phenomenon related to geography, although its culture is regarded as a social phenomenon. In ethnos the scientist notes the psychological nature, insofar as people in the community are formed on the basis of categories such as " the spirit of nation ", " the call of the wild ", relating to the mental health of man. The main feature that determines the essence of the ethnic group, is the opposition of the members of one ethnic group to all other existing communities. As soon as the community identifies itself from the rest of society, this particular community becomes immediately aware of itself as a single ethnic group. The antithesis of "us – not us" is an indicator of separating one from another language community; it also promotes itself as an independent representation of society with a certain internal structure. The presence of the internal structure of the ethnic group " defines the norms of relations between the collective and the individual among themselves ", hence the stereotypical behaviour, which is the basis of the concept of " ethnos" [2, s.570]

It should be noted that V. Bromley’s vision of ethnicity as " a historically developed group of people inhabiting a certain area, united by common features of culture (language), psychology and awareness of their unity and differences from all other similar entities (self-awareness) , fixed in an ethnonym. " [3, p.6] . Bromley comes up with an idea about the common origin of the members of the ethnic group as one of the system-forming components of ethnos. The presence of a specific territory inhabited by the same speech community, should be regarded as the basic condition of an ethnic group formation. The scientist perceives ethnos as a socio-cultural phenomenon, as an integral system related to socio-economic factors . Thus, culture, identity, self-awareness and language are defined as the actual ethnic characteristics; common territory , economic ties and statehood - as social factors of ethnicity . Ethnos functioning is made possible by the presence of a diachronic type of information links which facilitate ethnic continuity and intergenerational communication.

It is believed that the word “ethnos” itself can be regarded as one of the factors of its unification. All the hypotheses concerning the origin of the Russian word "Русь" may be divided into two groups: 1) the ethnonym emerged among the Slavs on their ancestral territory, or 2) the ethnonym was borrowed from other languages. B.A Rybakov, the proponent of the former version, believes that the etymology of «Русь» and the hydronym “Ros”(Рос) (a tributary of the Dnieper river) are in a way connected with each other. Moreover, the scientist is unshakably convinced that the Russian proper name “Русь” is of Slavic origin, mentioning how this word changed phonetically over time (from the sixth to the eleventh century) . In ancient times, this word sounded like "Ros" («рос») and served as the name of one of the tribes of Slavs living on the banks of the Ross River . As stated in the chronicles , in the sixth century historians mention the "Ros" people (народ Рось); in the ninth century - "Russian tribes " (российские племена); in the eleventh century - " Roskaya truth." (Роськая правда). Formed from different

Slavic tribes, Slavic nation received the name "Ros tribe" [4, p.156] . As can be seen above, the origin of the word is closely linked with the idea of the statehood of Slavic tribes.

According to a Russian expert on the history, V. Kluchevsky, the ethnonym “Russ” passed the following way : first, it served to denote a particular territory , then - the name of the people who lived on the territory of the same name. Initially, it was realized as a geographical factor , i.e. as a well-defined territory inhabited by Slavs , then the name acquired a political significance - Russia was perceived as a certain community , which has its ruler and territory. Only then did the name acquire an ethnic meaning, because that was the name of the whole land, inhabited by Slavs, who had been formed as an ethnic group.

Y.Stepanov in his research on the etymology of the word “Русь”, adheres to V. Kliuchevsky’s point of view, considering the latter’s evidence most convincing and coinciding with the results of his own research work. The word "Русь " as the name of the Russian state was used as an ethnographic name : *Russ* is a tribe ; a social one : *Russ* is a class; a geographical one: *Russ* is a certain part of the state; a political one: *Russ* is the State. According to him, this word was borrowed from the Finnish language and means "the people from Scandinavia." In Finnish, it meant " squad ", whereby the scientist sees links between the words «Русь», «друг», «дружина» found in the Russian language [5, p . 7].

The word " Russian " is a substantivised adjective which means "belonging or related to Russ." According to the findings by A. Melnikova , in each language a particular way of perceiving the world is put into its grammatical categories. Originally, " Russian" meant " Russian citizenship ", then the adjective acquired the meaning "one who belongs to Russ." Such a unique case of fixing the term in the language enables the scientist to explain the uniqueness of the Russian ethnic group. A.Melnikova goes on to say that the Russian nation is fundamentally different from all other nations, because if others are *a separate, specific kind*, the "Russians” are *a specific feature* rather than a national sign " [6 . 6] . "Russian” is, rather, a definition of personality itself; "Russian" is not an ethnicity, but rather certain features of the mentality. In order to understand the specific features of language interpretation of reality, it is necessary to know cultural attitudes of a particular ethnic group . The history of the Russian ethnos confirms a non-standard way of the development of living space within the boundaries of an area, which is home to several communities assimilated into one linguistic community. Certain features of the mentality inherent in the vast majority of members of the given community, have a number of similar specific features, combined in the word " Russian " [6] .

The term " ethnos " is a point of considerable interest for modern Kazakh scientists insofar as an adequate assessment of ethnic and inter-ethnic processes of modern society hinges largely on the understanding of the term. In contrast to such widely known concepts as those of "nation" , "people", "ethnicity", each of which have their definite explanations, the term " ethnos " makes scientists' opinions vary greatly. The problems of ethnicity and ethnos in Kazakhstan’s science were considered by Argynbaev H. , D. Kshibekov , A. Nysanbaev , N. Massanov , M. Kozybaev , N. Alimbai , M. Muhanov , Seidimbek A. , A. Kodar , N. Baitenova , O.Aytmagambetova .

The concept of " ethnos " in research by D. Kshibekov has been treated as a form of collective existence , which is formed naturally; self- sustainability mechanism ensuring its stability , which is understood by him as the process of transferring social norms of their community , language and traditions to the new generation as a result of marriage consummation and family making. An important condition of self-sustainability is the presence of a common language and territory. Ethnos, as a specific community of people, has elements of a single culture - religion, traditions, customs, art etc. According to the scientist , ethnic identity is a basic feature of the community , " ethnos is not only the integrity of the objective components , but also only that set of people , which is aware of itself as such and which distinguishes itself from other similar communities " [7 , p. 228] .

According to N. Baitenova , " ethnos” is a complex dynamic system , as opposed to other similar communities , having a common origin myth, and which is based on different stereotypes of behaviour, self-awareness" [8 , p.39] . The complexity of the term "ethnos " can be explained

by the intricate interweaving of sociological , biological, geographical and psychological factors in the concept. Each ethnic group is a dynamic phenomenon, i.e. undergoes certain stages of development. Ethnos is naturally a community of people who are connected with each other and society on the whole. The researcher, in the wake of other scientists, calls the principle of division between "ours" and "theirs" a defining feature. Another marker of ethnos is the presence of the myth of their common origin . Thus, the structure of an ethos consists of the following signs : the opposition “theirs” - "ours" , the presence of a certain myth of common ancestry , behaviour stereotypes of the members in a given community and self-identity.

The psychologist O.Kh. Aymagambetova from Kazakhstan treats the concept of ethnos as follows: " ethnos is a biological phenomenon and not a social and marginal one, i.e. lying on the boundary of the biosphere and sociosphere "[9 , p.15] . According to the researcher, the term " ethnos " in ethnopsychology should be explained taking into account the peculiarities of psychology of an ethnic community . This social psychology can be accounted for by the presence of individual and group consciousness, "determined by their ethnos." Ethnos, as a social organism, emerges on the basis of common territory, language and psychology.

According to A. Seydimbek in Kazakhstan’s science ethnos is mainly understood as "... a large number of people who have grown up in a certain locality, which is their historical homeland , and who have a common language, culture, psychology; who are aware of their community , unity, with its ethnonym " [10 , p. 93]. It is known that not each separate community grows into an ethnos . According to the theory of ethnicization, lifestyles and an economic-cultural type of production should be taken into consideration for the formation of an ethnic group. These factors possess an ethnos-differentiating property. During the development of a community a specific dominant emerges, which makes the group similar to others, thus lending it this undeniable property of ethnos. Thus, the ethnicization is the separation of a social group from the conglomerate for some special features politically, culturally and economically determined" [10, p.122] . The pivotal feature of ethnicization is the "we" and "they" opposition ,which ensures that the company incorporates significant ethnic features characteristic of a particular group of people.

Among many definitions of the term "ethnos" in the modern world and Kazakkstan’s science we believe the following definition to be the most appropriate: "Ethnos is a naturally and historically constituted, stable community of people. The main conditions of the formation of an ethnos are the presence of a common language, territory, history, economics, spiritual and material culture, identity, mentality, religion, psychology, demography. Ethnic core, periphery and diaspora should be pointed out in the structure of ethnos. "[11, s.389]. This definition is characterized by the presence of all the main components of the concept of "ethnos." This understanding of the ethnic group as a socio-cultural education and a structural phenomenon corresponds to modern ideas about this concept of ethnology. The concept of "Kazakh ethnos" is synonymous with "Kazakh people" and has two meanings: Ethnikos and ethno-social organism. By Kazakh Ethnikos we mean an ethnic community of Kazakh living abroad; by ethno-social organism - all the Kazakhs living in territory of their home state. We believe that the most precise definition in Kazakhstan’s science has been suggested by M. Absattarov: "Kazakh ethnos is a historically constituted, mainly on the territory of Kazakhstan, a stable group of people who have common basic and special features in culture, psychology; who are conscious of their integrity and distinction from other ethnic entities "[12, p.11-23].

The Ethnonym "Kazakh" has a rich and complex history. However, there is still no universal version of its origin and meaning. According to the classification of ethnonyms proposed by V. Nikonov, ethnonyms can be divided into several subgroups. Thus, the oldest semantic type is self-ethnonym (этноним-самоназвание), which served to denote the ancestral representatives of a given ethnic group («свои» in Russian , as opposed to strangers; Under this particular category we can also include ethnonyms, which basically described all others as dumb, having no distinct language; ethnonyms whose concept was similar to that of "friend." («свой»). Then we deal with ethnonyms meaning the totem of a tribe: ancestor’s name; a particular area

inhabited by the representatives of a given ethnos; topographic ethnonyms, i.e. areas, where a particular community lives. The next group of ethnonyms indicates signs characteristic of the community itself (external signs, character traits, customs); ideological assessment. According to the scientist, ethnonyms are words that obey the laws of language. History manifests itself in ethnonyms by means of linguistic regularities [13, p.112]. Kazakhstan's scientists' works on ethnology present certain features of interest. Modern ethnologists argue that the ethnonym is the outward expression of the identity a particular ethnic group. R. Amrenova adheres to the opinion that ethnonyms play a prominent role as the intensifiers of ethnic identity. Ethnonymy presents itself as a centre of ideas of an ethnic group, surrounded by a halo of fairly real connotations, in which linguistic and ethnic identities manifest themselves" [14, p.9].

The endoethnonym of Kazakh ethnic group from Russian sources has been recorded as Kirghiz kaysak (киргиз, каисак, киргиз-кайсак), foreigners, i.e. we can observe here the entire range of "administrative fabrications" on the part of the officials of Tsarist Russia (G.Blagova). The term "Kyrgyz" in relation to the Kazakhs was deliberately introduced in order to separate the name of the Russian Cossacks from the endoenthonym of the colonized people. The need to differentiate between the ethnonym "Kazakh" in relation to this particular nation, and the word "Cossack" as a symbol of the military class of the Russian people, in our opinion, is beyond doubt. A. Levshin repeatedly lamented that Kazakhs were attributed someone else's name (Kyrgyz), which neither they themselves nor their neighbours ever mention to refer to Kazakh people. The fact that the word "Cossack" in the Russian language is, in fact, a borrowing from some of the Turkic languages is quite obvious. Consequently, it is necessary to be able to differ the meaning of the word "Kazakh" as an endoethnonym from the word "Cossack", which is treated in its own way in the Russian language world picture.

The dictionary by V.Radlov offers readers the meaning of "Kazakh as " an independent person", "adventurer", "wanderer" [15, p.21]. G.Blagova, in her studies notes that the word "Cossack" can be found in the dictionary by I.Sreznevsky meaning "a civilian laborer." This name later became known in the Russian language to refer to each and every "homeless wanderer of Russian origin." Until the XVII century the word Cossacks could refer to "freemen from the outskirts of the Russian state." The scientist points out another meaning of the word "Cossack" - "lightly armed free riders". Cossacks were such people. The "unnatural gap" (as G.Blagova calls the annoying phenomenon in her research) between the endoethnonym and its designation found in the Russian sources, was the result of an attempt at the separation of the names of Russian Cossacks and the ethnonym denoting Kazakh people, as well as the erroneous identification of two peoples - Kazakhs and Kirghiz as one. Many officials of the tsarist government wrongly believed Kazakhs and Kirghiz to be members of the same tribe, which is reflected in the written sources. Not until 1925 did Kazakh people receive their individual ethnonym and become known as such. This ethnonym has been fixed in the name of the Republic: the Kazakh Soviet Socialist Republic, now the Republic of Kazakhstan. According to V.Yudin [16], sources from where most information on the history of the Kazakh people is taken, have been written in different languages - Arabic, Mongolian, Turkish, Persian and Slavonic. This fact certainly complicates the problem of reading and processing them.

Moral values, attitudes and ideals that distinguish the members of one ethnic group from another changed repeatedly in the process of the historical development of ethnic groups. But a certain ethnic property, in our opinion, remains unique, specific at all points of its development and evolution, which is what helps to separate and recognize the members of a particular community.

National character is a symbiosis of specific and common traits; its uniqueness is "the result of the totality of its inherent specific forms of human mental properties" [4, p.149]. Manifestation of national character can be seen in the system of intentions - in value orientations, needs and interests of community. This manifestation is reflected in the mentality of an ethnos and world picture belonging to the representatives of a given ethnic group.

National character is formed on the basis of the main psychological features of the historical development of an ethnic community at some stage. M.Mnatsakyan defines national character as "a well-established set of features of the psychological make-up, inherent to most members of this community, as a defining way of thinking and behavior" [4, p.192]. National character is understood as the sameness of the conscious and unconscious, cultural and psychological phenomena. Noting the common concepts of "national character" and "mentality" the scientist at the same time separates them. So, in the national character mental components are predominant, unlike mentality; national character contains an element of consciousness; the latter also includes cultural and spiritual phenomena. Particular attention is drawn to the nature of the relationship of history and culture, which is due to the interaction of national character as a separate category with historical events, "national character contains history, functioning in the present and serving existing structures" [4, s.198]. But on par with this property, national character is defined as a well-established system of relations, encouraging members of the public to act according to the main provisions of their culture.

According to S.Lurie, modern ethnologists see national character in the process of the dynamic development of an ethnic group, because the constancy of features of national character can only be determined in the course of the historical development. Unification of people in a common cultural-mediated action can be brought about through "cultural scenarios - multilevel and multifactor behavioral schemes" [17, p.86]. According to the scientist, the main criterion in determining national character is the concept of "ethnic constants." Based on the layout of "ethnic constants", at the attempt to reveal a national character ("self image" or "we", "idea of goodness", "idea of evil", etc.) in the analysis of Russian ethnos the scientist suggests the following description: self-image in Russian presents itself as a bearer of good; field of action - all the space surrounding the Russians, presents itself as an area that needs to be colonized, and the people who lived and live there to this day should be protected; the condition of the action makes the Russians recognize themselves as fair strength; mode of action – paying moral duty to the supreme good and, finally, the idea of the enemy - a) the one to defend themselves from, and b) the one from whom you must protect someone; the idea of patronage - God. [17)

Some scientists believe that the Orthodox religion, nature, cultural exchanges and their mutual influence are among the most important factors that have shaped the Russian national character. What has made the Russian people so unique, according to Z. Sikevich, was such a number of peculiarities as land and state structure; state of Russian culture, the polemic character of Russian mindset, truth seeking; radical character. The marginal position of Russian culture brought to life such a property in the Russians as “a habit of doing all their own way – “having something their own way”. The latter is considered the property of the Russian character, "mastering something one’s own way." Another factor which contributes to the uniqueness of the Russian national character is the polemic character of Russian mindset. In contrast to Western model of thinking, the Russians like to argue on any occasion. In this connection “The Special Way of Russia” comes to the fore: "Russia is not Europe or Asia, nor anything else" [18, p.46]. The Russians are never willing to accept compromises, because in their minds a compromise would mean going against conscience. Another factor is truth-seeking, endowing the Russians with a special moral attitude. Morality is defined as an intrinsic part of national identity, the formation of which was influenced by religion. Church, being practically a public institution, and the State constituted some kind of symbiosis, preaching the public interest. The core of the national psychology of the Russian people, according to the scientist, is represented by such factors as the radical character. "Marginal", i,e radicalism is a moral quality of *a free-willed* man, but *not a free* man. As it was justly noted by Z.Sikevich, freedom and will vary. Freedom, as it is perceived in modern Russia, is not cooperation and dialogue, and "a wilful imposition of his understanding of freedom for the sake of destruction of that of another person" [18, p.48]. Thus, the Russian national character in the description of the scientist looks dualistic, it involves both the images of Europe and Asia, "a fight between two images of the Russian people, relatively speaking," Asian ", with the features of inert conservatism and rebellious spirit, and" European ",

which recognizes and respects the rights of each individual, when “my freedom is impossible without the freedom of my housemate or a neighbour in multinational Russia."[18, p.49].

K. Kasyanova defines the national character as "a people’s idea about themselves, as an important element of its identity, its ethnic totality" [19]. Describing the Russian national character with the help of the term “accented epileptic personality type," the researcher hypothesizes that there are certain features of an epileptic genotype of the Russian character. Accordingly, this would be a person who has a number of contradictory traits of character: stubborn, not very flexible, doing the job well, if undisturbed; quick-tempered, but sometimes calm and patient. A distinctive trait of this type is, firstly, their ability to do everything their own way and at their own time and not when their employer requests anything; and, secondly, the ability to organize themselves and the group, and realize an idea that he takes as his own. According to K. Kasyanova, much in the Russian national character depends on epileptoid eg "slowness and the ability to delay the reaction, the desire to work at their own pace and according to their plan, some "viscosity" of thinking and acting (задний ум); difficulty in switching from one type to another.

The national character of the Kazakh ethnos has been studied in the works by Elikbaeva , Zhukesha K. , A. Ghali , K.Zharikbaeva , F. Zharmakinoy , J. Kadin. Elikbaev was one of the first researchers of national psychology. According to him, the national character is an indicator of people's living conditions and the environment. The human nature is influenced not by climatic conditions, not heredity, but by a combination of certain traits of the people. Diversity of characters as a psychological category is due to a combination of some human traits , which influence their actions. The scientist refers to national character, which has been formed over centuries, as "a reflection of peculiar socio-historical conditions of a nation’s existence, the aggregate of some features of the spiritual image of the people , which is, in its turn, reflected in their characteristic representatives of the traditional forms of behavior , perception of the environment *in the psychology of this particular of nation* [20 , p.89] . The individual way of an ethnos to perceive the world, is reflected in the national character and in the way of perceiving reality , some kind of looking at world events and facts in a particular light. This specificity is reflected in the behaviour of members of a given society. According to the scientist , the national character is subject to the will of the members of the community , which is manifested not only in the mind , but also in the actions of people , mood, which is described by researchers as a certain force. This force (mood) , according to N. Elikbaev, firstly, provides incitement to commit an action, and secondly, " contributes to the unity of the nation, the development and affirmation of her character " [20 , p.89] . Among positive features the Kazakh researcher points out the following: the presence of mind, the knowledge that a person makes good use of to help live in harmony with society. Among the negative ones the scientist mentions betrayal, greed and talkativeness. What is deemed tragic in the life of the ethnic group is loneliness and misunderstanding, i.e. a situation when what has been said remained misunderstood or ignored. Loneliness can be caused by objective reasons, be it the result of natural disasters or war. Loneliness, however, is an especially terrible phenomenon when a person deliberately moves away from the people, the misery of which is evidenced by the Kazakh saying " Жалғыздың үні шықпас " (a voice of a lonely one is not heard.) For the collective consciousness, this phenomenon is comparable only to a natural disaster. As tragically, like blasphemy, human unwillingness to be guided by common sense is perceived in the minds of Kazakh, accustomed to live by the axiom " Қазақ сөзге тоқтаған " (Kazakh always listened to words).

The researcher K.Zhukesh has made a significant contribution in the description of the nature of the Kazakh ethnic group. The value of his work on the national psychology of Kazakh ethnic group, which became a handbook for many scientists, is impossible to overestimate. The researcher believes the following traits, found in this book on the psychology of the Kazakh people, inherent only to them: warlike character ; penchant for art , hospitality and love for children; mimic . Thus, the author notes that our warlike ancestors who inhabited the territory of present-day Kazakhstan, had a very hot and passionate character - *жауынгерлік мінез* (warlike

character). The famous cry of nomads could serve as possible evidence" ереуіл ат пен егеулі найза " (a saddled horse and a sharpened arrow) , which reflects a constant readiness to defend their land. According to the scientist, this particular trait helped nomads to save a vast territory . [21, p.63] . Secondly, K.Zhukesh includes into a number of psychological features the aptitude for the arts (өнершілдік): " тұрмыс пен табиғат қазақты өнерге бейін етсе, дәстүр қазаққа өнерді міндет етті (if life and nature attached humans to the art , the customs DEMANDED it) " [21 , p.64] . Thirdly, the Kazakhs are hospitable (*қонақжайлық*) . Moreover, the researcher justifies his conclusion : every nation is undoubtedly hospitable , but if the ideas of humanism underlie of the hospitality on the part of the representatives of other cultures, then the Kazakh hospitality is a particular philosophy. It is based on such socio-economic and demographic reasons as: great distances between migrations spawned hunger for information , and the appearance of any person in the yurt was seen as the emergence of a messenger from the outside world . Fourthly , the Kazakhs have cherished a special love for children (*қазақ – балажан халық*): Relatively few in number, for many centuries of its uneasy historical path the Kazakhs were to become victims to many ordeals and, thus, have come to know the value of children , to upbring whom was considered a heavenly bliss under the severe conditions of nomadic life. Hence the Kazakh people have a reverent attitude to posterity, the desire to have more children. No wonder they say «Шөп болсаң да көп бол» (even if it is grass, let there a lot of it) ," proclaiming the idea of multiplicity , a large number of young seedlings for the time to come. Fifthly, the researcher noted such a trait of the Kazakh character, as susceptibility , openness to something new (*еліктегіш, жұқтырғыш халық*) , implying the ability to quickly adopt from other peoples certain qualities and skills . This trait can be treated in two ways: both positive and negative. Ability to learn from other peoples properties that help in everyday life produces a positive effect on the existence of the community. But not to lose yourself, keep those traits that define this admirable uniqueness, the specialness of the latter as a representative of the Kazakh ethnic group.

A renowned historian, A. Ghali Kazakh considers the idea of "re-creating the Kazakhs" a Kazakh dream To this end , according to the scientist , you need to accelerate the process of decolonization, undertaken in society, to effect the speedy rehabilitation of ethnic and religious consciousness. This should help to re-create the lost quality of national character, and keep those positive traits that modern Kazakhs now can be proud of. A.Ghali points out the following characteristic features of the Kazakh people: 1) The Kazakhs are an ethnic group , who have managed to preserve their state : it is a well-known fact that the entire history of the Kazakhs is a struggle to preserve its independence, and 2) the Kazakhs have their national elite , which has won their own place in international politics; 3) the Kazakhs are people, who are guided by peaceful principles based on their mentality; 4) at the same time Kazakhs are warlike people capable of defending their lands (as we have seen above, this is a character trait noted by many researchers dealing with the national character) 5) Kazakhs have always been satisfied with oral communication , because the power of speech was much stronger than any written documents ; 6) The Kazakh people considered power sacred, but it was not an absolute power; 7) Kazakh statehood has always been democratic and open, which is the reflection or, rather, is a consequence of the same name as the national character, as we believe 8) Self-sacrifice has its own characteristics , " he is more free and unique; he is quite self-sufficient and even condescending to power" [22, p.99] , 9) complementarity of the Kazakh nation manifests itself in the unity and cohesion of the whole society.

The following specific features of the Kazakh national character were suggested by Professor S. Kaskabasov: determination, hospitality , simplicity, tolerance . The Kazakhs, according to the professor, are hardly susceptible to an emotional impact. So many processes occurring in the life of Kazakhs are ignored by them. “To provoke the Kazakh’s belligerence, one needs to try really hard”, says the scientist who studies the Kazakh folklore (as is known, the national character of the Kazakh is often embodied in a hero in folklore or mythology) . The allegation that the Kazakh have always followed the principle of " бас кеспек бар, тіл кеспек

жоқ " (you can remove somebody's head, but you have no right to deprive somebody of speech) , is resonant with the admirable democratic and open character of the nation, which was mentioned by Ghali. The most pleasant character trait in the Kazakh people, as S.Kaskabasov notes is the ability to be content with what they have (*қанағатшылық)*. The most unbearable one, noted by the scientist, is idleness (*жалқаулық).*

Thus , the notion of "national character" of the Kazakh ethnic group has its own history of development. It is undeniable that the nature of an ethnic group is subject to change in the course of historical development , adapting itself to existing conditions , and is transformed . The modern idea of the Kazakh national character should conform to the principles of the development of an independent and sovereign state. The Kazakh have a number of positive qualities of character, and a few negative ones as a counterbalance. This phenomenon is universal , as is common to all people of the world , and objective, as it does not depend on the will and desires of individual personalities. The modern Kazakh, if they want to survive under the harsh conditions of the market, should not lose their best qualities, but they have to acquire such character traits that will contribute to its dynamic development in the modern world.

In general, the concept of "ethnos" and "national character" are correlated: the conditions of the formation of an ethnic group as the historical community of people, a united territory, culture in its broadest sense possible , language. The above-mentioned dictates its specific psychological traits that show up as typical of this or that community in each and every representative in question.

References

1. Ješić MB On the Concept of "Ethnicity" / / Date of Ethnic C|ultures in the Mirror: (a comparative- linguistic-cultural aspect) / Scientific Council on the History of World Culture. - Moscow: Nauka, 2002 . - 478 .

2 . Gumilev LN Ethnosphere : History and the History of Nature. - St. Petersburg. LLC Ed. house "Crystal" in 2002 . - 576 .

3 . Bromley YV Essays on the Theory of Ethnos . - Moscow: "Nauka" , 1983 . - 404 .

4 . Mnatsakyan MO Nations and Nationalism . Sociology and Psychology of National Life : A Manual for Schools . - Moscow: UNITY -DANA . 2004 . - 367 p.

5 . Stepanov YS Constants: Dictionary of Russian Culture : Izd.2 th , rev. and add. - M.: Academic Project , 2001 . - 990 .

6. Melnikov AA Language and National Character. Interconnection Structure of the Language and Mentality . - St. Petersburg. : Ros , 2003 . - 320 .

7. Kshibekov D. Mental Nature of Kazakhs. - Almaty: SIC " Gylym ", 2005 . -256 With .

8. Baitenova N. Ethnic Integration (socio-economic analysis) . Textbook. - Almaty " Sanat ", 1998 . - 208 .

9. Aymagambetova O.Kh. Basics of ethnopsychology : Textbook. Almaty : Litera , 2003 . - 178 .

10 . Seidimbek A. Kazakhs. Ethnoculturological rethinking : Textbook. Translated from the Kazakh language . - Almaty Rauan 2001 . - 576 .

11. AN Nysanbaev Philosophy Understanding. - Almaty Glav.red . "Kazak entsiklopediyasy ." 2001 . - 544 .

12. Absattarov M. Kazakh Ethnicity : at the Crossroads of History / / Eurasian Community . Economy . Policy . Security. The Concept of " Russian " : the gender dimension . - № 11-12, 1995 . - S. 11-23 .

13. VA Nikonov Ethnonyms . - Moscow: Publishing House "Science" , 1970 . - 269 with .

14. Amrenova RS Connotative Cultural Dominant of Ethnonyms Kazakh and Russian : Dissertation for the degree of candidate of sciences. - Almaty, 2004 . - 287 .

15. V.Radlov Experience Dictionary of Turkic Dialects . In 4 volumes - St. Petersburg , 1888-1909 .

16. VG Yudin Central Asia in the 11-18 Century Orientalist eyes . Almaty : Dyke Press , 2001 . - 384 .

17. Lurie SV Historical Ethnology : A Manual for Schools . - M.: Aspect Press , 1997 . - 448 .

18. Sikevich ZV Russian : "Image" of the People (the sociological survey) . - St. Petersburg: St. Petersburg State University , 1996 . - 152 .

19. Kasyanov K. Features of National Character / / http.www.Hrono. Ru. | Libris | lib.K. | kasyanO.Html.

20. Elikbaev NE On the National Psychology of the Kazakh Nation . - Alma- Ata , 1991 . - 184 .

21. Жүкеш Қ. Ұлттық психологияның сипаты: көмекші құрал. – Алматы, Республикалық баспа кабинеті, 1978. – 112 б.

22. Ghali A. Contours of the Kazakh National Idea. - Almaty : " Ush қiyan ", 2004. - 152b .

23. Kaskabasov S. Features of national character / / Bayterek , May 7, 2009 .

Түйін

Мақалада «этнос» ұғымының қалыптасуы және ұлттық мінез-құлық туралы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается о формировании понятия «этнос» и о национальном характере.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ӨҢІРЛЕРДІҢ ДАМУЫ

Әбдіжапар САПАРБАЕВ,
Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері,
ҚРҰҒА Құрметті академигі,
экономика ғылымдарының докторы, профессор

Қазақстан экономикасы өсуінің жоғары қарқыны ұзақ мерзімді жоспарлауға негізделген дамуының өз моделін құру мен іске асырудың тиімділігін дәлелдейді. Мемлекет дамуының ұзақ мерзімді басымдықтарын жариялаған түбегейлі құжат Қазақстан Республикасы Президентінің елдің 2050 жылға дейінгі дамуының ұзақ мерзімді стратегиясын айқындап берген «Қазақстан-2050». Елбасымыз өткен жылдың қараша айындағы «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» Жолдауында 2015-2017 жылдар кезеңінде экономикалық даму жоспарына Ұлттық қордан жыл сайын 3 млрд доллардан бөлінетінін жеткізді. Әсіресе, көлік-коммуникация саласын дамытуға ұлттық маңызға ие ерекше басымдық беріліп отыр.

Тарихи тұрғыдан алғанда, еліміздің аумағы арқылы Шығыстан Батысқа және кері қарай көлік легі тоқтаусыз өтіп жатты, ал олардың жылжу жиілігі бүгінгі күні де саябырситын емес. Қазақстанның міндеті отандық көлік және коммуникация кешенінің бәсекелестік қабілетін және аумағымыз арқылы өтетін сауда легінің ұлғайтылуын қамтамасыз етуде жатыр. Белгілі бір дәрежеде бұл сала біршама дамыған, ал ұзақ мерзімді келешекте жан-жақты өсу стратегиясына ілесуге тиіс, мұның өзі ұлттық рынокты жан-жақты жетілдіруге және біздің көлік және коммуникациялық қызметімізге ден қоятын жаңа рыноктар іздеуге саяды. Бұл стратегия автомобиль жасау, туризм, қызмет жүйесі, жол және күрделі құрылыс салаларын барған сайын дамыта беруге және отандық өнімнің өзіндік құнындағы көлік шығынын кемітуге жәрдемдесетін болады.

Ежелден бастап Ұлы Жібек жолы Еуропа мен Азияны керуен жолымен байланыстырып, Батыс пен Шығыс өркениетінің өзара ықпалдасып дамуына мүмкіндік

берді. Барлық дәуірлерде бұл бағыт ерікті қайырымдылық жолы болды. Егер қазіргі кезде теміржол магистральдары анық белгіленген болса, авиациялық жүйе мен автокөлік инфрақұрылымы үнемі өзгерістерге ұшырап отыр, осылайша, Ұлы Жібек жолындағы автокөліктер керуендері мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуының жоғары деңгейін үнемі қанағаттандырып отыруға әзірге жарамсыз деп қарастырылуда. Жолдар – мемлекет инфрақұрылымының ең маңызды элементтерінің бірі. Еліміздің экономикалық өркендеуі мен қорғануға қабілетті жол желілері дамуының деңгейіне тікелей тәуелді. Осыған байланысты, Қазақстан Президенті жолдарды салу мен жөндеуді мемлекеттің басым тапсырмаларының бірі ретінде алға қойды.

Бүгінгі күні құрылысы аяқталуға жақын қалған, ғасыр жобасы атанған «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» транзиттік дәлізінің еліміздің экономикасына берері көп. Бес ғасыр өткеннен кейін қайта жанданып отырған Ұлы Жібек жолы бойындағы өңірлердің дамуы қарқын алып, ішкі және сыртқы сауда дамиды. Мұхиттар мен теңіз жолдарынан алыс жатқан Қазақстанның теңізге шығу мүмкіндігі артып, көлік кешенінің қарқыны еселеп артады.

Иә, қазіргі уақытта елімізде автокөлік жолын да, темір жолын да салу қарқынды жүргізіліп жатыр. Мәселен, жоғарыда атап өткен Батыс Еуропа-Батыс Қытай дәлізінің құрылысы бүгінде қарқынды жүргізілуде. Қазақстанның 5 облысының аумағы арқылы өтіп, Қытайдан шыққан тауарды Еуропадағы діттеген жерге небәрі 15 тәулікте жеткізуге мүмкіндік беретін бұл мегажобаның құрылысы 2016 жылы толығымен пайдалануға берілетін болады. Аталған жұмыстарды тыңғылықты атқару үшін мол қаржының да керек екендігі түсінікті. Ол қаржы бар да. Атап айтқанда, 2015 жылы жол жобаларын жүзеге асыруға Ұлттық қордан – 178 млрд теңге, 2016 жылы 143,3 млрд. теңге бөлінеді. Бөлінетін қаржы осымен доғарылмақ емес, қаржыландыру 2020 жылға дейін жалғасады. Қосымша 200 мың жаңа жұмыс орны құрылады. Географиялық жағынан алғанда Қазақстанның территориясы тиімді транспорт кеңістігінде орналасқан. Бір жағынан Қазақстан, Азия-Тынық мұхиты аймағын Еуропамен, Ресейді Орталық Азия елдерімен, Таяу Шығыс және Парсы шығанағы, Үнді мұхиты елдерімен байланыстыратын торапты алып отыр. Қазақстан үшін аталған секторды дамыту барысында бір қиындық – еліміздің контиенталдық жағынан алғанда ішкері, ашық теңізден алыс орналасуы. Транзиттік мүмкіндіктерді дамытудың геоэкономикалық жағын алатын болсақ, біздің көршілеріміздің экономикалық жағынан даму деңгейі, саяси жағдайының қалпы қалай деген мәселелерге үлкен мән беруге тура келеді. Егер қандай да бір мемлекет тиімді транзит торабында орналасып және оны одан әрі дамытуға бағытты жұмыс жасаса, алайда осы елдің көрші мемлекеттерінің экономикалық, саяси жағдайлары тұрақсыз, қалыпсыз болса, сыртқы экономикалық қарым-қатынасты дамытумен қатар, транзиттік мүмкіндіктерді алға жалжыту өте қиын болады. Бұл мәселеге келгенде Қазақстан үшін тиімді және тиімсіз жақтар да бар. Дегенмен біз ТМД елдерін бір-бірімен байланыстыратын бірден-бір үлкен территориялы мемлекетпіз, біздің солтүстігіміздегі Ресей де, оңтүстігіміздегі елдер де дамушы мемлекеттер, қарым-қатынастары, сауда-саттықтары, алыс-берістері артып келе жатырған елдер, сонымен қата, Қазақстан геоэкономикалық жағынан алғанда Орта Азия елдерімен басқа да рынокты, үлкен серпінмен дамып жатқан Қытаймен, Қытайдың батыстағы белсенді дамып жатырған Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы ауданымен байланыстырушы дәлізді иеленіп отыр. Алдағы уақытта ТМД аумағында, оның ішінде ТМД-ның Еуропаға жақын орналасқан елдері мен Орталық Азияны, ТМД-мен – Оңтүстік Шығыс Азия елдері, Қытаймен арадағы тауар тасымалы, Ресеймен Оңтүстік Азия елдері, Пәкістан, Иран, Үндістан елдері арасындағы, жалпы Еуропа мен Азия арасындағы сауда-саттықтың, тауар айналымының, тауар тасымалының артуына байланысты Қазақстанның транзиттік жүк тасымалы мүмкіндігімен рөлі тек арта бермек. Аймақтағы геосаяси жағдай және оның тұрақтылығы транзиттік жүк тасымалымен транзиттік инфрақұрылымды дамытуда шешуші орын алатын факторлардың бірі. Аталған территориядан жүктің қауіпсіз өтуіне тек геоэкономикалық қалыппен техникалық мүмкіндіктердің жағдайы ғана әсер етіп

қоймай, сонымен қатар аймақтағы елдердің бір-бірімен қарым-қатынасы, жүргізіліп отырған сыртқы саясаты да үлкен әсер етеді. Осыдан еліміздің транзиттік әлеуетінің зор екенін көреміз.

Қытай экономикасының, атап айтқанда оның батыс өңірлері экономикасының қарқынды өсуі, бүгіннің өзінде әлемдік нарықтарға тауарлардың алуан түрін жеткізу қажеттілігін туғызып отыр. Сонымен бірге, мамандардың бағалауы бойынша, Қазақстанда транзиттің даму деңгейі саланың және тұтас алғанда республиканың әлеуетіне сай емес. Мысалы, 2013 жылы Қытайдың ЕО елдерімен сыртқы сауда көлемі 210 млн. тоннаны құрады, алайда Қазақстан Республикасының аумағы бойынша осы бағыттағы транзиттік тасымалдың көлемі шамамен 3 млн. тонна болды.

Көліктің негізгі түрлері бойынша транзиттік дәліздердің әлеуетті транзиттік мүмкіндіктерін пайдалану төменгі кестеде көрсетілген.

Көлік түрі	2013 жылғы транзиттің көлемі	Әлеуетті мүмкіндіктер	Әлеуетті пайдалану
Темір жол көлігі, млн. тонна	10, 05	30,0	30 %
Автомобиль көлігі, млн. тонна	0,95	3,0	12 %
Әуе көлігі, млн. ұшақ-км	107,7	342,5	25 %
Су көлігі, млн. тонна	0, 750	2,5	6 %

Көлік дәліздері желісі географиялық жағынан өнеркәсіптік және шаруашылық қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған. Өңірлік даму, өндірістік күштерді орналастыру және халықты қоныстандыру перспективаларын ескере отырып, оны одан әрі оңтайландыру және ішінара қайта бағдарлау қажет болады.

Әлемдік экономикадағы жағдай ел экономикасындағы құрылымдық реформаларды жетілдіруге және жаңа сынақтар кезінде тұрақты дамуды қамтамасыз етуге бағытталған қағидаттар мен тапсырмаларды жүзеге асыру мақсатында елімізде жан-жақты іс-шаралар қарастырылып, қолға алынды. Инновациялық-индустриялық дамуды күшейте түсу, қамтымды экономика құру, көлік-логистика, шағын және орта бизнесті қолдау, тұрғындардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсарту бағытында тың мүмкіндіктер аз еместігі атап көрсетіліп, оны тиімді қолдануға талап барынша күшейтілетіндігі қарастырылуда.

Сонымен қатар, ол отандық компаниялардың өнімдеріне деген сұранысты арттыруды және жаңа жұмыс орындарын ұйымдастыру үшін «Нұрлы Жол» бағдарламасының аясында жоспарланған барлық жобаларды қаржыландыруды ақпан айынан бастауға тапсырма берілді. Сөйтіп, ауқымды жобалардың жүзеге асырылу барысында «Орталық-Оңтүстік, Орталық-Шығыс және Орталық-Батыс жобалары бойынша көліктік-логистикалық ифрақұрылымдарды дамыту үшін 1019 шақырым жолда жұмыстар жалғасын тауып, жыл соңына дейін 272 шақырымы пайдалануға беріледі. Мұнымен бірге, индустриялық инфрақұрылымды дамыту бағытында алдағы жылы «Қорғас – Шығыс қақпасы» АЭА құрылысының жұмысы толық аяқталды.

Еліміз «Өзбекстан-Түрікменстан-Иран-Оман» халықаралық транзиттік-көліктік дәлізіне қосылды. Бұдан еліміздің транзиттік әлеуеті тағы әлденеше артқанын көреміз.

Қазақстан аумағы арқылы Солтүстік-Оңтүстік, Шығыс-Батыс ірі халықаралық көлік дәліздерінің өтетіндігі айқындалды. Еліміздің географиялық қолайлы орналасуы мен Еуразиялық құрлықтағы мүмкіндігімол.Қазақстанның стратегиялық даму бастамашылығында елді көлік-логистикалық хабқа айналдыру мен транзиттік әлеуетін арттыра түсудің маңызы зор. Сондықтан, еліміз ғаламдық еуразиялық көлік жүйесін дамытуға мол үлес қосып келеді.

Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзиттің одан әрі өсуін ескере отырып, толассыз тарифті, жеткізу жылдамдығын, жүктердің сақталуын, ақпараттық

қамтамасыз етілуін және шекаралық және кедендік қызметтер тарапынан транзиттік көліктің қызметіне кедергі болатын әкімшілік тосқауылдардың болмауын қамтамасыз ететін транзиттік дәліздерді кешенді дамыту қажет. Қолданыстағы магистральдар арасындағы байланыстыратын учаскелерді салу жолымен Қазақстан аумағы арқылы «түзетуші» темір жол желілерін перспективалық құру транзиттік дәліздердің өткізу қабілетін Түркіменстан, Иран, Түркия және Еуропа елдері бағыттары бойынша жылына 100 млн. тоннаға дейін кеңейтуге мүмкіндік береді. Жаңа учаскелерді жобалау оларды кейіннен электрлендіруді ескере отырып жүргізілуі тиіс.

Әлем кәсіпкерлері теңіз арқылы тауар тасымалы үшін жылына 700 миллиард АҚШ долларынан астам шығын шығарады екен. Егер осы жүк керуенінің белгілі бір бөлігі автокөлік арқылы Қазақстанның үстімен тасымалданатын болса, онда біздің ел зор байлыққа кенелетіні сөзсіз.

Біріншіден, Каспий теңізінің мүмкіндіктері барынша пайдаланылуда. Ақтау портын жаңғырту оны ол арқылы Каспийдегі жүк айналымының үштен бірі жүзеге асырылатын ең ірі көлік торабына айналдырды.

Екіншіден, Қазақстан отандық тауарлар ағымы өсіп келе жатқан өзге елдер порттарында берік орын алды. Бүгінде шетелдік порт активтері қатарында Баку астық терминалы, Қара теңіздегі Батуми порты, Балтық теңізіндегі Вентспилс астық терминалы, Тынық мұхиттағы Ляньюньган портындағы Қазақстан-Қытай терминалы бар. Осындай «десанттың» арқасында теңізден алыс жатқан Қазақстан барлық бағыттар бойынша әртараптандырылған порттық инфрақұрылымды құра білді.

Үшіншіден, тіпті, экономика үшін ең бір күрделі уақыттардың өзінде құрлықтық коммуникациялардың барлық түрлерін дамытуға ауқымды инвестициялар бағытталды. Құбырлы өткізгіш саласында әлемнің ең ірі рыноктарының біріне мұнай мен газды экспорттау үшін Қазақстан – Қытай бағытында жаңа көлік дәліздері құрылды. Оның сыртында Каспий өңірінен мұнай жеткізуде негізгі маршрутқа айналған ҚҚК мұнай құбыры салынды.

Теміржолдар құрылысы өңірлік және тіпті жаһандық ауқымда да нағыз дүмпуді бастан өткерді. Тәуелсіздік жылдары ішінде Қазақстанда 2500 км. жол салынды. Қазақстан – Түрікменстан – Иран халықаралық желісінің учаскесі, Қытай мен Еуропа арасында жүк жеткізуді жеделдеткен Жетіген – Қорғас магистралі салынды. Жаңа Жезқазған – Бейнеу, Арқалық – Шұбаркөл, Ақсу – Дегелең, Хромтау – Алтынсарин, Шар – Өскемен жолдары арақашықтықты жүздеген шақырымдарға қысқарта отырып, елдің солтүстік, орталық, батыс және шығыс өңірлерін өзара тікелей байланыстырды. Ақтоғай – Достық жолының транзит үшін шешуші учаскесінің өткізу қабілеті ұлғайтылды.

Трансазиялық темір жол магистралі бойынша халықаралық тасымалдарды қамтамасыз етуде қазақстан-қытай шекарасындағы Достық және Алтынкөл станцияларын дамыту ерекше маңызға ие.

Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін дамыту және тиімді пайдалану, сондай-ақ көлік-логистикалық кластерді іске асыру шеңберінде өткізу нарығында өнімдер мен қызметтерді жылжытудың тиімді схемасын қалыптастырудағы мемлекеттің, көлік ұйымдарының және тауар өндірушілердің күш-жігерін үйлестіру мақсатында Астана, Алматы, Ақтау қалаларында, сондай-ақ Достық және Алтынкөл станцияларында және Қазақстанның басқа да өнеркәсіптік дамыған өңірлерінде мемлекеттік деңгейдегі өңірлік көлік-логистикалық орталықтар ұйымдастырылатын болады.

Қытай экономикасының дамуына орай жүк ағындарын Орта Азия, Иран және Парсы шығанағы елдеріне бағыттау, бұрынғы дәстүрлі теңіз жолынан құрғақ жер арқылы трансқұрлықтық бағдарға бұру қолайлы екені белгілі. Яғни, қосымша жүк ағындарын тарту әлеуетінің молдығы байқалады. Мәселен, аталған елдердің арасындағы теміржол көлігі арқылы былтыр жүк айналымы 2013 жылмен салыстырғанда 2,3 млн. тоннаға артып, 10 пайызға өскен. Барлығы 25 млн. тонна жүкті құраған. Оның 41 пайызын осы елдерге Қазақстан аумағы арқылы өткен транзиттік экспорттық жүктер құрапты.

Инфрақұрылымның даму деңгейі көлік жүйесінің тиімділік дәрежесін айқындайды. Көлік жүйесінің инфрақұрылымын дамыту мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылатын болады:

көлік процестерін ақпараттық қамтамасыз етудің жаһандық жүйесін құру, сондай-ақ қозғалысты бақылау мен басқарудың қазіргі заманғы техникалық құралдарын енгізу;

магистральдық темір жол желісінің, жалпы пайдаланымдағы автомобиль жолдарының, қалалардағы көше-жол желілерінің және ішкі су жолдарының тасымалдау және өткізу қабілетін, сондай-ақ теңіз, өзен және әуе порттарының өндірістік қуаттарын арттыру;

логистика қағидаттарын пайдалана отырып, оңтайлы көлік инфрақұрылымын қалыптастыру, жолаушы және жүк тасымалдарын ұйымдастыру мен жүзеге асыру процесінде барлық көлік түрлері арасындағы технологиялық өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін, Шығыс-Батыс және Солтүстік-Оңтүстік бағыттары бойынша меридиандық және ендік орналасудың жетілдірілген моделі негізінде мультимодальдық көлік дәліздерін, терминалдар желісін және көлік-логистикалық орталықтар құру.

Бұйыртса, 2020 жылға қарай осы елдер мен Қазақстан арқылы өтетін жүктер жылына 40 млн. тоннаға жеткізілуі мүмкін. Осыған орай, жоғарыда аталған елдермен халықаралық көліктік және транзиттік дәлізді бірлесіп пайдаланудан көп үміт күтіп отырғандығын айтып кетуге болады.

Жаңа «Батыс Еуропа - Батыс Қытай» магистралі «Қазақстан - Жаңа Жібек жолы» жобасының дамуына елеулі серпін беретін болады. Осыған орай, 2050 жылға қарай ел аумағы арқылы транзит көлемі айтарлықтай өседі.

«Ежелгі Жібек жолының жаңғыруы, сайып келгенде, оның бойындағы барлық елдердің прогресс, өркендеу, бейбітшілік, экономикалық және әлеуметтік дамуына ықпал саяси тұрақтылық пен болады».

Қазақстан ірі экономикалық және сауда нарығының бөлігі болып қана қоймай, сонымен қатар, Орталық Азия аймағындағы жүргізушілердің бірі болады. Яғни, Қазақстан мемлекеті Орталық Азиядағы локомотив болады.

Әдебиеттер

1. Сапарбаев Ә.Ж. Нұрлы жол – Қазақстан экономикасын болашаққа бастар жол // «Экономика» газеті. –№3 (385) 22-28 қаңтар, бейсенбі 2015 жыл. –Б.4.

2. Сапарбаев А.Д. Стратегия образования и науки: аналитический взгляд.–Алматы: «Ғылым» ордасы, 2014.–364 с.

Резюме

В данной статье рассматривается вопросы транспортно-транзитного потенциала для развития регионов расположенных вдоль Великого Шелкового пути.

Summary

This article discusses the issues of transport and transit potential for the development of the regions along the Great Silk Road.

ЖЫРАУЛАР ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Мейрманов А.Д.
БҒМ ҒК Философия, Саясаттану
және дінтану институты Философия
бөлімінің аға ғылыми қызметкері

Ел шерін тербеп, мұңын қозғар, көкейіндегі ойын тауып, сөз сарасы өлең жолдарымен өрнектер ер данасы, ол ел қамын сөз жүзінде айтып қоймайды, өмірінің мәніне айналдырады. Сөзіне ісі сай батыр ұлдары ел мүддесін ел басына күн туған сәттерде найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғай білген. Олар сөзді кәсіп етпеген, сөз - ер намысы мен елдік мұрат тұтастығының нақты көрінісін бейнелеген. Бодандық бұғауындағы ұлт пен ұлысты елдің қайғы шері мен мұң-зары, азаттықты аңсаған ұлы арманы ел қамқоры ердің көкейінен жыр болып ақтарыла төгілген.

Ахмет Байтұрсынов «Елде жоқ рух ақын сөзінде болмайды» деген екен. Демек, ақын сөзі өз күнінің өзекті мәселесін көтеріп қана қоймай, өткенді бүгінмен жалғастырар жанды байланыс түзіп, құнын жоймайтын әр таңда жаңа қырынан көрінгенмен, түбегейлі мәні арта түсетін ер және ел тағдырымен тамырлас мұрат, мүдделерді, құндылықтарды паш етеді. Елдің мемлекеттік тәуелсіздігі егемендіктің негізгі мағынасы болса, оның мәні қоғамның негізгі тұлғасы адамның – ердің ішкі еркіндікті иеленіп кемелдікке жетуімен толығады. Яғни мемлекеттік құрылымның өзі дәстүрлі мәдениеттің сыртқы қорғаушысы бола отыра, дәстүрлі мәдениеттің тұлғасы – адамның – ердің рухани толысатын қоғамдық ортасын қалыптастырады. «Болжал әдебиетінің негізгі мазмұны қазақ халқының болашағы баянсыз тағдыр талайы болып табылады: жер тозады, жайлау тарылады, ауа райы, табиғат қаталданады, адамдар кедейленеді, мінез-құлық өзгереді, жаман ғадеттер молаяды, бір сөзбен айтқанда, қазақ елі мен жері өзгеріп, азып-тозады. Аталған ауыр күндердің хақтығын болжай отырып, халық өз басындағы жаман ғадет қасиеттерден арылмаса, бұдан шығар жолдың жоқтығын, болашақта құлдық пен құру күтіп тұрғандығын жырлайды», – деп Х.Досмұхамедов зар заман жырларындағы болжал сарыны мен тәлім-тәрбие мәнінің ұштасатынын айтады [1,65-б]. Бұл дәуірдегі жыраулардың мұрасынан идеялық мазмұндастық аңғарылады. Олардың зары қарабастың қамы емес, ел болашағы, халық басына төнген рухани азғындау жайлы толғаныс.

«XIX ғасырдың орта кезінен кейін зар заман күйі қалың елге түгел жайылды. Сол қазалы күй осы заманның қайғышыл ақындарын туғызып, зар заманшыл уайымшылдардың санын көбейтті», – деп жазады М.Әуезов. Зар заман ақындарын алғаш тереңдей зерттеген осы ғалымдар мұраларға ерекше мән беріп, негізгі қырларын ашқан. «Зар заман қазақ әдебиетіндегі кезең асқан дәуір болғандықтан, қазақтың жазба әдебиеті осылардан бастап әлеумет халін ұғып, ел қамын жоқтауға кіріседі. Өлең бұрынғыша қызық, сауық сияқты ермек емес, қауым қызметін атқара бастайды. Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат, мұң-зар сияқты сезімдерінің басын қосып, жаңадан ой-негізін, салт-санасын құрай бастайды. Бұл уақытқа дейін болмаған әлеуметшілдік сарыны азаматтық нысанасы шығады» [2,226-б].

Адам баласы бүкіл жаратылыс дүниесінен өзіне берілген өскелең рухымен, нұрлы ақылымен, жақсы-жаманды ажыратар жүрек таразысымен, таңдау, қалау еркімен ерекшеленетіндіктен, ол – бүкіл ғаламның екі дүниесінің жауһары. Ал осы адам жанының мәнді мәйегі – оның иманы. Елдің егемендігі анықтайтын тәуелсіздік үшін күресінің өзекті мәні – сан ғасырлық даму тарихы бар атадан мирас дәстүрлі мәдениетті қадірлеп сақтау. Ердің негізгі намысы – иманы, от басы, Отаны болғандықтан, осыған негізделген құндылықтар жүйесі дәстүрлі мәдениеттің тылсымынан терең тамыр алып, салт-сана көріністерімен тығыз астасып, күрес дәуіріндегі әрбір шешуші кезеңдерде бой көрсетіп, ер намысы мен ел мүддесінің тұтастығымен айқындайды.

Жыраулық өнердің көрнекті тұлғасы Тілеуке Шал ақын Құлекеұлы 1748 жылы Көкшетау өңірінде туады. Қанша уақыт өтсе де мән-мағынасын жоймайтын, елдің мұң-зарын жырлап, қайғы-шеріне дәру болған Шал ақын мұрасы өзіндік қолтаңбасымен терең толғамды ой-тұжырымымен ерекшеленеді. «Жақсыдан сырым жасырман, Жаманға сірә бас ұрман» деген ақын өз өлеңдерінде жақсы мен жаманның, асыл мен жасықтың парқын айырып жырға қосады, фәни мен бақидың сырын паш етеді.

«Ақиқатына келсек, діл мысалы, су қойма һәуізге ұқсар, оның қалауы бес сезім сияқты бес арыққа ұқсар. Бұл арықтармен һәуіз сияқты көңілге де су кірер. Егер көңіл

қалап һәуіз түбінен таза су шықсын десең, оның жолы һәуізге кіретұғын арықтарды бекем байлағын. Оның ішіндегі суды шығарып тастағанда, түбін терең кеулесең, таза су шығар, дәл осыған ұқсас көзге көрінер діл айнасының талабы бойынша бес сезім жолымен пайда болар. Мұнымен шұғылданбаса, діл тереңінен ілім бұлағының шығуы мүмкін емес. Сондықтан діл айнасының қалауы деректерден хабардар болып, һәуіз ділдің түбін қиыншылық кетпенімен қазған жағдайда, әлбетте, таза білім бұлағының көзі ашылып, айнасы жақыннан болар» [3,50-б] дейді ислам діни философиясының ірі өкілі имам әл-Ғазали. Бұл жерде рухани жетілу жолындағы адамның өзін-өзі тануының бір қыры ашылады. Ақиқат асыл ілім адамның жүрек тереңінде жасырынғаны сөз болады. Бес сезім мүшесі арқылы жиған білімнің сол асыл ақиқатқа жетудегі белгілі бір саты ғана деп біледі. Жүрек ділді құдыққа теңеп, бес арық бес сезім мүшесі арқылы оған жиылған судың да білім екендігін тұспалдайды, бірақ нағыз кәусарға, тұнық судың көзіне жету үшін – тыстан келетін ағын судың жолын бекітіп, құдықты (ділді) тазалап, құдық түбін терең кеулеу қажеттігін айтады. Ақиқат ілім діл тереңінде жататыны, ол – өзін-өзі таныған, діл-жүрек тереңіне бойлаған ердің ғана несібесі екені сөз болады. Гносеологиялық тұрғыда хақиқаттың танылу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Бірақ ақылдың және хауастың (бес сезім) таным мүмкіндігінің осы жолдағы шектеулілігін белгілей отыра, адамның өз ділінің тереңіне бойлап, рухтың мүмкіндігімен ғана абсолют ақиқатқа жетерін айтады. «Ақыл мен Хауас барлығын, Білмей-дүр, жүрек сезе-дүр» деп Абай да жүрек тылсымындағы ақиқат ілімге ден қояды. Бұл «Мен (Құдай) жерге де көкке де сыймаймын, иман келтірген құлымның жүрегіне сиямын» деген құдси хадистен бастау алып, рухани таным жолында тынбай ізденген ғұламалар ілімінің нәтижесі. «Көңілге шәк шүбәлі ой алмаймын, Сонда да оны ойламай қоя алмаймын. Ақылдың жетпегені арман емес, Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын, [4,95-б] деген Абай Құнанбаевтың толғанысы адамның таным мүмкіндігінің хаққа бағытталып, тынбай ізденісте болуына нұсқай отырып, салқын ақылдың мүмкіндігінің шектеулі екенін де айтады.

« Ғашықтары хаққа қарап зар еңірер,
Махаббаттың дариясына шомып, кірер.
Гауһар алып, ғашығына зарын тербер
Тамшы жасы жер әлемді көл қылар.
Ғашық гауһары дария тұңғиығында жатар болар,
Жаннан кешіп гауһарды алған жанан болар» [5,318-б]деп жырлайды Қожа Ахмет Ясауи. Асыл гауһар – хақиқат жолында жан қиған хаққа ғашық арифтің «хәл» (транс) – «мастық» күйінде ғана иеленер ілкі ілімі ретінде танытады. Бұл ғұлама көзқарасының гносеологиялық қырларын көрсетеді. Ал осы үрдістің өзінің дәстүр сабақтастығын үзбей жалғастық табуын кейінгі жырау абыздардың шығармашылығынан да аңғарамыз.

Таза мінсізасылтас
Су түбіндежатады,
Таза мінсізасылсөз
Ойтүбіндежатады.
Су түбіндежатқантас
Желтолқытсашығады.
Ойтүбіндежатқансөз
Шер толқытсашығады. [6,10-б] ,– депАсанҚайғыайтқансөзде де адамныңжүректүбіненғанатабылар, асылілімгемеңзейді.

Жалпысопылықілім, сондай-ақҚожаАхметЯсауидіңхәлілімәдамныңөзін-өзітануындағыбастымақсатыруханикемелденудепбіледі. Олүшінадамөзбойындағырух пен нәпсінітанып, ажыратуықажет, рухтыөсіруүшіноның мұқтажынбіліп, іздеп табу керек. Нәпсіңқажеттігінтежеп, алдауынаермеугетырысқанжөн. Нәпсі — адамныңтопырақтанжаратылуыменбайланысты, оныңбұлдүниелікөміргебайланатынтабиғаты, оныңасылқасиетірухқақарама-қайшықүш. Сондықтанадамныңнәпсісін оны жергетартып,

бұдүниегебайлайтынхайуандықтабиғатымен, ал адамныңрухынжоғарыақиқаттытануғаұмтылатынперіштеліксипатыменұштастыратүсіндір еді. Адам нәпсіқалауыменкетсехайуаннан да төменболып, азғындауымүмкін. Оныңзұлымдығы мен жыртқыштығышектеншығып, маңайындағыларғазәбір-жападанбасқатүкбереалмасыанық. Ал рухтыңқалауыменжоғарыақиқатқаұмтылса, ондаперіштеден де жоғарыдәреженіиеленіп, инсанияттыңкәмелеттігіне, адамжаратылысыныңтүпмақсаты «халифалыққа» жетедінемесеАлланыңсүйгенқұлы бола алады. ОсындайАлланыңдосы – әулиелікдәреженіиеленгенадамдарнағызақиқатілімніңиесіретіндеадамзатбаласына тура жолнұсқап, көптегенадамдардыбақытқажеткізедідепбілген. АсанҚайғы «Нәпсі – алдаушыдұшпаның, насихатыналмағыл» депнәпсіңіңжаулығынашықайтса, нәпсіңіңөсірушіқасиеттеріретіндежалғаншылдықты, дүниеқұмарлықты, кешірімсіздікті, ашудысөзқылады. Мысалы:

«Өлетұғын тай үшін,
Көшетұғынсайүшін,
Желкетеріңқұрысып,
Әркіммененұрыспа.
Ашу дұшпанартынан
Түсіпкетсеңқайтесің
Түбітереңқуысқа» [6,17-б]. Ашуды – нәпсіқалауы, адамдыабыройсыздыққаұрындыратынжауретіндетүсіндіретін Шал ақын:

«Ашу-дұшпанболғанда, нәпсі – жауың,
Ақыл – тұрғаналдыңдаасқартауың.
Жүреккеашукеліптолғаншақта,
Дененіңбілеалмассың ауру-сауын» [6,136-б]деп толғанады. Адамның психологиялық хәлін сипаттай отырып, Ақылға жүгіне білуді зор адамгершілік мұрат деп біледі.

«Нәпсің бір көкжал бөрідей,
Иманың бағлан қозыдай,
Егер тию салмасаң,
Иманыңды жеп кетер» [6,137-б]деген шумақтарда нәпсінің түпкі жаулық мақсатын айқындай отырып, оның жауыздық, қомағай, қорқау сипатын бейнелі меңзеумен дәл ашады. Адамның басты қасиеті оның ішкі имандылық өзегі деп білумен қатар, оны құндылық ретінде сақтаудың маңызына ден қояды.

«Иман – қой, ақыл – қойшы, нәпсі – бөрі,
Бөріге қой алдырмас ердің ері.
Таяқты қатты ұстап қойшы тұрса,
Жоламас ешбір пәле шайтан-пері» [6,136-б]

Иман – адамның рухани өсуінің бастауы, жүрек – ділдің қазынасы, жоғары хақиқатты тануының басты шарты. Иман мен рухтың өсуі өзара тығыз байланысты қажетті шарттар. Иман рухтың негізі. Рухтың өсуімен иман бекіп ұлғаяды. Иманды – бәйтеректің тамырына, рухты дараққа балауға болады. Нәпсінің рухтың өсуіне бөгет болып қана қоймай, иманды ұрлауды көздейтін қорқаулығын айту арқылы Шал ақын оның аса қауіпті дұшпандығын айқындай түседі.

«Жарлығы екі болмас хақ Құдайым,
Жанында серігі жоқ дақ Құдайым.
Жанымды алсаң, Құдай, иманмен ал,
Шайтанның қазасынан қақ Құдайым» [6,148-б]

деп мінажатпен жырын аяқтаған ақын иман қазынасы мен рух байлығын сақтаушы бір Алла ғана деп біледі.

«Жігіттер, жалған дүние бізден қалар,
Бір күні ажал келіп жаныңды алар,

Жан шығып дүниеден көшкеннен соң,
Мал-мүлкің, қатын-балаң бәрі қалар» [6,148-б]
«Жігіттер, ғибадат қыл маған нансаң,
Намаз оқыАлланыойыңаалсаң,
ҚырықжылқашқанажалданҚорқыт та өлген,
Түбіндесөзсенікіөлмейқалсаң.
Кәріөлсесоққандауылтынғандай-ақ,
Жасөлсебәйтерегіңсынғандай-ақ.
Жігіттер, жаскезіңдетәубағакел,
Ажалдегенкөздіашып-жұмғандай-ақ» [6,148-б]

деп жыр-шумақтарында тағат ғибадатқа шақырады. Осы жолдардан аңғаратынымыз, иманды нәпсінің дұшпандығынан қорғайтын да, иман арқылы хақтан нәр алып, өсетін рухтың азығын жеткеретін де тағат-ғибадат деп біледі.

Ақылдың шын мәніндегі қызметі нәпсі қамымен қулық-сұмдықтың шытырманына бойлап, айла табу емес, керісінше, күмәнді ойларға дәлелді жауап тауып, иманды күзету дейді.

«Өттің бір дүние өттің-ай», - деп ah ұрған ақын бұл дүниенің өткіншілігін тілге тиек ете отырып, оның жалғандық сырын ашады. Дүниенің жалғандығы сол – ол шапқан жүйрік аттай, жылжи басқан жорға тайдай сусып өте шығады. Ақын бір көрмеге өзін жүйрік пен жорғаға теңеп ақындық ұшқырлығы мен алғырлығын жыр жолына айналдырғандай көрінеді, тереңдей үңіле түссек, жыр шумағының тереңдігі мен тұтастығы «өттің бір дүние, өттің-ай теңселе басып кеттің-ай» деген жолдарға шоғырлану арқылы, бұл дүниенің жалғандығын айқындайтын экспрессивтік мазмұнға ұласқан. Бұл өмірді жалғандайтын шешуші сәт ақиқат өкім – шын өлім деп біледі.

«Шын ажалым жеткен соң,
Сызықтан мәлім өткен соң.
Айтпасам да жарандар,
Мен де біркүнөлем-ай» [6,148-б]

Кесімдіғұмырынсүріп, шектеулісызықтанөткенсоң, ақынжалғандыжоққашығарар – ақиқатшынажалғажолығарынтолғайды.
Ақынныңбұлөмірдіжалғандауымүлдемжоққашығаруемес, бұдүниенің де қадір-қасиетінайқынбағамдайды. Оны мынаастарлыжолдарданаңғарамыз:

Түйедегенбір мал бар,
Тамағытойсакөпкетер.
Қасжаманныңбелгісі,
Жиынтойғабарғанда,
Тамағынаөкпеетер,
Өкпелеміндепкетер [6.,148-б], - дейді.

Бұлдүниеніңзақжолсапаралдындағыазығынжинармекенгебалап, түйеніңұзақжолғатөзімділігіарқылыосынытұспалдайды.
Бірақақынныңбұлдүниеніңжалғандығынайтуыоныңбұлдүниегеөкпесіемес, жиынтойдағытамағынаөкпелеу – қасжаманныңбелгісі. Ал сондабұлдүниеніңқызыл, жасылы мен жалғанбоямасынаалданудыңқаупінескертудегімақсаты не десек – оладамныңөзбойындағыасылжауһардыамансақтап, шындүниегежеткерудіңқиындығынескесалыпотыр. Дүниеніжамандаушы, жалғандаушытойдағыөкпешігеұқсас, бұдүниеде о дүниеніңазығынқамдамайойнап-күлуменуақытөткіздіжәнеқиындыққакезіксе, дүниежалғандепкүйректіккесалынады. Кемшіліктіөзбойынанемес, қоршаған орта дүниеденіздейді. Қоршағанортағақараппікіржасау, зікірқылып, шүкіретуарқылыжаратылыстыңөзіхақтытанытушыкітапекендігінтүйсінгесінғанажалғандүниемағынағаиеболады.

Ақынөлімдіауызғаалуыбұлдүниеденөтемдегенөкінішіемес,
оныңжалғандығынаалданып, ұзақсапарғажолазығымдысайлап ала алмайқаламын ба дегенқауіп. Жолсапардыңазығы – иман. Бұл дүниеге адамды тұтқын қылып негізгі байлықтан, яғни ішкі рухани еркіндіктен ажыратар күш, осы нәпсі-һәуе болса, ол адамды өткінші қызықтарға байлап, түп мақсат ақиқаттан шеттетеді.

Иманға төнер қауіпті нәпсіні бөріге, иманды бағлан қозыға теңеу арқылы айқындай түседі. Озбырлығы мен қомағайлығы қасқырдай нәпсінің қаупін ертерек ескеріп, тиюға шақырады. Адамның таңдау еркіндігі тәңірден берілген сый екендігі жыраулардың жақсы мен жаманды жұптай алып жырлауынан да көрінеді. Адамның ақылға жүгінбей істеген қателігі бір кездегі нәпсі жетегінде кетуімен байланысты, соның зардабын кейін де тартуы мүмкін. Сондықтан адал мен харамды ажыратып, ерте бастан сақтанудың маңызы зор екендігін ескертеді.

Көшпенділер мекен мен мезгілді мағыналандырушы, өздеріне аманат иесі белгілі бір уақытқа ұсынған жердің, мекеннің иесі. Сондықтан олар циклді түрде өздерінің иелігіндегі жерлерінде көшіп-қонуына байланысты оны мағыналандырып тұр.

Зар заман ақынының жыры да осы көшпендінің кеңістікті уақытты мейлінше мағыналандырушы елгезек динамикалы табиғатына сай мүмкіндігінше еркін тәуелсіз. Оның зары осы еркін егемендігімен де мәнге етене жақын көшпенділер өркениетінің күйрер шағын сезінуі еді. Мезгіл атауымен үйлес қыс мекені – қыстау, жаз мекені – жайлау, күзгісі – күзеу болып аталуының өзі-ақ олардың мекен мен мезгілдік мағыналарды өзара тығыз үйлестіріп, ғажап үндестіріп қабылдауының, тұрмыс-тіршілігі қозғалысқа тікелей байланысты екенінің куәсі. Сол ортаны мағыналандырушы көш иесі сайын даланың еркесі, төл перзенті.

Көшпендінің әрбір жерге ат қойып, айдар тағуының өзі белгілі бір уақыттағы тарихи оқиғамен байланыстырылған. Сол сияқты жыл мезгіліне сай қай жердің қонысқа жайлы болуымен байланысты көшіп қонады. Тіптен бірнеше ондаған жылдық циклдік көші-қон жолдары болған. Кеңістікті мағыналандырушы адам әрбір мекенге байланысты әлдебір уақыттағы уақиғаны еске түсіру арқылы тарихты жандандырды. Сөйтіп жер атауын тарихи оқиғамен, сол оқиғадағы басты кейіпкер атымен атау арқылы мекен мезгілге қазық болады, уақыттың өткіншілігін жойып, уақиғаға жан бітіріп, өткенді еске түсіріп, адамның тарихи жадына қозғау салады. Ол осы мекеннің төл перзенті, ажырамас бөлшегі екенін сезінеді. Яғни мекенді мезгіл мағыналандырады. Сонымен қатар, мекен айтулы оқиғаға байланысты мән-мағынасы артып киелілік қасиетті иеленеді. Сондай-ақ жыл мезгілдерінің ауысуына қарай әр мекеннің тіршілік үшін маңызының артуымен байланысты әр мекенде мезгілге сай игеру оның мағыналарымен қатар мәнін арттырады. Көшпенді үшін әрбір табиғат қоршаған орта, жаратылыс-жанды мән-маңызға толы, сондықтан да киелі. Тікелей қозғалыс тіршілік иесі болмаса да тау да, тас та мәнге ие. Бірақ олардың әрқайсысы өзінше мінажат зікірін жасайды. Қоршаған ортаға жан бітіре қараған көшпенді өз мекенінен тарихты оқыса, мезгіл ықпалымен мекенді, қонысты белгіледі. Екеуінің де мән-мағынасын қозғалыс көшімен анықтады. Барлығының мәні бар киелі деп, жан бітіре қарауы жаратылыстың барлығының иесі қозғалыстың да бастауы, жоқтан бар қылушы иесінің бар екендігін сезіну. Ол мән, жан иесі, бәріне жан берген, мән-мағынаға толтырған. Қозғалыс белгілі бір уақыт аралығында белгілі бір ара қашықтықты игеріп жүзеге асады. Қозғалыс кеңістікке де, уақытқа да тікелей байланысты. Адам уақытты да, қозғалысты да тоқтата алмайды. Бірақ шартты қисынмен уақытты белгілі бір (аса қысқа) сәтке бөлшектеу арқылы тұйықтап, заттың кеңістіктегі қозғалысын да жоққа шығаруға болады. Қозғалыс жылдамдығы уақыт пен мекенге, қозғалыс уақыт пен кеңістікке тәуелді сияқты көрінеді. Шынында, кеңістік те, уақыт та қозғалыстың арқасында ғана мағынаға ие болады.

Уақыт пен кеңістік тепе-тең тәуелділікте, екеуі де бірін-бірі жоққа шығара алады. Бірақ қозғалыс олардан тыс, бұрын. Мәселен, Зенон априориларында уақытты қысқа бір сәттік өлшемде тұйықтау арқылы жебенің тұйықталған кеңістікте тоқтайтынын дәледеуі,

қозғалысты жоққа шығарады. Бірақ уақыт пен кеңістіктің қожасы және қозғаушысы арқылы әрекетке түсіп кеткендіктен, әрбір қозғалысты шартты түрде ой қиялда ғана тоқтатуға болады. Осы өлшемді уақыты бар үнемі қозғалыстағы кеңістіктің мекендік, мезгілдік бүкіл өлшемдерінен тыс барлығына қозғалыс арқылы мағына берген бір қозғаушы иесі бар, сондықтан да қозғалыс олардан бұрын, қозғалысты жоққа шығару мүмкін емес. Зенонның мысалы қозғалысты жоққа шығарудан гөрі қозғалыссыз барлығы мағынадан айрылатынына меңзейтіндей. Себебі, қозғалыс бәріне мағына беретін болса, осының бәрін мәндендіруші қозғалыстан да жоғары оның қожасы, қозғаушы иесі бар екені дәлелденеді.

Әдебиеттер:

1. Досмұхамедұлы Х. Аламан. - Алматы: Ана тілі, 1991. 240 б.
2. Әуезов М. Әдебиеттарихы. - Алматы: Анатілі, 1991.
3. ГазалиБақытқажетуәліппесі. - Алматы: Қасиет, 1998. 120-б. 50-б.
4. Абай. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1995, 1-т. 210 б. 95-б.
5. Иасауи Қ.А. Хикмет жинақ. - Алматы: Жалын, 1998. 656-б.
6. Бес ғасыржырлайды. - Алматы: Жазушы, 1989, 1-т. 384-б.

Резюме

В статье рассматриваются духовно-нравственные аспекты творчество жырау, а так же, их ценностно-смысловое содержание. Уделено внимание на раскрытие дидактико-назидательного смысла творчество мыслителей, как направление на достижение духовного совершенства человека.

Summary

The article considers the spiritual and ethic aspects of work of zhyrauand their value-semantic content. It attends to develop of didactic-instructivemeaning in the works of thinkers as the direction for achieving spiritual perfection of man.

ЖЫРАУЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР

Ошақбаева Ж.Б.
БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану
институтының аға ғылыми қызметкері,
философия ғылымдарының кандидаты

Қазақ қоғамында үлкен әлеуметтік орын алған, халықтың ақылшысы болған ақын-жыраулар болды. Олардың шығармаларында адам мен қоғам мәселесі, әлеуметтік мәселелер кеңінен жырланды. Жыраулардың көздегені жеке адамның не рудың мүддесі емес, тұтас халықтың, қоғамның мүддесі еді.

Қазақ қоғамында адам мен қоғамдық қарым-қатынастар жүйесі тікелей өмір сүру тәжірибесінен туындаған. Адамдар арасындағы қарым қатынас, рухани құндылықтар ойшылдар шығармаларынан орын алды. Ол кезде адамдар арасындағы сыйластық қатынастар бәрінен де жоғары тұрған. Онтологиялық болмыстан туындаған қарым-қатынастар ұрпақтан ұрпаққа дәстүр арқылы беріліп отырған. Адам өз елінің ортасында тіршілік ете отырып, өз қабілетіне сай әрекет етеді, халқының салт-сана, әдет-ғұрпын белгілі бір дәрежеде орындай отырып, дамытып, кеңейтіп отырады. Хандық кезеңде осындай өзіндік тарихи ерекшелігі бар қазақ қауымы қалыптасты. Оның түп негізі туысқандық, қандастық қатынастар болды.

Қазақ даласында өзінің құрылымына сәйкес басқару жүйесі болған және негізгі субъектілері хан мен хан кеңесшілері–сұлтандар, жыраулар, би-шешендер, батырлар, ру басы ақсақалдар еді. Олар қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік мәселелерінің негізін шешетін кеңес мүшелері еді.

Хан – кең далада көшіп-қонып күн кешкен қазақ халқын бір ортаға жинақтап, халқының намысын қорғай білген тарихи феномен. Әз Жәнібек хан, Керей хан, Тәуке хан, Қасым хан, Есім хан, Абылай хандар қазақ халқының елдігін, ерлігін асыра білсе, олардың қасында Төле, Әйтеке, Қазыбек би сияқты билер мен Асан, Үмбетей, Ақтамберді, Бұқар сияқты жыраулар болған. Жыраулар хан мен халықтың арасындағы тұлға еді. Хандарға қарсы пікір айту тек жыраулардың ғана қолынан келді. Мұны Асан қайғының Жәнібек ханға айтқан сөзінен көреміз:

Ай, хан мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің, - [1, 28б.]

деп хан әрекеттеріне әділетті баға бере отырып, олардың адамшылық қасиеттерін басшылыққа ала білген ол әділеттілікті хан саясатынан іздейді. Ханға әділетсіздікті әкелетін оның саяси өмірден хабарсыздығы, жайбарақаттығы деп білген Асан қайғы соғыс, қақтығыстарды болдырмау үшін өз ойын ханға жеткізе білуге тырысады.

Мұнан соң қилы-қилы заман болар,
Заман азып, заң тозып жаман болар.
Қарағайдың басына шортан шығып,
Балалардың дәурені тәмам болар [1, 28б.]

Хан халықтың жанын түсініп, рухын көтере білді. Сол үшін де халық оларды қадірлеп, қастерледі. Бұқар Абылайдың бойынан кереметтей ел басқарушылық қасиетін таныса, Абылай хан өзі құрған мемлекеттік саясатында Бұқар жыраудың айтқан ақыл-кеңесіне құлақ асып отырған, Бұқардың бойынан болашақты болжағыш, әулие, дарын иесі екенін көрген.

Бұқар:
Ашуланба, Абылай…
Өкпеңменен қабынба,
Өтіңменен жарылма,
Орыспенен соғысып,
Басына мұнша көтерген
*Жұртыңа жаулық сағын*ба, - [1, 104 б.]

деп, халықты бірлікке, бүтіндікке шақырып, ел бостандығының қамын көздейді. Халық пен хан арасында дәнекер болған жырау «басшысыз халық азады, халықсыз хан тозады» дегенді мықтап ескертеді. Мемлекеттің айбары олардың бірлігінде дейді.

Бұқар жырау сол замандағы ел билеу ісіне араласып, өз пікірін өткір айтып, келтесінен кесім шығарып отыратын би де бола білген. Хан болса да, қара болса да жөн сілтеп, жолға салып отырған.

Абылай ханның қасында
Бұқарекең жырлайды,
Жырлағанда не дейді
Соғыспа деп жырлайды [1,104 б.].

Бұқар елді бұра тартқан сұлтан, ру басы адамдардан отты сөзін аямаған. Халық бұқарасы мен хан арасындағы түсінушілік мемлекеттің тірегі екенін білген. Алмас тілді,

дуалы ауыз ақылшы, данагөй, тілегі қабыл болған батагөй, тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызатын суырылған шешен, хан шеше алмаған мәселелерді шешіп, ерекше ой-пікір өрбітетін әулие жырауды Абылай хан қасынан бір елі қалдырмаған. «Көмекей әулие» Абылай ханның дұрыс шешім қабылдауына, қос бүйірден төніп тұрған екі алып мемлекеттің арасында оңтайлы саясат ұстауына, әскери дипломатиялық қарым-қатынастарды реттеуге барынша ықпал жасайды. Бұқар шығармаларында Ресей империясының отарлаушылық, басқыншылық саясаты, зұлымдық әрекеттері әшкереленеді. Отан қорғау, қорғаныс қабілетін күшейту, жер-суды жат қолынан сақтау, ел билеу тәсілдерін мүлтіксіз меңгеру, ханның жақсы қадамдарын қолдап, теріс істерін істетпеу, заман ағымын жіті аңғару, ұлттық мүддені, салт-дәстүрді, адамгершілік қағидаларын сақтау жырау толғауларының саяси-әлеуметтік мазмұнын анықтайды.

Бұқар жырау ұрымтал тұстарда ғана оқиғаға араласып, байламды ойларын айтады. Онда да бірден кесіп-пішіп тастамайды, әуелі халқына, содан соң Абылайдың өзіне ой тастаудан, ақыл қосудан аспайды. Ешкімнің арасына жік салмай, бөлмей, бөлшектемей, бітістіре сөйлейді. Қатал сөзін, қату қабағын өзінің ең жақыны Абылайға ғана көрсетеді. Қалғандарына құлықты, пейілді мінез танытады. Абылайға қаттырақ тиетіні: сен тақта отырсың, ендеше бәріне сен жауапкерсің дегені. Абылай мұны жақсы түсінеді. Абылайдың – Абылайлығы да сол. 1711-1781 жылдары өмір сүрген Абылай хан да өз заманының перзенті болатын. Өзінің ең негізгі мақсаты ретінде күшті, тұрақты, қуатты Қазақ хандығын құруды көздеген Абылай 1771 жылы Түркістанда Орта жүздің ханы болып сайланды. Абылай Қытай империясы мен Ресейдің арасында қалған Қазақ хандығының халықаралық саяси жағдайының күрделілігін ескере отырып, осы екі мемлекетпен терең саяси қатынастарды алғашқы орынға қою қажеттілігін түсінді. Құқықтық тұрғыдан Абылай қатаң заңнама қолдаушысы болды. Бірлікке ынталандыру арқылы күшті орталық билік құрған хан, бірлікті баянды қылу үшін отырықшы мәдениетке баулуға тырысады. Осы ойларын толыққанды жүзеге асыру үшін Абылай Орта Азияға ықпал етудің маңызды кілті Түркістан аймағын өзіне қаратып, хандықтың экспансиясы үшін жаңа мүмкіндіктер ашты.

Абылайдың арманы – елінің тыныштығын қорғап қалу, ерінің мойнына бұғалық кигізбеу, қазіргі тілмен айтқанда: Қазақстанның тәуелсіздігін сақтау. Өйткені Бұқар қария айтқандай:

Бір жағыңда орыс
Бір жағыңда шүршіт тұр.
Тап бергенде, шап беріп,
Қайтпексің баудай жайратса?

Сондықтан да елің мен ел билеушілерінің ниеті бір жерден шығу керек. Біреуі билік пен мансаптың құлына айналып, айналасын жарылқаудан аспаса, екіншісі қарын қамын күйттеп, күйбең тіршілік пен сүйрең сөзді қуып жүрсе, онда қазақ көші қисайды, түзелмеске кетті дей беріңіз!

Жыраулар өз толғауларында адам және қоғам жайлы, тіршілікте болып жатқан өзгерістер, оның мән-мағынасы жөніндегі түсініктерін баяндайды. өздері өмір кешкен жаугершілік заман талабына сай ұмыр кешкен, кейде тіпті батыр, қолбасы да болған жыраулар ерлік сарынды отаншыл жырлар туғызады. Адам мен қоғам жыраулар үшін мызғымас бірлікте. Адамның қоғамға қатынасы, адамдардың қоршаған ортаны, қоғамды тануы, оны адамның өз игілігіне жаратуы, оның қасиетін қастерлей білуі олардың жырларында анық көрінеді.

Асан қайғы саяси тұрақтылық пен бейбіт өмірді жақтаушы. Ол геостратегиялық тұрғыдан Қазақ хандары үшін ең маңызды орын алуы керек жәйт - Батыс пен Шығысты жалғастырып, Шыңғыс хан дәуіріндегі мәдени, рухани орталық болып табылған Еділ мен Жайықты иеленуді ұсынады. Бұл жырау тілімен айтқанда Жерұйық түсінігіне саяды. Асан

қайғы - хандық биліктің жақтаушысы, әрі жыршысы. Жырау үшін халықтың жағдайын жақсартудың көзі - хан. Кез келген жағдайда Асан қайғы реформаның жоғарыдан жасалуын қалайды, яғни эволюциялық дамуды қолдайды. Қазтуған жыраудың саяси-құқықтық ойлары туған жер, атамекенді қорғау, ата жұртты мадақтау, елдің тыныш өмірін жақтау екендігі айқын. Ол Еділ мен Жайыққа жетер жер жоқ екендігін, Ноғайлы қазаққа жететін халық жоқ екендігін, бірақ халықтың бұрынғыдай дәстүрлі өмір кешуіне қауіп төніп келе жатқандығын баса айтады. Заманның өзгерісін ескеріп, жаңа заман талаптарына сай өмір сүру керек. Халық бірлігі - басты құндылық.

Саяси және құқықтық ойлардың ішінде Қазтуған ойларының ерекшелігі сонда, көп жылдар алдын ала болатын жәйларды болжаған жырау, халық тағдырын дәл табады. Дәл тауып қана қоймайды, осы жағдайлардың орын алуына ықпал еткен себеп, салдарды қарастырады. Бодандықтан аман қалудың жалғыз жолы - рухы тәуелсіз, күшті келешек буын, ұрпақ қалыптастыруда. Алайда, түрлі тарихи процестер нәтижесінде бодандыққа түскен қазақ халқының өзі де бұл проблемалардан алшақ қала алмады. Жастарды тәрбиелеуде ұлттық нышандарды ескермеу, ұлттық ділдің, діннің, тілдің қолдану аясынан шығып кетуі ұлттың аман қалуына қауіп төндірді. Бұл қауіп еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін де жойылған жоқ.

Қазақ хандығы дәуірінде қоғамның басты әлеуметтік мәселелерінің бірі жер-су, жайлы қоныс, жылы қыстау мен шаруашылық өнімдерін ел мүддесіне сай қамтамасыз ету болып табылады. Осы ерекшеліктер жыраулар дүниетанымына әсерлі ықпалын тигізеді. Жыраулар жер мен адам өмірін бір-бірімен байланыстыра қарайды. Адам өзі өмір сүріп отырған жердің бағасын, құнын білуі керек, өмірдің өткінші екендігін, өлген соң да жерге қайтып келетінін сезінуі керек, бірақ оған дейін әркім өз арман-мүддесін орындауы керек дейді. Асан қайғы Ойыл мен Жем бойынан қоныс аударуды жөн көрмейді.

Қазтуған жырау адам баласы ең алдымен жерге борышты, осы жерде ол дүниеге келеді, өзінің адамдық кейпіне ие болады дейді. Еділді қиып тастап кету мүмкін емес. Бұл – Қазтуған батырдың дүниеге келген, кіндігін кескен жері. Сондықтан да бұл жер оған ыстық. Жырау халыққа өздері өмір сүріп отырған жерін құрметтеу керек екендігін үйретеді.

Жыраулар – мемлекеттегі, хан сарайындағы көреген саясаткер, ханның ақылшысы, қолбасы әрі дауылпаз ақыны бола білді. Жыраулар хан кеңесінің белсенді мүшесі, мемлекет басқару ісіне тікелей қатысы болған, саяси, қоғамдық мәселелерді шешуге араласып отырған. Соғыс кезінде ханның жеке өзіне де, әскери кеңесте де ақыл-кеңес беріп, болжау жасап, өз ойларын ашық айтқан. Ұрыс алдында жауынгерлерге арнап жыр толғап, олардың рухын көтеріп отырған. Қажет кезде өздері де шайқасқа қатысып, ерлік көрсеткен. Жыраулардың ішінде қолбасылары да болған, тайпалар мен руларды басқарған. Олар жаңа құрылған мемлекеттің күшті, хан билігінің мықты болуын көздеп, сол кездегі әдебиетті, мәдениетті мемлекетке, ханға қызмет еткізген. Өздерін әміршінің, мемлекеттің қызметшісі деп білген. Ханның кеңесшісі, бас идеологы болғандықтан олар үлкен мемлекеттік маңызы бар мәселелер бойынша ғана толғаған, өз сөздерін тікелей әміршіге арнаған. Әдетте елді толғантқан жағдайлар мен төтенше оқиғалар кезінде сөйлеген. Сондықтан оларды халық та, хан да қадірлеген, жау шапқан, ел дағдарған кезде олардан ақыл-кеңес сұраған.

Мемлекет басқаруда ең маңыздысы ел тәуелсіздігін қорғау болса, сол жолда ханға, батыр қолбасшыға рух беріп, жігерлендіріп отырған жыраулар болды. Олар тек елдің қамын ойлады, шығармаларында халықтың бірлігі, тұтастығы, басқа елдермен қарым-қатынасы жырланды. Ақтамберді, Шалкиіз, Доспамбет жорықтарға қатысқан батыр, қаһармандық күрестің жыршысы еді. Олар өз заманының мән-мағынасын түсініп, оның аумалы-төкпелі болмысын заңды объективті процесс деп санады, өткенге өкініп, ескіні аңсамады, өз уақытының тарихи-табиғи тынысын қалтқысыз қабылдап, соған сәйкес өмір сүрді. Жыраулардың әрі суырып салма ақын, әрі батыр, әрі данагөй, сәуегей болуының

себебі де сол кезеңдегі қазақ хандығының өмір салты мен тұрмыс-тіршілігінің көшпелі-бақташылық болуы мен жиі жаугершілікті басынан кешіруіне байланысты еді.

Қазақ мемлекетінің негізі елдің рулық ара қатынасынан құралса, оның қайнар бұлағы туысқандық, мейірімділік сезімнің артуы арқылы құралатынын жыраулар жақсы түсінді. Ол кездегі алға қойған саяси-әлеуметтік талап қазақ деген ұлттық сананы рулық, жүздік ұғымның шеңберінен асырып, түбі бір тұтас мемлекеттік дәрежеге көтеру еді. Жыраулардың арманы қазақ жұртын қабырғалы мемлекет қатарына қосу болды. Халықтың басын біріктіреміз деп талай қиындықты бастан кешірді, алдаспан жырлары ханды да, қараны да аямады. Олардың әрбір жырын жеке бір тарих деуге болады, себебі сол кездегі халықтың әр қадамын бейнелеп, құнды мәліметтер беріп отырады.

Жыраулар шығармаларында сонымен бірге билеушіге, әміршіге деген оппозициялық ой-пікірлер де жиі болған. Хан мен сұлтанға, олардың кей шешімдеріне наразылық білдіріп, келіспеушілігін ашық көрсеткен. Кейде оларды сынға да алып отырған. Олай болу себебі, «біріншіден, жыраулардың көбісі қай жағынан болса да хан-сұлтандармен терезесі тең ақсүйектер тұқымынан шыққандығы; екіншіден, олардың әміршіге, мемлекетке деген адалдығы; үшіншіден, жыраулардың ел алдындағы орасан биік беделдігі; төртіншіден, көшпелі хандық мемлекетіндегі «өзіндік демократияның» болғандығы; бесіншіден, қазақ қауымында «өнер алды – қызыл тіл» деп бағаланып, «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген қағида-шарттардың мықтылығы еді», - дейді С.Қасқабасов [2,7 б.]. Жыраулар поэзиясындағы басты тақырып - қазақ хандығын құрған ру мен тайпаның татулығы мен бірлігі, мемлекетті нығайту мен оның жауынгерлік күшін арттыру болды. Бұл жыраулар поэзиясында елдің тәуелсіздігі мен мемлекеттің нығаюы үшін жан аямай күрескен батырлар мен қайраткерлерді көтермелеп, мадақтау дәстүрін қалыптастырды. Жыраулар идеалды әміршінің бейнесін жасай отырып, адамдар жоқшылық көрмей, бақытқа кенелетін утопиялық қоғамды да суреттейді.

Қоғам – халықтың бір-біріне деген қарым-қатынасы. Сондықтан қоғам дамуындағы әрбір қадам – бұл адамдық болмыстың, адамдық мәннің өзгеруі; қоғамда болып жатқан қиындықтар мен дағдарыстар – адамзат тіршілігіндегі қиындықтар мен дағдарыстар мәні. Әрбір тарихи кезең адам дамуының белгілі бір деңгейімен, оның бейімділігімен, қажеттілігімен, өзгеру мен жетілу әдістерімен, адамдар арасындағы қатынастар мен олардың табиғатқа қатынасының сипатымен, адамның еркіндігі мен еріксіздігінің мәні мен дәрежесімен сипатталады. Адам тарихы әр кезеңде әртүрлі, адамның саналы немесе бейсаналы кезеңі қандай болса сондай. Сонымен бірге адам бір дәуірден екінші дәуірге өтерде өзінің жалпы ерекшелігін: еңбек пен ойға бейімділігін, өзінің өмірлік іс-әрекетінің қоғамдық сипатын, табиғатпен әрекеттестігін, әлемді, адами өмірді көркем меңгеру мүмкіндігін сақтайды. Осы ерекшеліктерді сақтай, үздіксіз дами отырып адам өз өзіне мәңгілік проблема болып қалады. Бұл адамның негізгі ерекшеліктерінің мәні.

Қай кезде болмасын қоғам дамуын түсіну үшін оның өткеніне үңілу керек. Сондықтан бүгінгі қоғам қажеттіліктерін білу үшін еліміз егеменді мемлекет болып, әлемнің көп елдерімен тереземіз тең болған кезде қазақ халқының қоғамдық-саяси, әлеуметтік мұралары мен рухани қазыналарын терең зерттеп, халықтың бай мәдениетін, фольклорын, философиясын өз дәрежесінде көрсете білуіміз керек.

Қазақ мемлекетінің негізі елдің рулық ара қатынасынан құралса, оның қайнар бұлағы туысқандық, мейірімділік сезімнің артуы арқылы құралатынын жыраулар жақсы түсінді. Ол кездегі алға қойған саяси-әлеуметтік талап қазақ деген ұлттық сананы рулық, жүздік ұғымның шеңберінен асырып, түбі бір тұтас мемлекеттік дәрежеге көтеру еді. Олардың арманы қазақ жұртын қабырғалы мемлекет қатарына қосу болды. Халықтың басын біріктіреміз деп талай қиындықты бастан кешірді, алдаспан жырлары ханды да, қараны да аямады. Олардың әрбір жырын жеке бір тарих деуге болады, себебі сол кездегі халықтың әр қадамын бейнелеп, құнды мәліметтер беріп отырады. Қазақ жыраулары ежелгі ұстаздық дәстүрін толық сақтап, дамыта әрі өз дәуірінің талап-талғамына, болмысына сәйкес сөз өнерін тақырып пен мазмұн, идея мен түр жағынан байыта түсті. Бүкіл түркі

халқының тарихында, рухани ұмырында зор роль атқарған жыраулар өзінің әлеуметтік-саяси, мәдени қызметін сақтап, қазіргі жаңа дәуірге жеткізе білді.

Әдебиеттер:

1 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. (Құрастырған. М.Мағауин, М.Байділдаев). - Алматы: Жазушы, Т.I. 1984.– 256 б.

2 Қасқабасов С. XY-XYШ ғ-ғы қазақ әдебиеті (компендиум). – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2005. – 64 б.

Резюме

В статье рассматривается творчество жырау, которые призывали к единству и сплоченности казахского народа. Жырау предстает после-довательным сторонником идеи упрочения степной государственности. Они постоянно поддерживали объединительную политику хана в казахских жузах, оказывали существенные влияния на решения им некоторых сложных вопросов управления подвластным народом при разборе межродовых споров и тяжб.

Summary

Work of zhyrau is examined in the article, that called to unity and solidarity of the Kazakh people. Zhyrau appears the consistent supporter of idea of strengthening of the steppe state system. They constantly supported unifying politics of khan in Kazakh juz, rendered substantial influences on decisions to them some stumpers of management by subject people at the analysis of intergeneric spores and lawsuits.

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ЦЕННОСТИ ПРИРОДЫ В ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Кульжанова Ж.Т.
кандидат философских наук
Казахский Агротехнический Университет
им. С. Сейфуллина, г. Астана

Переход от палеолита к неолиту ознаменовался появлением земледелия и скотоводства, что привело к подлинной революции в жизни древних обществ. Начался процесс активного преобразования окружающей природной среды более разнообразного использования природных ресурсов, флоры и фауны отдельных регионов. При этом особое значение имело зарождение производства материалов, которые не встречались в природе. Это стало возможным благодаря практическому овладению некоторыми химическими процессами (особенно реакциями восстановления), открывшему дорогу к изготовлению глиняной посуды, развитию металлургии и т.д.

Но в, то, же время, хотя и медленно, развитие орудий труда все же совершалось. При собирании диких плодов, съедобных трав, охоте человек вначале пользовался попавшими ему под руку готовыми природными предметами, которые после разового применения выбрасывались. Ко времени второй межледниковой эпохи возникает производство каменных орудий [1,с.55]. В находках, относящихся к верхнему палеолиту, отмечается уже довольно высокий уровень их изготовления.

Активно преобразовывая природу, человек изменялся сам, развивался его разум. Известно, что этот процесс происходил высокимитемпами обычно при возникновении затруднений и осуществлении поставленных целей при сложных или тяжелых природных условиях деятельности. При этом появление новых идей, способов, средств, позволяющих

преодолеть встречающие препятствия, совершались не сразу, а в ходе более или менее длительного развертывания противоречия между наличными техническими возможностями и потребностями в их умножении и усилении, необходимом для решения новых задач.

В древности роль природных факторов в жизни общества ощущалась не столь сильно, но все-таки была уже заметной. В эпоху раннего палеолита, когда борьба за обеспеченность пищей охватила всю деятельность человека и единственным способом добычи средств к существованию являлись собирательство и охота, жизнь людей была практически растворена в природе. В этих условиях человек одухотворял окружающую природную среду, чувствовал себя во власти таинственных сил. Для палеолитических обществ были характерны целостное восприятие действительности, пересечение материального и духовного, поиски причин душевных переживаний, жизненных требований во внешнем мире. Господствующие анимистические представления, в общем, препятствовали выделению человека из природы, развёртыванию активной преобразовательной деятельности. В архаическое время люди главным образом приспосабливались к окружающей их среде.

Анализ орудий времен палеолита и неолита показал поразительное единообразие технологических операций, использовавшихся в самых различных регионах нашей планеты. Например, «на всем огромном пространстве, где встречаются ручные рубила, - в Западной Европе, по всей Африке, в Передней Азии и на Индийском полуострове – в продолжении 100 или 200 тысяч лет их применения одни и те же четыре – пять видов этих рубил повторяются с удивительным постоянством» [1, с.56]. Однако в дальнейшем такое единообразие стало нарушаться. Хотя внутренняя логика и законы развития техники, в общем, были по-прежнему, одинаковымидля всех стран, реализация этих законов шла уже разными путями» [2, с.9].

В древних земледельческих странах – Вавилоне, Египте, Китае, Индии -жизненно важной была борьба с засухами и наводнениями. Созданиеиррагационных систем и иных гидротехнических сооружений началось здесь за несколько тысячелетий до нашей эры и привело к немалым, порой даже весьма впечатляющим, достижениям. Достаточно сказать, что часть таких сооружений не только сохранилась, но и продолжает поныне функционировать в ряде мест. Вместе с тем развёртывание сети иррагиционных систем в древневосточных странах, обусловив получение стабильных урожаев, значительно ослабило стимулы к преобразованию деятельности, дальнейшее улучшение приёмов земледелия.

Разумеется, существенной причиной заторможенности технического развития являлась консервативность социально-экономической структурывосточных цивилизаций, ядро которых составляли сельскохозяйственные общины. Как писал К. Маркс, «простота производственного механизма этих самодовлеющих общин, которые постоянно воспроизводят себя в одной и той же форме … объясняет тайну неизменности азиатских обществ…» [3, с.371]. Соответственно и система ценностей цивилизаций древнего Востока тысячелетиями оставалась практически постоянной. К тому же в ней преобладали религиозные мотивы. В частности, анемические моменты долгое время сохранялись в философских учениях Индии и Китая. Все это закрепляло зародившееся ещё в первобытную эпоху преклонение перед природой, вело к абсолютизации эстетического освоения действительности, которое считалось лучшим путём познания истины [4, с.30]. Усиливалось и своеобразное «раздвоение» технической деятельности, точнее её целенаправленности. Основные силы общества сосредоточиваются на строительстве всевозможных храмов и святилищ. И лишь незначительные средства выделяются для эксплуатации ирригационных систем.

Вообще-тоговоря, строительство сооружений культового назначения, явившееся по своей сути одной из форм жертвоприношения, возникло ещё со времен неолита [1, с.173]. С тех пор масштабы подобного рода деятельности возрастали и достигли в

рабовладельческом обществе едва ли не максимума возможного, отнимая нередко почти все людские и экономические ресурсы (во всяком случае, львиную их долю). Наиболее характерный и широко известный пример – строительство египетских пирамид. И роль ценностных установок, господствовавших в древнем Египте, выражается здесь особенно наглядно. В этой связи можно согласиться с М.А. Коростовцевым в том, что «для египтян запросы их религии представлялись первостепенными, гораздо более важными, чем заботы о жилище и хлебе насущном» [5, с.266].

И все же, хотя мистическая ориентация древних обществ вызывала пустую трату средств и ресурсов, а порой даже их полное истощение, в ходе реализации поставленных иллюзорных целей происходило определенное развитие технических средств. Ряд технических изобретений (в том числе и относящихся более позднему времени – компас, бумага, порох и др. - стал впоследствии достоянием всего человечества [6, с.65]. Правда, осуществлялись подобные находки обычно случайно, как, например, открытие в VII в. н.э. китайскими алхимиками пороха. Вместе с тем упорное следование поставленным целям (пусть даже имевшими мистическое обрамление или окраску, скажем,в случае поисков философского камня, эликсира долголетия и пр.) чаще наталкивало на такие случайности и, следовательно, в какой-то степени способствовало развертыванию позитивной стороны технической и познавательной деятельности. Именно древневосточные алхимики создали рядкрасителей, препаратов, включающих серу и ртуть, добились успехов в развитии техники химического эксперимента и т.д. Однако в целом сам характерценностных ориентаций восточных цивилизаций древности (и средневековья), как и известная закостенелость этих ориентаций, в значительной мере препятствовал прогрессу в техническом освоении действительности. Последнее начинало отставать от достигнутого в древней Греции, а затеми в Риме, не говоря уже о развитии техники начиная с эпохи Возрождения в Европе.

В отличие от восточных обществ социально-экономическая жизнь античной Греции была весьма динамичной. Здесь происходило сравнительно быстрое развитие земледелия, ремесла, торговли, мореходства и т.д., чему способствовало и географическое положение Средиземноморья, где пересекалисьпути различных цивилизаций. В итоге ценностные ориентации античного мира претерпевали значительные изменения.

С усилением хозяйственной деятельности природные явления переставаливосприниматься как нечто сугубо божественное. В сознании людей начиналось отделение мифологических богов от природы, которая все большое ценилась в качестве предмета утилитарного пользования [7]. Возникает поиск норм человеческого поведения не в природных и даже не в божественных наставлениях, а в мире самого человека. По существу, здесь впервые было обращено внимание на то, что ценность природы определяется ее (природы) включенностью в человеческую деятельность. Такая установка окончательно утвердилась и стала руководством в практике в период Римской империи, когда практический подход к окружающей природной среде получил самое широкое распространение [2, с.48]. Утилитарная ценностная ориентация античности к природе стимулировала расцвет технической мысли. В связи с тем, что античная культура носила преимущественно городской характер, развитие техники шло в основном и по линии градостроительства, сооружения дорог, гаваней, каналов, водопроводов. Прогрессировали также военная техника, кораблестроение, различные кустарные производства и т.д. Конечно, в Древней Греции и Риме строили и храмы. Но на их сооружение расходовалось несравненно меньше общественных средств, чем на Востоке [1, с.179].

Можно привести много примеров, свидетельствующих о высоком уровне развития инженерной мысли античности. В этот период были сделаны важные технические изобретения Архимедом, Героном Александрийским, Витрувием и др. [8, с.487]. Однако в целом античное общество не реализовало возможностей, которые открывались перед ним благодаря развитию техники. Основная причина этого коренилась в самой природе

рабовладельческого способа производства, где главным орудием труда выступал раб. Понятно, что в таком обществе не было достаточно сильных социально-экономических потребностей (и, следовательно, стимулов) в разностороннем техническом прогрессе и всемерном применении его достижений. Нередко те или иные технические находки использовались лишь как занимательные игрушки, хотя много позже они сыграли немаловажную роль в развитии производительных сил ипроизводственных отношений. Даже водяная мельница, изобретенная в I веке до н.э., начала практически применяться лишь в средние века.

Таким образом, утилитарная ценностная ориентация в отношении природы оказалась в древней Греции и Риме довольно ограниченной. К тому же наряду с ней (и вопреки ей) здесь действовал и другой принцип – «познание ради познания», что было связано с возникшим разделением труда на умственный и физический.

В эпоху средневековья прагматическое отношение к природе было предоставлено целым рядом обстоятельств, среди которых немалую роль сыграло господство церкви и христианской идеологии (если говорить о европейских странах).Духовная жизнь в значительной мереопределялась теми положениями Библии, которые утверждали идею необходимости жить на земле в самоотречении, чтобы попасть в рай. И действие этой установки явилось не последней причиной того, что эпоха Возрождения получила в наследство от средних веков в основном лишь многочисленные церкви и какое-то количество угасших центров культуры.

Однако начавшееся после длительного перерыва оживление социально-экономической жизни в Европе, связанное с зарождением капиталистического производства, неизбежно должно было привести к смене господствовавшихценностных ориентаций. Возникает, вернее, возрождается, античная тенденция к усилению утилитарного отношения к природе. *Здесь следует отметить значительное влияние арабо-мусульманской культуры на становление системы ценностей эпохи Возрождения, в частности на эмансипацию человека от библейского «первородного греха»* [9, с.392]. Вместе с тем обращается все большее внимание на идеи пользования природой в их христианской интерпретации, согласно которой бог предназначил человеку владычествовать над всей землей и над всем живым на земле. Короче говоря, формировалась установка на господство над природой, и эта установка в свою очередь оказывала растущее воздействие на развитие технического освоения природной действительности, способствовала осознанию необходимости союза науки и техники, теоретического и практического знания.

Все технические изобретения до эпохи Возрождения опирались на обыденное знание. С наступлением же этой великой эпохи начало возникать понимание того, что возможности техники могут неизмеримо увеличиться при использовании научных открытий. Об этом впервые сказал великий Леонардо да Винчи: «Увлекающийся практикой без науки – словно кормчий, входящий на корабль без руля или компаса … Всегда практика должна быть воздвигнута на хорошей теории» [10, с.180].

Философское обоснование необходимости союза между наукой и техникой было дано Ф. Бэконом. Идея о том, что «в недрах природы таится много весьма полезного, что не имеет родства или соответствия с уже изобретенным и целиком расположено за пределами воображения» [11, с.212] соединяется им с мыслью о безграничных возможностях человека, который способен превратить «знание в силу». Методология «естественной философии», разработанная Ф. Бэконом, как нельзя лучше отвечала потребностям зарождавшегося капитализма, и основные её установки были подхвачены ещё при жизни Бэкона выдающимися естествоиспытателями.

По Ф. Бэкону, ценность науки – не знание ради знания, а насыщение производства техническими новшествами. Цель же изобретений – полезность, улучшение жизни людей, использование сил природы. В том же духе высказывается и Р. Декарт: «Зная силу и действие окружающих нас тел так же отчётливо, как мы знаем различные занятия наших

ремесленников, мы могли бы точно такими же способами использовать их для всевозможных применений и тем самым сделаться хозяевами и господами природы» [12, с.305].

В Новое время Ф. Бэкон и Р. Декарт закладывают мировоззренческие основы инструментального отношения человека к природе, связывая научные исследования с материальной выгодой. Знание природных свойств и законов становится общественной ценностью. Естествознание теснит религию, христианские догмы. Ценность последних падает.

Ручные орудия труда, ремесленные инструменты образовали технический базис традиционного общества. Их вполне хватало для того, чтобы решать хозяйственные задачи того времени и служить людям, ориентированным на общинный образ жизни и его ценности. В работе «Хозяйственная этика мировых религий» М. Вебер писал: «Крестьянам, тесно связанных с природой и во всем своем хозяйственном существовании зависевших от элементарных природных сил, была настолько близка магия – заклинание духов, пребывавших в силах природы или над ними, или простое обретение расположения божества, что вырвать их из этой исконной формы религиозности могло лишь глубокое преобразование всей жизненной ориентации, произведенное либо другими слоями общества, либо мощными пророками, легитимизированными в качестве колдунов благодаря совершенным ими чудесам» [13, с.58].

Водяная мельница – прообраз машины, имеющей двигатель, передаточный механизм, рабочее орудие. И как только была изобретена паровая машина, началась механизация производства. Приводимые в движение силами пара технологические машины быстро вытеснили ремесленный труд текстильщиков, кузнецов и т.д. «Уже Гегель видел, - пишет Ясперс, - какие последствия влечёт за собой скачок от обычных орудий труда к машине. Прежде всего, это – значительный прогресс, орудие труда – ещё нечто косное, вещь, которую я использую в своей деятельности как бы формально, и при этом сам превращаюсь в вещь, ибо в этом случае источником силы является человек. Машина же, напротив, - самостоятельное орудие, с ее помощью человек обманывает природу, заставляя её работать на себя. Однако обман мстит обманщику» [14, с.126].

В своей совокупности машинная техника образовала технический базис индустриального общества. Техническая революция конца XVIII -начала XIX века ознаменовала собой переход общества в царство машин. М. Вебер отметил ряд особенностей горожан, которые оказались чрезвычайно полезными для становления индустриального общества. Он писал: «Общим для бюргерского слоя была тенденция в сторону практической рационализации жизненного поведения, что вытекало из типа их жизнедеятельности, относительно далекой от воздействия сил природы. В основе всего их существования лежал расчет и стремление господствовать над природой и людьми, пусть даже с помощью самых примитивных средств» [13, с.58].

Появление технологических машин, использование сил природы в промышленности завершается стандартизацией деталей различных механизмов, что сделало возможным массовое производство. Изготовление стандартных компонентов технических устройств и сборки из них различных изделий резко повысили производительность труда и выдвинули промышленное производство на первый план в народном хозяйстве. Индустрия стала господствующим сектором экономики.

Индустриальное общество имеет ряд характерных признаков. Оно основано на машинном производстве, товарно-денежных отношениях, предпринимательстве и наёмном труде, получении прибыли, значительных накоплениях общественного богатства и крупных инвестициях в экономику, а также на научной организации труда, техническом, экономическом и политическом рационализме.

Индустриальное общество не только дало массовое производство и потребление, но и вызвало к жизни ряд противоречий, которые в определённой степени оказались неожиданными для людей и разрушительными для основы их существования.

В индустриальном обществе, если использовать хайдеггеровскую терминологию, техника превратилась в часть бытия человека [15]. Человек оказался затребованным техникой. Техническая система разрешает существовать только тем явлениям, которые принимают её правила игры, ее требования и исключает (или минимизирует), те явления, которые могут подорвать ее стабильность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1Чайлд Г. Прогресс и археология. - М.: Мысль, 1989. - 512 с.

2Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. - СПб.: Якорь, 2008. - 317 с.

3Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., 1964. - Т. 19. - 516 с.

4Завадская Е.В. Восток на Западе. - М.: Радуга, 1995. - 428 с.

5Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. - М.: Мысль, 1991. - 412 с.

6Виленбахов В.Б., Холмовская Г.Т. Огневое оружие средневекового Китая //Из истории науки и техники в странах Востока. М.: Политиздат, 1960. -240 с.

7HugesJ.D. Ecologyincivilization. -onNJ, 1976. - 370 p.

8Дилье Г., Античная техника. - М.:, Л.: Знание, 1964. - 625 с.

9Уотт У.М. Влияние ислама на средневековую Европу. - Казань. Заря, 2006. - 392 с.

10Леонардо да Винчи. Избранное. - М.: Госполитиздат, 1952.- 607 с.

11Бэкон Ф. Новый Органон //Антология мировой философии. - М.: Мысль, 1970. Т. 2. - С. 180-397.

12Декарт Р. Избранные произведения. - М.: Политиздат, 1950. - 727 с.

13Вебер М. Избранное. Образ общества. - М.:Мысль, 1994. - С. 520.

14Ясперс К. Смысл и назначение истории. -М.: Мысль, 1994. - 487 с.

15Хайдеггер М. Вопрос о технике //В Сб.: Новая технократическая волна на Западе. - М.: Прогресс, 1981. - С. 45-66.

Түйін

Бұл философиялық талдауда адам әрекетіндегі табиғаттың құндылығы қарастырылған. Сонымен қатар, эко орталық әлеміндегі техниканың дамуы зерттелген.

Summary

This philosophic analysis considers values of nature in human activities. Moreover, it investigates an idea of technological development in the ecocentric worldview.

ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ТАРИХЫ – ТӘРБИЕ КӨЗІ

К.Қ. Найманбаева п.ғ.к.
Ы.Алтынсарин атындағы төсбелгі иегері
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері «Өрлеу» БҚ БАИ
профессоры
А.С .Елеманова
Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің құрметті қызметкері
М. Базарбаев атындағы № 138 гимназия директоры

«Күндіз отырмадым,түнде ұйықтамадым,қара терімді шұбырттым,қызыл қанымды жүгірттім Түрік халқы үшін»
Бұмын қаған

Күлтегін

Адамзат тарихын жалғастырушы асыл мұрат, мемлекеттің ірге тасын қалаушы, ертеңгі күннің бүгінгіден де нұрлы болуына әсер етіп, дамытатын «Ел болашағы – бүгінгі ұрпақты» тәрбиелеудің маңызды екені даусыз.

Жастарды сезімі ұлтжанды, ұлттық рухта тұлға ретінде тәрбиелеу – оның қоғамдағы алатын орны, қазіргісі, болашағы, қалыптасуы мен дамуы адамзатты үнемі толғандыратын басты мәселе.

Жаңа ғасыр – ерекше кезең. Қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған өмірлік тәжірибелерін, ұлттық сипаттағы мемлекетіміз- Қазақ хандығының құрылу тарихының мәселелері мен бай мұраларын жинақтап, жіктеп, зерттеп қорытылған ойларды белгілі бір жүйеде оқу-тәрбие үрдісінде оқушылар меңгеруі тиіс.

Қазіргі қоғамдағы инновациялық өзгерістер, экономиканың, саясаттың, әлеуметтік – саяси саланың деңгейі жеке тұлғаның жалпы даму жағдайына байланысты. Демек, кәсіби құзіретті ұстаздар қауымы Тәуелсіздік талаптарының іске асырылуы мен тұғырының биік болуына өз үлесін қосуға, өз елінің тарихын білуге ынталы, бойында ұлттық патриотизм, отаншылдық сезімі қалыптасқан, халқын сүйетін жас ұрпақты тұлға етіп тәрбиелеуге міндетті.

Тәрбие – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған, іріктеген ізгі қасиеттері мен озық тәжірибесін жастардың бойына сіңіру арқылы жүзеге асады.

Өткен ұрпақтың күш-жігері, ғасырлар бойғы ұстанымдары, тарихтың қилы бетбұрыстары мен сынақтарынан өзін сақтап қалуы, қайта өркендеуі, жаңаруы – қазақ жастарының жүректерінде ұлттық намыс отын жағып, патриотизмге тәрбиелеуде.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев XXI ғасырдағы мемлекетіміздің жаңа саяси бағытын жүзеге асыратын Жаңа Қазақстандық патриотизм, бұл «Мәңгілік Ел» идеясы екенін айқындап берді.

«Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан халқына жолдауында «Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл, ең алдымен, елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімін ұлғайтады» деп маңызды идеологиялық міндет екенін атап көрсетті [1].

Бабаларымыз ғасырлар бойы жасаған ұшан-теңіз мұралары мен олар өткен тарихи кезеңдер мен шешуші оқиғаларға байланысты дәстүрлі тәрбиені жаңаша жалғастыруға міндеттіміз.

Осыған орай, Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан – 2030» жолдауында оқушыларды қазақстандық патриотизм мен шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу аса қажет..., ұлттық мінез – құлық..., ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптастыруымыз керек»-деп көрсетті [2].

Өркениетті демократиялық қоғамның азаматын тәрбиелейтін білімді, білікті ұстаз. Дербес мемлекетіміздің тарихи-әлеуметтік төл болмысына үндес бола алатын , ұлттық және адамзаттық құндылықтар дарыған, ұлттық санасы жетілген тұлғаның қалыптасуы оқу- тәрбие үрдісінде жүзеге асады. Тарихты білу арқылы оқушылар өз ұлтының, өз елінің тарихтағы орнын ұғады. Тарихи білімді меңгеру – қоғам дамуының заңдылықтары мен басқа да халықтар ерекшелігін түсінуге, келешекті дұрыс болжай білуге негіз болады[3].

Демек, тарихи білім әрбір адамның өмірінде ерекше орын алады және халқымыздың өткен тарихында мыңдаған жылдар бойы туған жерінде табанын тіреп, дауылдармен алысып, тағдырларына таласып, тәуелсіздікке қол жеткізгенін түсінеді.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Нұрлы жол-болашаққа бастар жол» атты халыққа жолдауында «2015 жыл – ұлттық тарихымызды ұлықтау және бүгінгі биіктерімізді бағалау тұрғысынан мерейлі белестер жылы» деп, «Қазақ Хандығына-550 жыл» ұлт мерекесін атап өтуді ұсынды.

Тарихтағы кез келген тарихи оқиғаның туындауы себептері,оның маңыздылығына сәйкес болады. Қазақ тарихында Қазақ хандығының құрылуы тереңнен бастау алады.

Ұлттық сипаттағы қазақ мемлекетінің тарих төрінен орын алуы Дешті Қыпшақ аумағында көптеген өзгерістер туғызды. Бұған жататындар: қазақ жеріндегі бұрынғы этникалық үдерістердің бәрі бір арнаға үйлеседі, әртүрлі этнотоптар ортақ саяси жүйеге біріктіріледі. Сөйтіп, этникалық «қазақ» мемлекеті – «Қазақ хандығы», өмір сүріп жатқан аумағы «Қазақстан» деп аталына бастайды. Тарихты зерттеушілер Қазақстан тарихындағы XV ғасырдың ортасы мен XVIII ғасырдың 30-жылдарына дейінгі кезеңді «Қазақ хандығы дәуірі» деп атайды. Қазақ хандығының құрылуының қазақ тарихындағы маңызы орасан зор болды.

Қазақ хандығының құрылуы ежелден бері, сонау қола дәуірінен бері үздіксіз жалғасып келе жатқан саяси, этникалық, мәдени, рухани үдерістердің және мемлекеттілік дамуының заңды қорытындысы болып табылады. Осы аталған тарихи үдерістердегі өзгерістер Қазақ хандығының құрылуына тарихи себеп болды. Солардың бірі – халықтың құралуы мен қалыптасуы жүретін этникалық үдерістер. Қазақстан жерінде қола дәуірінен бері көшпелі мал шаруашылығы қалыптасқаны белгілі. Бұл этникалық үдеріске қозғаушы күш болды. Осының нәтижесінде түрік дәуірлерінде этникалық үдерістер дамып, ортақ дін, ортақ тіл, ортақ сана-сезім қалыптаса бастады. Түрік қағанатының тұсында оның құрамында болған халықтар мен қазақты құраған тайпалар да жалпылама «түріктер» деп аталды. Қазіргі кезде «түрік тектес», «түркітілдес» деген атаулар кездеседі. Түрік тілі негізгі үш тілдік топтан тұрады: оғыз, қарлұқ, қыпшақ тілі. Қазақ тілі соңғы топ қыпшақ тіліне жатады. Себебі,Қазақстан аумағында XI ғасырдан бастап саяси белсенді қыпшақ тайпаларының құрылымы қалыптасты. Қыпшақ хандығы тұсында аймақтағы этникалық үдерістер тереңдей түсті. Халықтық үдеріс өз нәтижесіне жақындай түседі. Сонымен, Қазақстан аймағы Дешті Қыпшақ деп аталады да, барлық тайпаларын жалпылама «Қыпшақтар» мемлекеті «Қыпшақ хандығы» дейді.

XIII ғасырдың басындағы моңғолдың жаулап алуы қыпшақтардың саяси құрылымын жойды, этносаяси және рухани дамуларын уақытша тоқтатты. Одан кейінгі этносаяси мен рухани дамулардың барысында моңғол тайпалары қыпшақтардың арасына сіңісіп кетеді. Осыдан бір ғасырдан аса уақыт өткен соң, Дешті Қыпшақ елінде моңғолдар ізсіз жойылады. Жаңадан этноқауымдастық қалыптасады, олар «қыпшақтар» немесе «өзбектер» деп аталады.Алтын Орда оң қанат және сол қанат боп екіге бөлінгенде оң қанаттағылар «өзбек», ал сол қанаттағы , яғни Қазақстан жағындағылар «көшпелі өзбектер» деп айтылады. Көшпелі өзбектер: маңғыттар, шибандықтар, ордаежендіктер деп бөлінген. Әбілқайыр хандығы ыдырай бастағанда олардан алдымен маңғыттар бөлініп, жеке Ноғай ордасын құрады. Шибандықтар екіге бөлінеді. Біреулері – Иадгар хандығын, көпшілігі Әбілқайыр ханды қолдайды. Ордаежендік тайпалар Керей мен Жәнібек хандарды қолдайды. Көшпелі өзбектерден бөлініп шыққан осы топ Қазақ хандығының этникалық негізін қалайды.

Ең алдымен Қазақ хандығының құрылуы Қазақстан жеріндегі мемлекеттіліктің және саяси дамулардың заңды қорытындысы болды. XV ғасырдың екінші жартысында Шығыс Дешті Қыпшақ аймағында Әбілқайыр хандығы болады. Сол кездегі Әбілқайыр хандығының ішкі – сыртқы саяси жағдайы, көршілес Моғолстан, Мәуереннахр мемлекеттерімен, Сібір хандығымен, Маңғыттармен жүргізген саяси қарым-қатынастары Қазақ хандығының құрылуына қолайлы саяси мүмкіндіктер туғызады. Қазақ хандығының негізін салушылар Моғолстанның батысындағы Жетісу жеріне келеді. Жетісудың батыс бөлігінде Қазақ хандығының туы желбіреуіне Моғолстан мен Темір ұрпақтарының мемлекеті арасындағы қарым-қатынастар себеп болады.

Сол кезде Ислам діні кезде халықты біріктіруші ретінде рухани ықпал етеді. Ислам діні өз сенімдері болған тайпаларға ортақ рухани кеңістікті, рухани құндылықтарды қалыптастырады. Нәтижесінде әр түрлі тайпалардан бір этноқауымдастық пайда болып, ол ұлттық мемлекеттің құрылуына алып келеді[4].

Тарихи зерттеулерде көрсетілгендей,Қазақ ұлттық мемлекеті құрылуының Қазақ халқының тарихында маңызы орасан зор болды.

-Әр хандықтың билігінде шашырап ел болуды аңсап жүрген ру тайпалардың қазақ ұлты болып қалыптасуы аяқталды. Ерте заманнан басталған қазақтың этникалық аймағын біріктіруде жеке дербес тәуелсіз ел болып қалыптасуы түбегейлі шешіліп, біржолата аяқтады.

-Осы ұлтты басқару мен оны сырт жаудан қорғау үшін Қазақ мемлекетінің біртұтас ұлттық саяси – әкімшілік жүйесі құрылды.

- Құрылған мемлекет өзінің қазіргідей шекарасын кеңейтті.

- Мемлекеттермен тең дәрежеде қарым-қатынас орнатты.

- Әлеуметтік-экономикалық және мәдени жағынан өзіндік салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, діні, ділі бар ел ретінде дамыған, тәуелсіз елге айналды.

Сонымен, қазақ мемлекеттілігінің тарихын терең меңгерген, заман талабына сай қоғамды көркейтіп, дамытатын егемен Қазақстан Республикасының жастарын патриоттық рухта тәрбиелеу – алға қойған басты міндеттің бірі болып табылады

Пайдаланылған әдебиеттер

1.Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан халқына жолдауы», //«Қазақстан жолы -2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», 2014

2.Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан -2030» Қазақстан халқына жолдауы

3.Б.Б.Кәрібаев «Қазақ хандығының құрылу тарихы» Алматы, 2014, 455-489 б.

4.Честерфилд Письмо к сыну... М., 1978. С-184.

5.Л.Ибраимова «Батырын сыйлаған ұрпақтың болашағы зор». Қазақстан мектебі 2013 №10

Резюме

В статье рассматривается о значимости истории формирования Казахского ханства.

Summary

In article is considered about the importance of history of formation of the Kazakh khanate.

МИГРАЦИЯ: ФАКТОРЫ, ХАРАКТЕРИСТИКА И КЛАССИФИКАЦИЯ

Шалхарбекова Н. А.,
преподаватель кафедры
«Социальная педагогика и самопознание»,
ЕНУ им.Л.Гумилева, Астана, Казахстан

Миграция представляет собой процесс изменения постоянного места проживания индивидов или социальных групп, выражающийся в перемещении в другой регион, географический район или другую страну. К миграции относится также переезд на жительство из деревни в город и обратно.

Миграционный процесс тесно связан как с горизонтальной, так и с вертикальной мобильностью, поскольку каждый мигрирующий индивид, помимо перехода в другую социальную группу, стремится найти на новом месте лучшие экономические, политические или социальные условия существования. Социология рассматривает, как правило, массовые потоки миграции и их влияние на демографические и социальные процессы в том, или ином регионе.

Механизм миграции. Для того чтобы люди захотели изменить привычное для них место жительства, необходимы условия, заставляющие их переселиться в другие города, регионы, страны. Эти условия обычно делят на три основные группы: выталкивание, притяжение и пути миграции [1].

1. Выталкивание связано с неудовлетворительными или тяжелыми условиями существования индивида в его родных местах. Выталкивание крупных масс людей связано, прежде всего, с серьезными социальными потрясениями (межнациональными конфликтами, диктатурами, войнами), экономическими кризисами, стихийными бедствиями (землетрясениями, наводнениями и т.п.). При индивидуальной миграции выталкивающей силой может служить неудача в карьере, смерть родственников, одиночество и т.п. [2].

2. Притяжение - это совокупность привлекательных черт или условий для проживания в других местах, например в регионах, где существует более высокая оплата труда, где можно занять более высокий социальный статус или где существует большая политическая стабильность, что в конечном счете приводит к чувству большей уверенности в завтрашнем дне. Чем больше разница в социальных, экономических или политических условиях существования в двух регионах, тем вероятнее миграция под воздействием сил притяжения в районы с лучшими условиями. Разница в условиях жизни может создаваться искусственно, для управления потоками мигрантов и для притяжения рабочей силы и "умов" в определенные районы, где их не хватает.

3. Пути миграции - это характеристика непосредственного передвижения мигранта из одного географического места в другое. Пути миграции включают в себя доступность попадания мигранта, его багажа и семьи в другой регион, наличие или отсутствие барьеров на пути, информацию, помогающую преодолеть финансовые препятствия. Очень часто именно отсутствие доступности в перемещении сводит на нет действие сил выталкивания и притяжения. Например, дороговизна билетов не может позволить выехать индивиду и его семье в другую страну. То же можно сказать о языковых барьерах, получении разрешения на выезд и въезд, отсутствии информации об условиях жизни на новом месте и многих других трудностях, встречающихся на пути мигрантов [3, с. 81].

При изучении миграционных процессов социологи разделяли части мигрантов по различным социальным группам, чаще всего исходя из причин миграции. Появились понятия «политическая миграция», «трудовая миграция», «учебная миграция», «военная миграция», «религиозная миграция» и т.д.

В понятие “миграция населения” различные исследователи вкладывают самый разнообразный смысл. Количество определений “миграции населения” столько же, сколько и авторов этих определений. В.А. Ионцев насчитал только в отечественных публикациях около 36 различных определений. Современное значение термина чрезвычайно широко.

Отметим также понятие «мигрант», «вынужденный переселенец» и «беженец» [4].

Мигрант - лицо совершившее перемещение на новое место проживания (временное, сезонное, постоянное) [1]. Мигрант, въезжающий на территорию государства нового места проживания – иммигрант, выезжающий с территории государства проживания – эмигрант.

Вынужденный переселенец – гражданин, покинувший место жительства вследствие совершенного в отношении его или членов его семьи насилия или преследования в иных формах. Либо вследствие реальной опасности подвергнуться преследованию по признаку расовой или национальной принадлежности, вероисповедания, языка, а также принадлежности к определенной социальной группе или политических убеждений, ставших поводом для проведения враждебных кампаний в отношении конкретного лица или группы лиц, массовых нарушений общественного порядка.

Беженец – это лицо, которое в силу вполне обоснованных опасений стать жертвой преследований по признаку расы, вероисповедания, гражданства, национальности, принадлежности к определенной социальной группе или политических убеждений находится вне страны своей гражданской принадлежности и не может, пользоваться защитой этой страны или не желает пользоваться такой защитой вследствие каких-то опасений.

Миграция имеет множество характеристик и классификаций. Миграцию можно классифицировать [5]:

1. По способу реализации на организованную, осуществляемую при участии государственных и общественных органов и с их помощью, и неорганизованную (индивидуальную, самодеятельную), которая осуществляется силами и средствами самих мигрантов.

2. По причинам: добровольная (перемещение людей, добровольно покидающих старое место своего постоянного проживания и переезжающих на новое место жительства), вынужденная (перемещение людей с целью поиска убежища), насильственная (насильственное перемещение людей).

3. По типам: внешняя (подразделяется на эмиграцию и иммиграцию) и внутренняя (перемещение населения по территории страны).

Миграция может быть: удачной и неудачной, индивидуальной и массовой, ближней и дальней, подготовленной и неподготовленной, возвратной и безвозвратной, а также законной и незаконной.

Основными причинами, вызывающими миграцию, являются:

- политические (в результате смены формы государственного правления, политических переворотов);
- социально – экономические (перемещения в поисках работы, «утечка мозгов»);
- природные (перемещения людей из-за стихийных бедствий – землетрясения, наводнения и т.д.);
- экологические;
- религиозные (бегство из-за религиозных преследований);
- национальные (бегство граждан из-за национальных преследований).

Миграция - одна из форм активной реакции людей на те или иные социально-экономические, политические, межэтнические изменения в обществе.

Состояние миграции на постсоветском пространстве, начиная с 1991 г. по настоящее время, характеризуется следующими основными чертами [6]:

1) ростом миграционного обмена со странами дальнего зарубежья (эмиграция);

2) постепенным сокращением общего числа мигрантов вследствие снижения интенсивности миграции;

3) ростом процесса репатриации, охватившей депортированные народы бывшего СССР;

4) изменением направления внутренних миграционных потоков (с окраин - в центральные районы стран, которые отнюдь не испытывают недостатка в трудовых ресурсах из северных районов - в обжитые районы юга страны);

5) незначительными размерами легальной трудовой миграции и ростом масштабов нелегальной миграции, в том числе криминальной.

На сегодняшний день миграция является неотъемлемой компонентой глобализации, прямым следствием масштабных перемещений мигрантов становится все возрастающее этно-культурное и этно-конфессиональное разнообразие общества. Оборотной стороной этнической эрозии локальных социумов является возникающее напряжение между местным населением и мигрантами.

Миграционная и этническая (национальная) политика рассматриваются властями, СМИ и общественностью в неразрывной связи. Особенностью российского дискурса является преувеличенное значение этничности: многие социальные, политические, экономические проблемы сводятся к поиску причин, лежащих в сфере этничности и межнациональных отношений, этническая принадлежность выступает ключевым маркером отношений «свой-чужой» [7, с.86].

Образ иммигранта, создаваемый в прессе независимо от позиции на шкале оценок, неизбежно содержит коннотации «иного», которые легко при необходимости трансформируются в «чужого».

Таким образом, миграция порождает собой этнические проблемы, этнофобии, особенно среди молодых людей. Помочь справиться с этими последствиями миграции должна правильная миграционная политика, направленная на смягчение нравов людей.

В ходе анализа можно сделать следующие выводы:

1) миграция представляет собой процесс изменения постоянного места проживания индивидов или социальных групп, выражающийся в перемещении в другой регион, географический район или другую страну. Миграция как социальный процесс характеризуется следующими чертами:

а) единичные действия людей по смене места жительства не могут называться миграционным процессом;

б) причинно-следственная взаимозависимость миграционных процессов;

в) миграционные процессы порождаются, прежде всего, социальными проблемами общества и направлены на их снятие;

г) миграция относится к классу спонтанных социальных процессов, возникающих под воздействием различных факторов и осуществляющихся как общественная инициатива.

Специфика миграционного процесса состоит и в том, что он включает в себя три фазы: формирование факторов мобильности; собственно процесс перемещения мигрантов; их адаптация на новом месте жительства.

Список литературы:

1. Дмитриев А.В. Миграция: Конфликтное измерение. - М.: Альфа-М, 2006. - 431с.
2. Ахиезер А.С. Территориальная миграция - реализация потребности в полноте бытия // Обществ. науки и современность. - 2007. - N 3. - С.141-149
3. Баньковская С.П. Миграция, свобода и гражданство: парадоксы маргинализации // Власть. - 2006. - N 4. - С.120-126.
4. Бутов В.И. Демография, Ростов-на-Дону.: 2005. С.160-161
5. Шурупова А.С. Адаптация и приживаемость мигрантов//СоЦис. 2006. №6
6. Юдина Т.Н. О социологическом анализе миграционных процессов // Социол. исслед. - 2002. - N 10. - С.102-109.
7. Петров В.Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности // Социол. исслед. - 2003. - N 7. - С.84-91.

Түйін

Бүгінгі таңда миграция толқыны бүкіл дүние жүзін жаулап алды, сондықтан қауіпсіздік, экология, энергетика, саясат, экономика секілді ғаламдық мәселелер адамдардың көші-қонына байланыссыз қаралуы мүмкін мүмкін емес. Миграция мәселесі кез-келген елге қатысты болып табылады. Сондықтан мақаламыздың мақсаты миграция мәселесін әлеуметтік үдеріс ретінде қарастыра отырып, «миграция» және оның факторлары, әлеуметтік салдары мен мәселелері туралы қарастыру болып табылады.

Summary

Today migration wave literally swept the world, and the discussion of global issues, such as security, environment, energy, politics, economics, it became impossible to move without considering the human masses. Migration issues in one way or another related to each country. The aim is to consider migration as a social process and examine the concept of "migration" of factors, social consequences and problems.

ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АРАСЫНДАҒЫ ШЕКАРА МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ БЕЙБІТ РЕТТЕЛУІ

А.А.Бисенбаева,
Халықаралық қатынастар мамандығының магистранты
Абылай хан атындағы Қазақ ХҚ және ӘТ университеті
Алматы, Қазақстан

Кеңес Одағының ыдырауы және Орталық Азияда жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы осы аймақта жап-жаңа геосаяси жағдайды туындатты, ал бұл жағдай Орталық Азиямен айтарлықтай үлкен шекарасы бар Қытай Халық Республикасы тарапынан сақтықпен қабылданды. Бұрынғы КСРО-мен шекаралық-территориялық мәселелердің, соның ішінде мемлекеттік шекараның өтуі және даулы шекаралық территориялардың тиесілілігінің шешілмеуі Қытай мен жаңа орталықазиялық елдердің қарым-қатынастарының даму үрдісіне «автоматты» түрде ауысты.Бұл, өз кезегінде, ҚХР-ның да, посткеңестік республикаларының да ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне потенциальды қауіп-қатер төндірді [1].

Қытайдың Орталық Азиядағы сыртқы саясатында осы мәселені шешу күн тәртібінің ең маңызды тұсы болғанын айту керек. Шекара мәселесін шешуде кезіндегі Ресей патшалығына, содан кейін Кеңес Одағына Қытай өзінің үстемдігін таныта отырып, аталмыш мәселені аяқсыз қалдырып отырды. Ал Орталық Азия елдері тәуелсіздігін жариялағаннан кейін қалыптасқан жаңа халықаралық жағдайдың өзі Қытайды шекара мәселесін тездетіп шешуге мәжбүр етті. Бұл орайда тағы да Қытайдың тұрақтылығын бұзып келген ұйғыр сепаратистерінің ислам әлемі елдерімен байланыстарды нығайтып келе жатқан көршілес орталықазиялық республикаларда қолдау таппайтынына сенімді болу үшін шекара сызығының өтуін ресми түрде рәсімдеп, аумақтық мәселені біржола шешуге талпынғанын байқау қиын емес. Қытаймен ортақ шекарасы бар Орталық Азияның республикалары үшін де мемлекеттік шекара мәслесін ұзаққа созбай шешіп алу өте маңызды болды. Осындай өзара тәуелділік Қытайды Орталық Азия елдерінің де мүдделерімен санасуға итермеледі. Әйтсе де мемлекеттік шекараны белгілеуде Қытайдың басымдығы айқын көрінді, Қазақстанның, Қырғыз Республикасының, Тәжікстанның Қытайдың ыңғайына көніп, аумақтарының біраз бөлігін берулеріне тура келді.

Шекараның мығымдығы мен аумақтық тұтастық әрбір мемлекеттің тәуелсіздігі мен қауіпсіздігінің негізгі кепілі болып табылады. Сондықтан тәуелсіздік алған Орталық Азия республикалары өз мемлекетінің ерекшелігін айқындайтын аумақтық тұтастықтың белгісін танытатын мемлекеттік шекараларын белгілей бастады. ҚХР-мен Орталық Азияның үш республикасы – Қазақстан, Қырғыз Республикасы және Тәжікстан шектеседі.

Орталық Азия республикаларының Қытаймен шекара мәселесі Кеңес Одағынан қалған мәселе болып табылады. Сондықтан шекараға байланысты делимитация, демаркация жұмыстарын жүргізу сияқты мәселелерді шешу процесін сөз етер алдында, алдымен өткенге қысқаша шолу жасап өтсек.

Шекара сызығы кезінде Ресей патшалығы мен Цин өкіметі арасында төменде берілген келісім құжаттарына сәйкес орнатылды:

- 1860 жылы 2 қарашада қаһылданған Пекин келісімі (ол шекараның жалпы бағытын анықтайды) [2];
- 1864 жылдың 25 қазанындағы Шәуешек хаттамасы (шекараның өтуін географиялық тұспал бойынша белгілейді);
- 1881 жылдың 12 ақпанындағы Петербург шарты (Зайсан көлі ауданындағы шекараның өтуін анықтайды және орталығы Құлжа қаласы болған Іле өңірі Қытайға қайтарылды) [3];

Соңғы қосымша хаттамаға 1915 жылы қол қойылды. Ол өзен сағасының өзгеруіне байланысты Қорғас шекара учаскесін анықтады.

Содан 1917 жылдан бастап баршамызға белгілі тарихи оқиғаларға байланысты шекара мәселесі екі жақтың да назарынан тыс қалды. Бірақ 50-жылдардың аяғында Қытай мен Кеңес Одағы қарым-қатынасының сууымен Қытай өзінің шекарадағы аумақтық талаптарын қоя отырып, келіссөздерді жалғастыруды ұсынды. Алайда, 1964 жылы келіссөздер ешқандай нәтиже бермеді. Бұл жолғы пікір алмасу кезінде кеңес және қытай делегациялары шекара аудандарының топографиялық карталарымен алмасқан. Сол кезде ғана қытай карталарында кеңес аумағының бірқатар учаскелерінің Қытайға тиесілі етілгені анықталған. Кеңес аумағының дәл осы учаскелерін Пекин, біржақты тәртіппен, «даулы» деп атаған [4,107 б].

1991 жылы КСРО мен ҚХР үкімет делегацияларының соңғы одақтық бас қосуында, келіссөздердің бесінші айналымында шекараның келісілмеген учаскелерін қарастыратын жұмысшы тобы 7,5 мың километрге созылған кеңес-қытай шекара сызығының 90 пайызы бойынша түсіністікке қол жеткізген болатын. Жұмысшы тобының 1990 жылдың шілде-тамыз айларында өткен кезекті отырысында Қырғызстан аумағының Хан-Тәңірі шыңы ауданындағы шекара сызығының өтуі келісілді, нәтижесінде көлемі 450 шаршы километр болатын даулы учаскесінің үштен бір бөлігі ҚХР-ға өтті. Келісілмеген алты учаске қалды: екеуі Қазақстанда (Сарышілде өзені ауданы және Шаған-Оба өткелі), біреуі Қырғызстанда (Бедел өткелі ауданы) және үшеуі Тәжікстанда (Памирдегі Уз-Бель өткелінің оңтүстігіндегі ірі аудан, Каразак өткелі мен Маркансу өзені аудандары). Тәуелсіздік алған Орталық Азиялық республикалармен Қытай көп ұзамай-ақ дипломатиялық байланыстар орнатып, олармен шекара мәселесін шешу әрі қарай жалғасын тапты. Бұл мәселені шешуде және Орталық Азия өңірінде қауіпсіздікті сақтау ісінде Шанхай ынтымақтастық ұйымының, Азиядағы өзара ықпалдастық пен сенім шаралары туралы кеңесінің өзіндік орны бар.

КОКП ОК-нің Бас хатшысы М.С. Горбачевтың 1989 жылы Қытайға сапары нәтижесінде қол қойылған Бірлескен кеңес-қытай коммюникесінде: «Тараптар тарихтан қалған Кеңес Одағы мен Қытай арасындағы шекара мәселесін әділетті де тиімді негізде және жалпы қабылданған халықаралық құқық қағидаларына сәйкес, өзара түсіністік пен өзара ыңғайға көнушілік рухында шешуді қалайды», – делінген [5, 77 б]. Осылайша, шекара мәселесін реттеуге деген тілек білдіріп, екіжақты байланыстар жаңаша сипатта дамуға бет алады.

Ал 1990 жылдың 24 сәуірінде Қытай мен Кеңес Үкіметтері шекара аймағындағы қарулы күштерді қысқарту және әскери саладағы сенімді нығайту принциптері туралы келісімге қол қойды [6].

1991 жылдың тамызына дейін Қытаймен келіссөздерді ҚХР – мен көршілес одақтас республикалар өкілдерінің қатысуымен совет үкіметінің делегациясы жүргізді. Алайда КСРО ыдырағаннан кейін Орта Азияда республикалардың құрылуына байланысты мәселе «бөлшектеніп» қалды. Қытай жағы шекаралық мәселені тарих мұрасы ретінде қарастырудан танбады. Сол себепті Қытаймен шекаралық мәселені жүйелік талдау көзақарасы тұрғысынан қарастырамыз. Жүйе сапасы ретінде КСРО мен ҚХР арасындағы өзара қарым - қатынастар алынады. Жүйенің элементтері шекаралары мен территориялық мызғымастығын қамтамасыз етуге ұмтылған Кеңестер Одағы мен Қытай. Аталған жүйе құрылымы ортақ шекараның, даулы территориялардың болуы, осыдан келіп әр элементтің территорияларды басып алуға ұмтылуы көрінеді. Оның жарқын мысалы 1969 жылы орын алған Даман аралы мен Жалаңашкөл өзеніндегі қарулы әскери қақтығыс[7].

Аталған жүйе күштер қатынасының кескіндік көзқарасы тұрғысынан өзгеріске ұшырады. КСРО-ның тарауына байланысты жүйеде акторлар (жаңа акторлар Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан) саны көбейді. Өзгеру нәтижесінде жаңа жүйе пайда болды, оның элементтері бір жағынан Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, екінші жағынан Қытай. Жаңа жүйе құрылымы сол принциптерге, Қытаймен ортақ шекараның, даулы учаскелердің болуына негізделді.

Аталған жүйенің қызметі шекаралық мәселені түпкілікті реттеу және территориялық, шекаралық мызғымастықты қамтамасыз ету мақсатымен келіссөздер процесін жақсарту.

1991 жылы желтоқсанда Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының құрылуынан кейін шекаралық мәселелер бойынша Қытаймен келіссөздер жүргізу үшін 1992 жылғы 8 қыркүйекте Минскіде қол қойылған Келісімге сәйкес КСРО үкіметтік делегациясының орнына Қазақстан Республикасының, Қырғыз Республикасының, Ресей Федерациясының, Тәжікстан Республикасының бірыңғай делегациясы құрылды. Бұл Келісім Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің Қаулысымен 1992 жылғы 17 шілдеде мақұлданды. Келісімде қол жеткізілген жетістіктер мен бұрынғы КСРО үкіметтік делегациясы мен Қытай Халық Республикасы үкіметтік делегациясының келіссөздер жүргізу принциптері расталды. Республикалардың әрқайсысы Қытаймен екі жақты келіссөздер жүргізу ережесінің анығына көз жеткізді. Делегациялар Қытаймен келіссөздерді жаңа үлгімен 1992 жылғы қазанда жалғастырды. Келіссөздер пленарлық отырыстар түрінде және осы делегациялар арасынан құрылған жұмыс топтарының деңгейінде өткізілді. Қазіргі уақытта үш топ жұмыс жасауда. Олардың алғашқысы келісілмеген сұрақтар төңірегінде жұмыс жасауда, келесі тобы шекараның келісілген желісінің заңды келісімін дайындаумен айналысуда, ал үшінші топ шекараны демаркациялауда пайдаланылатын топографиялық картаның жасалуымен айналысуда[8].

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бұрынғы кеңес – қытай шекара даулы мәселесі мұрагерлікпен бір жағынан Қазақстанға, Ресейге, Қырғызстанға, Тәжікстанға, екінші жағынан Қытайға берілді. Ол территориялық қарама – қайшылықтар мен қауіпсіздік проблемаларының күрделі тармағына айналды. Мысалы, 1964 жылдан Қытай үкіметі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында анықталған шекаралық мәселе нақты жағдайға сәйкес келмейді деп санады. Себебі ол уақыттарда Қытай әлсіз, ал Ресей қуатты держава болды. Сондықтан қазіргі Қытай басшылығы оларды қайта қарауды талап етті. Нәтижесінде 1991 жылы тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Қытай Республикалары арасында жалпы аумағы 34000 шаршы шақырым 19 учаске бойынша территориялық дау туындады. Оның ішінде аумағы 2235 шаршы шақырым 11 учаске шекараның казақстан - қытай учаскесі, аумағы 3728 шаршы шақырым 5 учаске шекараның қытай – қырғыз учаскесі, аумағы 28430 шаршы шақырым 3 учаске қытай – тәжік учаскесі. Жалпы аумағы 270 шаршы шақырым 19 учаскенің 3-уі Қытайдың бақылауында, оның ішінде аумағы 70 шаршы шақырым 2 учаске қазақстан – қытай шекарасының бөлігінде, аумағы 200 шаршы шақырым 1 учаске қытай – қырғыз бөлігінде, ал Қырғызстан мен Тәжікстан соған сәйкес аумағы 230 шаршы шақырым және 2800 шаршы шақырым болатын 1 учаскені бақылауға алды. Сондай – екі жақ азаматтарына да жүруге рұқсат берілетін 11 учаске, оның ішінде шекараның қытай – қазақстан бөлігінде 8 учаске, қытай – қырғыз бөлігінде - 2 учаске, қытай - тәжік бөлігінде – 1 учаске. Азаматтарға кіруге тыйым салынған Орталық Азия мемлекеттерінің бақылауында қосымша тағы да 3 учаске болды. Құрамында Қазақстан, Қытай, Қырғызстан, Ресей мен Тәжікстан бар «Шанхай бестігі» 2001 жылы Өзбекстан кіргеннен кейін аймақтық көпжақты ынтамақтастық ұйымына - Шанхай ынтымақтастық ұйымына (ШОС) айналды. «Шанхай бестігінің» тарихы екі негізгі құжатқа қол қойылумен басталды: 1996 жылы 26 сәуірде Шанхай қаласында қол қойылған Шекара ауданының әскери облыстарында сенімді нығайту Келісімі (Шанхай келісімі) мен 1997 жылы 24 сәуірде Мәскеуде қол қойылған Шекара ауданында қарулы күштерді өзара қысқарту Келісімі. Осы келісімдерде қаралған қол қойылған келісімдердің орындалуының жан – жақты механизмі мен міндеттемелердің орындалуын бақылаушы Бірлескен бақылау тобының құрылуы бұдан кейінгі жылдарда

келісімдердің табысты жүзеге асырылуын айқындады. Мемлекеттік шекараны нығайту жөніндегі мәселелер бойынша келіссөздер ТМД мен ҚХР арасында 1989 жылдың қараша айында басталған еді. Оның шешілуі шекара аумағында тұрақтылық пен тыныштықтың сақталуына, қауіпсіздікті нығайтуға мүмкіндік жасайтын. Сол кезде екі жақ достық пен тату көршілікті орнату мақсатымен алғаш рет келіссөздер үстеліне отырды. Содан бері 1991 жылға дейін келіссөздердің 22 раунды өткізілді. Келіссөздердің қорытындысы 1990 жылғы 24 сәуірде КСРО және ҚХР үкіметтері арасында совет – қытай шекарасының әскери облысында қарулы күштерді өзара қысқарту мен сенімділікті нығайтудың жетекші принциптері туралы Келісімге қол қойылуы. Бірақ 1991 жылғы желтоқсанда КСРО-ның ыдырауына сәйкес оның міндеттері халықаралық келісім негізінде жаңа мемлекеттерге ауысады. Келіссөздерде Бірлескен жақ болып саналған ҚХР өкілдері аталған келісімның құқықтық маңызын мойындай отырып, оның ережелерін басшылыққа алуға міндеттенді. Мұндай өзгеріс келіссөздік процестің әр қатысушысы үшін келісім негізінде құқықтар мен міндеттерді қайта қарауды, нақтылауды талап етті. Нәтижесінде 1992 жыл мен 1996 жылдар аралығында келіссөздің 17 раунды мен жалпы шекара ұзындығы 7,5 шақырымды құрайтын, планетамыздың барлық халқының жартысына дейінгісі тұратын 5 мемлекеттің мүддесін қарастыратын әртүрлі ресми деңгейдегі кездесулер болды. Ұзақ және күрделі раундтар сериясының қорытынды формасы ретінде 1996 жылғы 26 сәуірде Шанхай қаласында Қазақстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Ресей Федерациясы мен Тәжікстан Республикасы, Қытай Халық Республикасы келісімге қол қойды. Келісімнің аты әскери облыс пен шекара ауданында сенімділікті нығайту. Барлық бес мемлекеттің басшылары қол қойған келісім тарихи маңызы бар оқиға ғана емес, Азия - Тынық мұхит аймағында жасалған алғашқы халықаралық келісім болды. Толық масштабты әскери құжат ретінде Келісім аймақ қауіпсіздігінің сақталуы, шекара маңында тыныштық пен бейбітшілікті сақтаудың бірден – бір кепілі болды[9].

Сондай-ақ Азия – Тынық мұхит аймағында тұрақтылықты, қауіпсіздікті дамытуда көршілес бес мемлекеттің бірлесе қызмет жасауын көрсетеді.

Келісімнің халықаралық – құқықтық маңызын ескере отырып, Жақтар оның мәтінін Біріккен Ұлттар Ұйымының ресми құжаты ретінде таратуға сөз байласты. Ол кейіннен БҰҰ жанындағы Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Қытайдың Тұрақты Өкілдерінің бірлескен құжаты негізінде жүзеге асырылды. Егер келісімді заңды құжат ретінде қабылдайтын болсақ, Жақтар бір – біріне келесі міндеттерді алған: шекара аумағында екі жағында Қазақстан, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстан бір жағынан, екінші жағынан Қытай, 100 шақырым қашықтықта орналасқан Жақтардың қарулы күштері.

Шекара аумағында орналасқан әскери күштерді Жақтардың өзара қысқартуы ассиметрия принципі бойынша жүзеге асырылатындығын атап өту қажет. Яғни кімнің әскери күштері, әскери және соғыс техникасы көп болса, екінші жаққа қарағанда көбірек қысқартады. Бұл принцип алғашқы рет ССРО мен ҚХР Үкіметтері арасындағы 1990 жылғы 24 сәуірдегі совет – қытай шекарасының әскери ауданында қарулы күштерді өзара қысқарту мен сенімділікті нығайту туралы Келісімнің негізгі принциптерінің бірі болып ұсынылды. 1997 жылғы Келісімді жүзеге асыру мен сақтауды бақылау механизмдеріне келетін болсақ, Жақтардың әрқайсысы Келісім қолданылуының географиялық шектерінде инспекциялар мен тексерулерді қабылдауға міндеттеме алды. Яғни бақылау мен тексерулер туралы Хаттамаға сәйкес қарулы күштер мен шекаралық әскерлер үшін жеке қаралады.

Осылайша, 90-шы жылдардың жартысында Қытай өзінің бар күшін Орталық Азия елдерімен шекаралық-территориялық мәселелерін дипломатиялық жолмен шешуге

жұмсады. Сонымен бірге, шығыстық этикетті қолдана отырып, Пекин шекаралық-территориялық мәселелердің кешенін шешуде жетістіктерге қол жеткізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. http://www.easttime.ru/analitic/3/8/575.html
2. Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. – Новосибирск, 1983. – 117 б.
3. Саввин В.П. Взаимоотношения царской России и СССР с Китаем. – Москва – Ленинград, 1930. – 52 б.
4. Китай и соседи. – Москва: «Наука», 1982. – 454 б.
5. Визит Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР М.С. Горбачева в КНР 15-18 мая 1989 года. – Москва, 1989. – 80 б.
6. Завершение переговоров // Правда. – 1990. – 26 апреля.
7. ҚР мен ҚХР арасындағы өзара достастық қарым – қатынастары негіздері туралы Бірлескен декларация (Пекин, 1993 жылғы 18 қазан)// Тату көршілік/ Редакциясын басқарған Қ.Сұлтанов – Пекин, 2001 жыл
8. Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Ресей Федерациясы, Тәжікстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы шекара аймағында қарулы күштерді өзара қысқарту туралы Келісім (Мәскеу, 1997 жылғы 24 сәуір)
9. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің ағымдағы мұрағаты

Резюме

В этой статье рассматривается вопрос о придерживании Китаем позиции пересмотрения и уточнения границы в Дальнем Востоке и Центральной Азии в течении нескольких десятилетий. По этой причине рассматривая границу как фактор определяющий территориальные пределы и законные права государств, мы можем сказать что каждый из этих государств уважают друг друга по вопросу о границе с Китаем и рассматривают это как нужные условия для поддержания мира и обеспечения безопасности в Центральной Азии.

Summary

This article focuses on the question of sticking to the position of China revised and updated the border in the Far East and Central Asia for several decades. For this reason, considering the border as a factor in determining the territorial limits and the legitimate rights of States, we can say that each of these states respect each other on the border with China and see it as a necessary condition for maintaining peace and security in Central Asia.

ПОСОЛЬСКИЕ СВЯЗИ ВАЛИ ХАНА

Хафизова К.Ш.,
lоктор ист. наук

Вали (Уали) – сын Абылай хана, годы жизни 1741-1721, годы правления 1781-1721. Он поддерживал регулярные отношения с Российской и Цинской империями в течение всего своего правления, всеми силами пытаясь сохранять между ними политическое равновесие. Лет 10 назад автор этих строк писала о деятельности этого правителя в течение почти 40 лет [9, 9-16]. Сейчас накоплены новые архивные материалы, которые позволяют существенно дополнить сведения о казахских посольствах и послах, об их целях и задачах. Этот материал дополняет и уточняет прежние выводы, но не вносит

принципиальные поправки в анализ и оценку внешней политики Казахского ханства. Она была направлена на сохранении государства и главной прерогативы его независимости – самостоятельности международных связей, политических и экономических интересов.

Абылай хан привлекал своего преемника к участию в международных отношениях ханства с 1766 г., а когда тому исполнилось 28 лет, впервые отправил его во главе посольства в Пекин. Одновременно хан Абылай хлопотал о посольстве сына в Санкт-Петербург, но этот план был отложен по инициативе русской стороны. В 1769 г. Вали султан, наследник на ханство, был отправлен отцом послом к цинскому императору для решения серьезных вопросов [3. цз. 831]. К нему в качестве советника - акылыкшы был приставлен би, батыр Жарылгап, сын Бухара-жырау, главного идеолога хана. В то время жил еще один би с именем Жарылгап, сын Байшораулы из рода каракесек племени найман. Он стал известным лицом в ополчении, возглавляемом Кабанбай батыром, отличался храбростью, ораторским искусством. Этот Жарылгап би был в составе свиты сына султана Барака Шигая, когда тот был направлен аманатом к джунгарскому хану Галдан-Цэрену. Это предполагает, что би был приближенным семьи Барака султана, имел опыт ведения переговоров, знал положения обычного права, имеющие отношение к заключению мира, размену пленными, возмещению ущерба. Абылай в 60-х годах XVIII века нуждался в поддержке семейного клана Казбек би и его известных старшин. Кроме того, в начале 60-х годов именно племена найман и керей подверглись наездам пограничных отрядов Цинской империи, которых регулярно сгоняли с кочевий Тарбагатая. Они понесли большие потери в скотоводах и пастухах, скоте и имуществе и требовали их возвращения. Посольство 1769 г. имело задачу прекратить вооруженные набеги Цинов. Вопрос об акылыкши при посольстве, возглавляемом Вали султаном. требует дальнейшего изучения.

В результате посольства 1769 года Абылай во многом укрепил свое положение внутри страны. Он заручился поддержкой правительства Цинской империи, укрепил с нею политические и экономические связи, утвердил права своего наследника и своей династии. Была достигнута договоренность о временной аренде зимних кочевий, отнесенных к территории Илийского генерал-губернаторства, с символической платой со ста голов коней одного коня. Однако, не все требования казахов были удовлетворены цинской стороной. Так, они не могли добиться возвращения бежавших от них ойратов. В том числе, сбежавшего ойрата, одного из члена внушительного посольства, в составе которого было два ойрата с именами Умор и Серембет. В целом, Вали султан справился со сложной задачей, поставленной перед ханством. Император Цяньлун наградил его драгоценным шариком и двуглазым павлиньим пером на шапку, что означало символическое присвоение ему регалий офицера дворцовой гвардии. Шестеро членов посольства получили регалии 5-й степени, и еще девять членов – регалии 6-й степени. Всего же посольство состояло из 30 человек. У русских властей Абылай безуспешно просил дать чин офицера свиты его первому послу, для возглавления которого он предназначал одного из своих сыновей.

Перед смертью, в возрасте 67-69 лет Абылай хан воевал с киргизами и ташкентцами. Он неоднократно обещал императору Цяньлуну привести под его руку Ташкент и просил через своих послов Отарци (Утарци, Отаршы) в 1775, 1776, 1777 и сына Сыздыка весной 1780 гг. военной помощи. Конечно, выглядит несколько странно, что пожилой хан отправляется в военный поход, а молодой султан по его поручению остается править в ханской орде. Хан оповещает об этом русские власти и просит «извещать его обо всех делах между казахским и русским йуртом». Однако, удивляет, что на этом письмо, написанное от имени Абылая за 2 сентября 1780 г. (3 число месяца рамазан 1194 г. хиджры), приложена печать Вали султана [12, 366].

Сохранились письма Вали султана представителям русской администрации за 1771-1781 гг., за десять лет до смерти отца. Они направлены комендантам Троицкой крепости полковнику М.М Трабенбергу, Петропавловской крепостей, Оренбургскому губернатору

генерал-поручику И.А.Рейнсдропу. Хотя адресаты Вали султана являлись самыми высокопоставленными царскими чиновниками на границе, переписка преимущественно касалась претензий обеих сторон об угоне скота и пленении людей, как, впрочем, и в период царствования Вали. Большей частью султан отвечал на письма, адресованные хану Абылаю. Вышеназванные письма подтверждают частые отлучки хана и их приблизительные даты, так как датируются днем получения письма или его перевода на русский язык.

Первым о смерти отца Вали султан доложил командующему отдельным Сибирским корпусом генерал-майору Н.Г.Огареву (дата получения 23 мая 1781 г.), а тот Коллегию иностранных дел.

Во время своего правления, которое характеризуется достаточно ровными отношениями с Российской и Цинской империями, по существу, Вали султан продолжал политику своего отца, но без его крайностей и противоречивых высказываний и шагов. Тем самым, он снял остроту со своих связей с Цинской империей. Вали хан продолжал свои международные связи в решении локальных конфликтов. В то же время, его вооруженные столкновения с кыргызами и ташкентцами после смерти отца не прекращались. Они были продолжением политики Абылая, но Вали и не ставил вопрос об овладении Ташкентом. Он также просил Оренбург прислать ему грамотных людей, знающих арабский, персидский языки и письмо. Тем самым, он демонстрировал прозрачность своей политики и отсутствие враждебных намерений. Хан не мог не знать, что присланные русскими, а также цинскими властями переводчики и писари по долгу службы должны были информировать их обо всех его делах. Время от времени он просил русскую пограничную администрацию помочь ему отправить посольства в Санкт-Петербург. Просьбы высказывались настойчиво в конце 1809 г., 1812г., также неоднократно позже в связи с тем, что ему противопоставили с 1816 г. хана Букея, сына Барака, внука хана Турсына. Вали хану явно не хотелось, чтобы его могли упрекнуть в более интенсивных связях с цинской династией. И не по его вине, посольств в Россию по числу было меньше, чем в Китае. С 1781 г. их называли депутациями, а в Пекин – посольствами вассала цинской династии.

Вали хан строго соблюдал церемониал, которого придерживался его отец, он только один раз допустил к себе директора Троицкой пограничной таможни Чучалова, доставившего ему монаршего \благоволения на выборы его ханом. На основании этого, тот сделал вывод: что Вали «почти такого же состояния, какого отец его Аблай-хан был, то есть горд, взмерчиво упрям, нагл и непостоянен, словом, во всем такого же расположения» [4, 106]. Так дорого обходилось казахским правителям простое формальное соблюдение ими собственного достоинства. Большое мужество проявил Вали хан, выразив протест о ссылке в 1786 г. в Уфу Нурали хана, сына Абулхаира, а также брата Нурали – Айшуака султана.

Цинская сторона регулировала приезд казахских послов один раз в три года, включая их в списки лиц, представленных для аудиенции в Пекине (нянь бань), или в летней резиденции Бишу шаньчжуан в Жэхэ в списки «охотничьих групп (ле бань). Правление Вали хана пришлось на период царствований всего двух императоров Цяньлуна и Цзяцина, периода расцвета Цинской империи. В России происходили дворцовые перевороты и война с Турцией. Она лишь старалась не привести к ухудшению отношений со среднеазиатскими странами. Кроме того, русское правительство определило, но не всегда регулярно, жалованье хану Вали, как и его отцу Абылаю. Следует проанализировать этот институт подданства казахских правителей. Однако связи постоянно поддерживались через верных Вали батыров и старшин. Они вместе с дядьями, младшими братьями и племянниками, преимущественно и составляли, говоря современным языком, «дипломатический корпус» хана. Кроме того, письма передавались через купцов и других русских торговцев. Наиболее известные среди них были в 1771 г. Кутантай мурза и Алиет батыр, Терегилды (Торекелди) и Зянузак (Жанузак), в 1781 г. –

Кусяш батыр (брат Бажигит батыра) и Тавакал мулла; Тюляк мурза, Тяукель батыр, Байтука (Байтыу мурза) старшина; в 1793 г. Тавкаль мурза, затем Аваз и Бекайдар, затем Аю батыра Таввакал мула и Курамса батыр. Акбота би, в 1809 г. Кулбулды баты, старшины Елкара, Джаратбайр, Баимбет Кунаев, в 1821 г. - Тюлякай. Наиболее доверенными своими послами Вали хан назвал Тюляк мурзу, Шаукал багадура, Бацтуку, Тляукабула, Мурзатая, Куйлыбая, Тюкуся [КРО2, 103]. Из послов Шаукал батыр, Тауекель мурза, Байтука были послами и Абылая.

Положение Вали хана пошатнулось в 1791 г., когда против него выступила большая группа старшин, среди которых были и люди его ближайшего окружения, выполнявшие его поручения в русских и цинских пограничных городах [4, 139-140]. Но он удержался на троне и оставался казахским ханом, имевшим довольно стабильные связи с Российской, Цинской империями, а также со среднеазиатскими ханствами.

Таблица посольств хана Вали

год, месяц, день	**имя посла, посланца, курьера**	**куда и к кому отправил**	**источник**
1782, июнь. 11 марта 1782 тронулись из Или, 26 марта достигли Урумчи, 15 мая – Ланьчжоу, 11 июня - Пекина	Шигай султан, мл.брат хана Вали; Даяр, Дектер, Дурал(Дурат), Есен, Кебек, Чуианв, Белек, Жанкелту (Якхагэлэду), Мамбет (Беимбет). Султан Адиль и его послы Таштемир, Джиргал, Азиянь	в Пекин к императору Цяньлуну	ПИА КНР, ф.Хасаке данъань,тетр.1; Цин Гаоцзун шилу, цз. 1156, 7; 2, 56
1781, октября 26 - 1782	Ишим (Есим) султан, мл.брат Вали хана; Тюляу мурза, Шаукал бахадур, Байтука, Тляукабул, Мурзатай,, Куйлыб, Токус (Текуш старшина) и двое слуг при Ишиме султане	к Екатерине II в Санкт-Петербург	КРО2, с.103
1784 возвращение в октябре	Джанибек султан, мл.брат хана Вали с товарыцщи	к Екатерине II в Санкт-Петербург	КРО2, 108
1787 июнь	Айбак султан, сын Жолбарыс (Юлбарс) султана, 6 старшин и при них трех слуг	к императору Павлу в Санкт-Петербург	ЭНЭХ2, 297, 302,305
1787 сентябрь	Хасам (Касым) султан, мл.брат хана Вали после кратковременного плена у кыргызов,	в Пекин к императору Цяньлуну	ПИА КНР. КФ. тетр.2 -3; Цин Гаоцзун шилу, цз. 1286, 13

	Даяр, Балтай, Хара батур, Бедегер		
1791, январь	Досали султан, мл. брат хана Вали	в Пекин к императору Цяньлуну	ПИА КНР. Ф.ХД. тетр.2 -3; Цин Гаоцзун шилу, цз. 1369, 13,15-15 об.
1791 июль-август	Амидай, Амирцзай (Амиржан), мл.брат хана Вали	в Пекин к императору Цяньлуну	Цин Гаоцзун шилу, цз.1383, 27
1795 сентябрь	Шамухмуд султан, мл.брат хана Вали; Балакэ, родственник хана	в Пекин к императору Цяньлуну	Цин Гаоцзун шилу, 1483,16
1798	Бахадур (Батыр султан), племянник Вали, сын его мл.брата Чингиса; старшины Ходжа-Гильди, Аккиши, Ирари, Умарбек	в Санкт-Петербург	АВП РИ, ф. ККД 1781, д.3
1803 сентябрь	Бегали султан, мл. брат хана Вали; Токто, сын султана Жолбарыса, племянник Вали хана; Айчувак, сын Бабака	в Пекин к императору Цзяцину	Цин Жэньцзун шилу, цз. 118, 29; Синьцзян шилюе, 12
1809 сентябрь	Досоли (Досали), мл. брат хана Вали, Сарбай,сын Вали; Токто, племянник Вали; Султанкерей, сын Абаза; Шарухул, сын султана Даулеткерея (Дулаткерея), Айчуак, мл.брат Вали хана	в Пекин к императору Цзяцину	Цин Жэньцзун шилу, цз. 217, 1: Синьцзян шилюе, 12
1812	султан Аббатый, сын Вали хана, при нем старшин – 16, служителей – 3, всего 20 человек	В Санкт-Петербург	ЭНКЭ2, 317-318

Примечание. Посольства Вали хана в России принимали 4, а в Китае - 7 раз.

Литература

1. АВП РИ ККД – Архив внешней политики Российской империи, ф. 122/1. Киргис-кайсацкие дела

2. Алтан–Очир, У Юанфэн. Цинтин цэфэн Вали сулэт вэй хасакэ чжунчжан хань шимо (О вручении ярлыка хана Среднего жуза Вали султану от имени цинского двора) // Ю-Чжунго бяньцзян ши ди яньцзю, 1998. - № 3. - С.52-58

3. Дай Цин личао шилу (Правдивые записи династии Цин) - Свитки «Дайцин Гаоцзун Чуньхуанди щилу». «Дай Цин Жэньцзун Жуйхуанди шилу». – Токио, 1936

4. КРО2 - Казахско-русские отношения в XVIII-XIX (1771-1867) // Сборник документов и материалов. Составители: Ф.Н.Киреев, В.Я.Басин, К.Ж.Женисбаев, В.С.Мусабаева. - Алма-Ата: Издательство «Наука», 1964. – 575 с.

5. Ли Шэн. Хасакэсытань юй Чжунго Синьцзяндэ гуаньси (Отношения Казахстана с китайским Синьцзяном. 15-20 века. - Харбин: Хэйлунцзян цзяоюй чубаньшэ, 2004 г. - С.218-219

6. Noda Jin, Onuma Takahiro. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dinasty. - Tokyo: The University of Tokyo, 2010. - 175p.

7. ПИА - Первый исторический архив КНР. Хасакэ данъань (Казахский фонд). - 1-3 тетради

8. Saguti Toru. 18-19 seiki higashi torukisutan syakai shi kenkyu. (Феодальное общество Восточного Туркестана в XVIII-XIX вв.). - Tokyo: Yosikawa kobunkan, 1963. В переводе на кит. яз. «Синьцзянское общество XVIII-XIX вв». - С.355-359

9. Хафизова К.Ш. Вали хан и его отношения с Россией и Китаем // Взаимодействия Казахстана с сопредельными странами в XVIII-начале XIX вв. - Актобе, 2004. - С. 9-16

10. ЦИКХ - Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII-первая треть XIX вв. Кн.1-2. Составители: К.Ш.Хафизова, В.М.Моисеев. - Алматы: Изд. «Гылым», 1989

11. Синьцзян шилюэ - Циньдин Синьцзян шилюэ (Высочайше утвержденное описание Синьцзяна). - Б/м. - 1821. - Свиток 12

12. ЭНКЭ - Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Составитель и отв.ред И.В.Ерофеева. Т.1-2. - Алиаты: Abdi, 2015

Түйін

Мақалада Уәли ханның елшілік байланыстары туралы қарастырылады.

Summary

In article is considered about ambassadorial communications of the khan Vali.

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХОВ ОТ АЛЬ-ФАРАБИ ДО ЭПОХИ АБАЯ

Нурмуратов Серик Есентаевич – Института философии, политологии и религиоведения Комитета Науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, заместитель директора, доктор философских наук, профессор,
Даурен Сеилбекович Дариябек – PhD докторант Института философии, политологии и религиоведения Комитета Науки Министерства образования и науки Республики Казахстан

Во всем мире на современном этапе истории активизировался интерес к цивилизационным и мировоззренческим корням, что свидетельствует о динамичном росте национального самосознания. Однако социальный интерес становится осмысленным лишь при его сочетании с научным исследованием и углубленным теоретическим пониманием той области, на которую он направлен. Глубокое знание истории мировоззрения и

философии как составной части культурной истории народа является необходимым условием его самоидентификации, исторического существования и развития.

Адекватная самоидентификация народа невозможна без обращения к духовному наследию прошлого, его включенности в современное мировоззренческое видение мира и человека. Как невозможно и полноценное функционирование этнического самосознания вне его исторического прошлого. Также невозможно глубоко продуманное исследование наследия народных мыслителей вне и независимо от современного общественного запроса и контекста.В связи с этим данная тема актуальна не только с точки зрения формирования духовности и мировоззрения народа Казахстана, где немаловажное значение приобретает воспитание историей, но и сугубо с научной точки зрения, обусловленной новым парадигмальным изучением истории, культуры и философии казахского народа.

Научное исследование истории духовной жизни этноса является действенным способом ее актуализации и адаптации в общественном сознании – через создание дискуссионного пространства, способствующего углубленному обсуждению и пониманию важнейших компонентов национального самосознания, каковым является наследие прошлого.

В современных казахстанских полиэтнических реалиях возрастает значимость освоение богатого духовного наследия казахского народа и воссоздание уникального национального образа мира с его ценностными смысложизненными ориентирами. Целостность восприятия мира и человека, единство разума и сердца, духовно-нравственные приоритеты истины, добра и справедливости, особый тип толерантности и доброжелательности – все эти уроки Великой степи вобрала в себя казахская духовная культура. Термин «духовная культура» прочно вошел в философский оборот, а исследования по этому направлению необходимы для глубинного понимания ментальных особенностей этнического самосознания.

Успешное, динамично развивающееся современное общество может сложиться только на основе утверждения в массовом сознании ценностей духовного мира народа. Особую роль в разработке нового понимания актуальных проблем духовной жизни общества отводится национальной интеллигенции, призванной стать ведущей силой в укреплении общенациональных ценностей на этапе социально-экономической модернизации состоявшегося государства.

Несомненно, на этапе инновационного развития современного состоявшегося государства научная и творческая интеллигенция должна стать ведущей силой в укреплении общенациональных ценностей, в осмыслении исторических ценностных приоритетов народа. Именно необходимостью утверждения в современном обществе традиционных и новых прогрессивных идеалов и гуманистических ценностей.

Впервые нашими учеными гуманитарной сферы в казахстанской и мировой гуманитарной науке вводится представление о целостной природе духовной жизни казахского народа в историческом процессе, что позволяет принципиально по-новому взглянуть на сущность национальной истории. Особенность национальной истории состоит в ее постоянно осуществляющейся духовной преемственности, которая пока еще, к сожалению, представлена в исследовательских изысканиях гуманитарных наук дискретно и поверхностно.

Следует отметить, что при этом духовная преемственность народа принципиально отличается от простой последовательности исторических событий, буквально по всем параметрам – от мифологических понятий тюркского мира до формирования целостного мировоззрения этноса. Кроме того, на основе указанных новых подходов в историко-философских и востоковедческих исследованиях констатирована значимость миропонимания, отвечающего критериям конкретной целостности, полноты

объяснительного эффекта и смысложизненных перспектив этноса в условиях евразийской духовно-культурной интеграции.

Необходимо устанавливают факт особого отношения к культурному наследию народа, духовным принципам которого должно отвечать подлинно человеческое общество, и предлагают ряд интересных подходов в объективации научных результатов исследования, способствующих формированию в социуме социальных отношений нового типа на основе уважения и почитания духовных ценностей прошлых эпох.

В теоретико-методологическом плане новые концептуальные идеи, глубинные конструктивные понятия и научные результаты историко-философского исследования, содержащиеся в указанном научно-исследовательском проекте, имеют важнейшее значение для духовного, культурного и общественного развития современного Казахстана на ближайшее десятилетие и на дальнейшую перспективу.

Что мы вкладываем в понятие «духовная культура»? Духовная культура весьма многоаспектна и она не ограничивается только различиями в проявлениях сознания людей, их мыслей и чувств, в ее структуру также включены духовные потребности людей, направленные на формирование и развитие соответствующих духовных ценностей. Кроме того, ее основу составляет духовная деятельность социального субъекта. Определенным результатом этой деятельности являются взгляды людей на мир (мировоззрение), моральные, эстетические и религиозные воззрения. Они, в свою очередь, воплощаются в моральных принципах и нормах поведения, в ценностных ориентирах и менталитете, произведениях искусства и религиозных обрядах и ритуалах, и т. д.

Духовная культура связана с исторической памятью социального субъекта. Историческая память как важная проблема социокультурного развития этноса становится объектом исследования многих гуманитарных наук. Обращение к своим историческим истокам –не только проявление патриотического, духовно-нравственного долга перед своими предками, настоящим и будущим, и ответственности за судьбу своего Отечества, но и научный подход к проблемам национального обустройства в социуме, гармонизации межнациональных отношений.

Разумеется, в решении данных вопросов важно избегать крайностей, абсолютизации значимости того или иного этапа в историческом развитии, или, наоборот, пренебрежительного отношения к одному из них, чрезмерного восхваления и «вознесения на вершину», или полного обезличивания и низвержения.

Задача как раз и состоит в том, что необходимо обеспечить объективный, беспристрастный, научно выверенный анализ всех этапов истории и на этой основе определить принципы и механизмы культурной и духовной самоидентификации народа.

В различных проявлениях духовного мира народа имеется определенный эволюционный смысл. Для того, чтобы проследить логику развития духовной составляющей этноса, необходимо определиться сначала с основной сутью человеческой культуры, ее духовности. Как известно, духовность не сводится к накоплению разнообразных знаний о мире, она, прежде всего, обретение созидательного смысла, которое помогает человеку в процессе духовного обретения действительности. В этом аспекте важно определение значимости идеалов социального субъекта. Они должны служить прогрессу всего человечества, процессу формирования общечеловеческих ценностей. Данный ориентир в исследовании может стать своеобразным эталоном измерения духовного мира любого этноса.

Мировоззренческое воспитание молодежи должно развиваться на основе тех базовых ценностных ориентиров, которые отражают историко-культурные и духовно-нравственные традиции этносов страны. Однако в Казахстане большинство существующих и предлагаемых общественно-политических и культурно-образовательных программ составленыбез учета исторических реалий, в то время как они должны развиваться и быть адаптированными к требованиям современности.

Для общечеловеческой цивилизации были и остаются значимыми духовно-нравственные ценности, которые всегда определяли ее метаисторический смысл и мировоззренческий облик. Можно с уверенностью сказать, что человечество открыло самое себя в качестве целостного субъекта исторического процесса лишь в XX веке. Но, этот прежний духовный опыт должен научно осмысливаться. В этом контексте изучения духовной жизни этноса, начиная со средневекового периода и до начала XX в. может стать импульсом определения конструктивно-интегративных качеств этнокультурного бытия народа.

Эта проблема выходит за рамки судьбы и жизнедеятельности отдельного народа. Ведь в духовности, в духовном мире этноса сконцентрированы не только определенная иерархия ценностей, цели и смысл этнокультурного бытия, но и проблемы, относящиеся к высшему уровню освоения мира человеком. На этом пути определяются способности представителей определенного народа не только мыслить и творить, но и гармонизировать результаты своего созидательного труда в мире универсальной Гармонии.

Для объективного прогнозирования будущего исследователи должны хорошо разбираться во всех тонкостях эволюции духовной и материальной культуры народа. Возможна ли модернизация традиционных форм мироотношенческих представлений определенного сообщества и имеется ли спрос на старые формы духовности в новых исторических реалиях? Время от времени некоторые исторические феномены имеют особенность оживать в новых исторических реалиях. Это происходит потому, что в обществе происходит трансформация ценностей, кризис ценностей или идет процесс переоценки ценностей. Исторический феномен всплывает на поверхность социальной жизни людей по двум причинам: во-первых, он выступает своеобразной спасительной «соломинкой» для определенного круга людей в условиях хаоса ценностей; во-вторых, явление может сыграть определенную конструктивную роль в процессе консолидации общества, духовной преемственности, в эволюции этнокультурного образования (например, празднование Наурыза).

Что касается роли религиозных ценностей в духовной жизни общества, то следует отметить, что с позиции классического ислама открытым противником является, прежде всего, не представитель другой религии, а человек, искажающий догматы мусульманской религии, т. е. основы духовного учения, каноническую культуру или вовсе отрицающий ее. Традиционалисты в религии в большинстве случаях призывают к большей сплоченности, единству во имя сохранения устоев традиционного мировоззрения. К сожалению, в истории это иногда делалось введением санкций на духовный монополизм, используя определенные жесткие меры и отвергая инновации.

Формируется определенный «архетип», который является архитектонической структурой народной культуры в пространстве и во времени. На нем базируются и образ жизни, и формы ментальности человека, а также этнокультурные приоритеты. В таком пространстве и времени большой смысл приобретают субъективно-психологические, исторические, художественные способы восприятия мира. Этнокультурные представления о бытии в пространстве и во времени многогранны и они проявляются в процессе изучения их генезиса и эволюции от древнейших эпох до современности. Как известно, память о прошлых эпохах и ценностях стойко удерживается в настоящем, и она может повлиять на ход движения общества и на формирование его ценностного мира.

В работах Л.Н.Гумилева представлена своеобразная концепция динамики этнокультур. В социокультурном развитии этноса важное значение приобретает принцип этноцентризма, этнокультурной детерминации времени культуры. В данном процессе большая роль отводится исторической мобильности, так как от жизнеспособности этноса зависит его дальнейшая судьба. Любой этнос, как органическая социокультурная система, развивается скачкообразно и с разной степенью взлета и падения, надлома и инерции. Энергия этноса может расширять его пространство, усложнять систему, создавая многочисленные составляющие целого. Но данный процесс может идти и в обратном

направлении, создавая определенный баланс внутри системы. Кроме того, многие элементы могут рассасываться между отдельными системами [1, с. 483].

Сохранение определенной культурной традиции и осознание ее ценности представляет собой поиск точки опоры для данной этнокультуры. В связи с этим, необходима философская интерпретация ее временных форм. В содержании культуры, наряду с линейными процессами, отражающими поступательное движение, существует циклическое, а также инверсионное обращение, служащее процессу обновления и переоценке ценностей. Кроме того, необходимость исследования поступательных, инверсионных и стагнационных движений в истории культуры обусловлена не только потребностью в развитии, но и определенным возвратом к уже пройденным историческим этапам.

В связи с этим, в условиях современного индустриально-инновационного развития Казахстана актуализируется история духовной жизни казахов от времен средневекового мыслителя аль-Фараби до эпохи Абая (начало XX века). Тема национальной истории, возвращение к истокам культуры является не только объектом научных исследований, но и важным элементом формирования нового казахстанского патриотизма.

Для объективной характеристики современной культуры первостепенную роль играют исторические истоки, как своеобразные основания для духовной эволюции народа. Не случайно, А.Х. Касымжанов в своих научных трудах отметил следующее: «С моей точки зрения, в ландшафтной зоне евразийских степей, в которые входит и территория Казахстана, сформировались не просто «кочевье», «кочевое общество», а особая цивилизация, связанная, конечно, с пастбищным скотоводством в силу природных условий, но включающая в себя, помимо этого, технологические и культурные достижения, «конную культуру», плавку железа, города, ремесла, земледелие, в том числе – иррагационное искуство. Добавьте к этому образование мировых империй и влияние на мировые миграционные процессы» [2, с. 88]

Следует отметить, что в условиях глобализирующегося мира и модернизации Казахстана утверждение универсальных ценностей в жизнедеятельности человека требует постоянного поиска новых концептуальных подходов и решений, адекватных ответов на особенности, характерные для современного казахстанского общества, для адекватного описания национальной истории.Несомненно, современная цивилизация казахов является преемницей тюркского периода нашей истории и она унаследовала очень много от предшествующих ей древних этносов, средой обитания которых являлись огромные степные просторы Евразии.

Литература

1 *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера земли. – Л.: ЛГУ, 1990. – 528 с.

2 *Касымжанов А.Х.* Самоопределение и духовное наследие // Саясат. Алматы, 1999. № 2. –С.88-96.

Түйін

Бұл мақалада ұлттық тарихтың белгілі бір кезеңдеріндегі қазақтың рухани өмірінің қалыптасуы мен эволюциясындағы теориялық мәселелер өзектілігі қамтылған. Халықтың рухани өміріндегі құндылықты және мағыналы аспектілер толық формасында анықталды. Одан бөлек, ғылыми мақалада мәдени-философиялық негізде жеке жалпытеориялық зерттеулер сұрақтары этностың рухани өміріндегі тарихи кеңмәтінде қарастырылды.

Summary

In this scientific article updated some theoretical problems of formation and evolution of the spiritual life of the Kazakhs in a certain period of national history. Determined value and semantic aspects of the spiritual life of people in a holistic manner. In addition, a scientific

article in culture-philosophical plan considered some theoretical questions of the study of the spiritual life of the ethnic group in the historical context.

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ГОСУДАРСТВА КАРАКИДАНЕЙ ПО ТРУДУ К.А. ВИТТФОГЕЛЯ И ФЭН ЦЗЭШЭНА «ИСТОРИЯ КИТАЙСКОГО ОБЩЕСТВА: ЛЯО (907-1125)»

Мадинова А.К.,
Академия Кайнар
Директор ДОУП
Магистр истории

«Уникальная по обобщению и анализу фактического материала работа К.А. Виттфогеля и Фэн Цзяшэна», как отмечает в своей монографии «Западные кидани» Пиков Г.Г. [1], до недавнего времени считалась единственным исследованием по истории каракиданей. Те немногие ученые, темой исследования которых были вопросы политической, социальной и экономической истории киданей, опирались на сведения, приведенные в этом действительно ценном труде.

История западнокиданьского государства воссоздана К.А. Виттфогелем и Фэн Цзяшэнем в разделе «Кара-китаи», опубликованном в вышеуказанной монографии. Этот раздел, состоящий из исследования о кара-китаях и хронологических таблиц, составлен на основе известных письменных западных, китайских и мусульманских источников.

Данный труд уникален по количеству приведенных сведений, использованию большого фактологического материала, обобщенного и проанализированного авторами, что, несомненно, «является их немалой научной заслугой» [2].

Он основан на самом широком использовании китайского текста династийной истории Ляо, причем даются многочисленные выдержки из этого источника в дословном и точном переводе. Изложение самого труда, исходящее из этого документального материала, освещает его с помощью обширной литературы, насчитывающей сотни заглавий и почти столько же на европейских, китайском и японском языках авторов, как наиболее осведомленных и авторитетных комментаторов и исследователей [1].

Небольшая группа киданей, возглавляемая Елюй Даши и поддерживаемая племенами Западной Монголии, создала империю каракиданей в самом сердце Азии – Туркестане. По топографическим и функциональным признакам империя каракиданей находилась за рамками истории китайского общества, но по мере развития мощи и цивилизации империи высветились важные аспекты политической, военной и культурной истории Внутренней Азии накануне монгольского нашествия. Такое развитие Внутренней Азии происходило при активной направляющей деятельности киданей. И как отмечают сами авторы, проведенное ими исследование было «целесообразным с точки зрения азиатской истории завоеваний в целом, и в частности, устройства и культуры киданей» [3].

Виттфогель К.А. и Фэн Цзэшэн отмечают большой вклад И.В. Бреттшнайдера, а именно, его переводы раздела Ляо Ши, прилагаемых записей CS 121, и ряд описываемых путешественниками условий в Центральной Азии в ранний период монгольского правления, переводы важнейших мусульманских источников, в частности «История монголов» д'Орсона, в изучение истории каракиданей. Материалы Бреттшнайдера, по мнению авторов, «более исчерпывающие» по сравнению с его предшественниками и являются прекрасным дополнением к тем знаниям по истории каракитаев, которые имеются в западной науке [3].

В небольшом вступлении к разделу о каракитаях упоминается и вклад В. Бартольда, который использовал в своем труде персидские и арабские источники и на их основе

написал историю Туркестана, сделав значительный упор на династию каракитаев. Труд Бартольда по политической, военной и религиозной истории Центральной Азии авторы считают классическим.

Настоящее исследование К.А. Виттфогеля и Фэн Цзэшэна по каракитаям систематизировано следующим образом. В подразделе А дается небольшое фрагментарное исследование, в подразделе В расположен хронологический материал, и в подразделе С описываются социо-культурные аспекты истории каракиданей. Хронологический материал представлен в виде таблицы, содержащей 3 графы. В первой графе изложен материал исключительно из Ляо Ши, наиболее важные китайские тексты Бретттшнайдера; графа 2 включает информацию из других китайских источников, среди них CS 121, также переведенный Бретттшнайдером. Основная часть данных в этой графе из цинских, сунских и юаньских источников, а также данные из Ляо Ши не использовались Бретттшнайдером, они были собраны воедино Фэн Цзэшэном в период его деятельности в Китае и Америке, связанной с его исследованиями по династии Ляо.

В графе 3 приводится информация из некитайских источников. Для этого к исследованиям привлекались признанные специалисты для перевода и интерпретации оригинальных текстов. В случае недоступности переводов авторами использовались данные из персидских и арабских источников в авторитетных публикациях таких авторов, как Бартольд, указывающих как первичные, так и вторичные источники.

По хронологическим данным имеются некоторые различия и несовпадения. Как отмечают авторы, мусульманские источники дают краткую информацию о правителях Си Ляо, имена которых упомянуты крайне редко и количество которых, пол и последовательность правления приведены неполно и беспорядочно. Летописцы в равной степени умалчивают продолжительность правления отдельных гурханов.

Бартольд отмечает «скудный и противоречивый» характер мусульманских источников и обращается к китайским историческим хроникам [4]. По его мнению, они содержат «более точный список», но в хронологических данных они также неточны. Неприятие Бартольдом хронологических данных в китайских источниках понятно, за основу он брал не оригинальные китайские тексты, а некорректную интерпретацию Бретттшнайдера. Не без основания он обращается к хронологии Маркварта, который в качестве стартовой точки берет данные из одного из двух основных мусульманских трудов, Ибн аль-Атира, о смерти первого гурхана, Раджаба в 537 г., что соответствует западному календарю 20 января – 19 февраля 1143 г. и затем, используя информацию о продолжительности правления каждого гурхана, содержащуюся в Ляо ши, он определяет соответствующие даты их вступления на престол и смерти или, в случае последнего, дату смещения с престола.

Процедура Маркварта проста и правдоподобна. И как отмечает Бартольд, «в основном… успешна». Его результаты близки к китайской хронологии. Все же Маркварт рассматривал даты в Ляо ши как неточные, «в частности, год заката династии 1201. Однако, в результате избежания в большей степени, если не полностью, неправильного толкования Ляо Ши Бретшнайдером, он пришел к датам правления каждого из пяти гурханов, идентичными с теми, которые получили китайские ученые, сделавшие тщательный анализ полного текста.

Крупный ученый Цинского периода Чен Та Шин (1727-1804) начал свои исследования хронологии Си Ляо с даты *chia-ch'ên,* который в LS 30, 6a приводится как год вступления Елюй Даши на трон.

Разбив противника под Самаркандом, он продвинулся далее к Карминии (Кермине), где он официально был объявлен гражданскими и военными должностными лицами императором. Почему его чествовали в этот период, остается загадкой, поскольку согласно этому труду и ряду параллельных источников, Даши задолго до этого был верховным правителем. Если причина должна быть найдена, то, кажется, более правдоподобным допустить, что подавляющие военные успехи гурхана завершались

пышной церемонией, в процессе которой его старые, также и новые подданные объединялись для провозглашения его «императором».

Чен Та Шин, безусловно, рассматривал запись, содержащую дату *chia-ch'ên* как ретроспективную; и, фактически, запись имела значение только в том случае, если учитывалась как дополнительный источник информации, добавленный из независимого источника, чтобы подчеркнуть и прославить пик политической карьеры Елюй Даши в 1141 г. В китайском цикле, состоящем из 60 лет, это должен быть 1124 г., 1064 и 1184 г. в этом контексте, считают Виттфогель и Фэн Цзэшэн, очевидно, абсурдны [3]. Должностное лицо Сун Чао Цути, занимавший должность в Цинской империи с 1126 по 1128 г., докладывал по возвращении в сунскую столицу, что Елюй Даши был известен на севере как «император». Подобные сообщения хранились в цинских записях, которые, согласно Ляо ши 30, исчисляли правление Елюй Даши с 1124 г.

В соответствии с Ляо ши 30, 6а Елюй Даши правил 20 лет. Следуя китайской традиции, если считать год смещения с престола как первый, то год его смерти следует принять за 1143, как указано у Ибн ал-Асира (император Ляо начинал свой период правления с года восхождения на трон, т.е. в год смерти своего предшественника). Хронология Маркварта составлена в полном соответствии с хронологией Чен Та Шина, и более полной хронологией Ван Юань Суна.

В нижеприведенной таблице приведены хронологические данные в соответствии с западным календарем.

Правители (Небесные правители)	Продолжительность правления (годы)	Абсолютные даты	
		С	По
Елюй Даши	20	1124	1143
Императрица Кан Тиен	7	1144	1150
Император Иле	13	1151	1163
Императрица Чен Тиен	14	1164	1177
Император Чи Лу Ку	34	1178	1211
Итого	88	1124	1211

Отмечая, что годы правления всех императоров Ляо приведены в Ляо ши 30, все же подчеркивается, что нельзя умалять значение мусульманских источников, которые подкрепляют Ляо ши по двум существенным пунктам: утверждение Ибн ал-Асира касательно года смерти Елюй Даши неоценимо для подкрепления первой части китайской хронологии. Эта дата также подтверждается западно-азиатскими текстами. Китайские записи предполагают 1211 г. как последний год правления Чи Лу Ку. Бартольд, анализируя мусульманские источники, также делает заключение, что падение Чи Лу Ку состоялось не позднее, чем в первой половине 1211 г.

Хронологические рамки правления пяти правителей Си Ляо более-менее прояснены. Более проблематичным является определение даты завоевания Елюй Даши Туркестана. Записи в Ляо Ши, дополненные рядом других источников, дают нам возможность установить более-менее точно даты наиболее значительных событий.

1134 г. был решающим годом в развитии империи каракиданей. Захваченные регионы Восточного и Северного Туркестана были «усмирены»; столица была установлена, после безуспешных попыток отбить старую территорию Ляо Туркестан стал новой родиной. 1131 г. был отмечен важными событиями, но, безусловно, его можно рассматривать как подготовительный год для достижения большой цели.

Мусульманские источники считают 1128 г. как год первых наступлений гурхана; письмо, написанное в 1131 г., предполагает, что поражение под Кашгаром произошло несколькими годами позже 1128 г. Согласно Ибн ал-Асиру гурхан потерпел сокрушительное поражение в 1128 г. со стороны правителя Кашгара. Однако, в письме, направленном от имени султана Санжара и написанного летом 1133 г., эта битва упоминается как «недавнее событие». Бартольд считает более успешным один из северных маршрутов, не южное наступление против Кашгара, которое провалилось. Фактически, южная экспедиция могла быть только одной частью широкой кампании, которая началась и завершилась вдоль северо-восточных границ Туркестана. В мусульманских источниках упоминаются многие города и регионы, на которые нападали кара-китаи (Имиль, Баласагун, Кашгар, Хотан), но трудно установить эти места и те, упоминаемые китайскими историками (Pei-t'ing, Kao-ch'ang) в полноценную совокупность времени и пространства. Pei-t'ing может быть местом расположения старого уйгурского города близ г. Хотунь, в этом случае Елюй Даши должен был оставаться поблизости от своего средоточия власти на р. Орхон до тех пор, пока он не двинулся в уйгурское государство Гаочан. Этот поход в западном направлении начался в *chia-wu* шестого месяца. В Ляо Ши упущен год, но Liang Yüan-tung подсчитал, что только 1130 г. может быть приемлемой датой, поскольку ни один из пяти предшествующих лет не имел таким образом обозначенный день в шестом месяце. Виттфогель и Фэн Цзэшэн полагают, что весна 1130 г. может рассматриваться как исходная точка вторжения Елюй Даши; 1131 г. – год больших достижений; 1133 г. – год завершения успешной кампании, по крайней мере, что касается Восточного Туркестана.

Авторы монографии оставляют дальнейшие исследования по установлению достоверных дат о войне с киргизами, населявшими Имиль, наступлении на Кашгар и захват Баласагуна. Вышеупомянутое письмо от 1133 г. определяет, что завоевание юго-восточного Туркестана не было завершено, но появление первого правящего титула в 1131 г. предполагает победоносный прогресс, возможно в северных и северо-западных регионах.

В китайских источниках завоевание Трансоксании не получило достаточного упоминания. Мусульманские источники рассматривают эту тему более подробно. Они однозначно заявляют, что 1137 и 1141 гг. были важными вехами в создании победоносного господства над Западным Туркестаном.

Что касается хронологии среднего периода истории кара-китаев, то он освещен адекватно в Ляо ши. Китайские и мусульманские источники освещали также этот период. Завершающий период истории каракитаев также полно обсужден мусульманскими историками.

В отечественной истории краткие сведения о каракиданях (карахытаях) с особым акцентом на закреплении патриархально-феодальных принципов управления представлены в 1-м томе Истории Казахстана [5]. Едва ли не единственным исследованием истории каракиданей в Казахстане является статья К.Ш. Хафизовой [6], освещающая многие аспекты политической, культурной жизни каракиданей, личность императора Елюй Даши, религиозные вопросы, а также взаимоотношения каракиданей с соседними государствами. Ценность данного исследования в том, что Хафизова К.Ш., владея китайским языком, использовала в своей работе китайские источники, переводы которых выполнены самим автором.

Использованная литература

1. Пиков Г.Г. Западные кидани в истории Средней Азии и Казахстана: Автореф. канд. дисс. – Новосибирск, 1986

2. Пиков Г.Г. Из истории исторической науки: Карл Август Виттфогель (1896-1988) // Сибирское археологическое обозрение. Вып. 1. – Новосибирск, 2001

3. Wittfogel K.A., Feng Chia-Sheng. History of Chinese Society. Liao (907 – 1125). Philadelphia, 1949

4. Бартольд В.В. Кара-китаи. Сочинения в 9 т. М.: Изд-во Восточной литературы, 1968

5. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 4-х томах. Том 1. – Алматы: Атамура, 1996. – С. 416-418

6. Хафизова К.Ш. Казахстан – часть империи каракиданей // Вестник университета Кайнар. – 2000. - № 2. – С. 3-15

ВКЛАД КАЗАХСТАНА В РАЗВИТИЕ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В СИСТЕМЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Б.Р.Каримов,
Директор Института усредненных языков и языка ортатюрк,
доктор философских наук, профессор,
академик Международной Академии Информатизации

В самосохранение и развитие Тюркской цивилизации вносят вклад все тюркские народы. В данной статье будет рассмотрен вклад Казахстана в развитие Тюркской цивилизации и перспективы развития казахского языка в системе тюркских языков, Тюркской и мировой цивилизаций.

Казахский народ внёс и продолжает вносить огромный вклад в восстановление исторической памяти Тюркской цивилизации, в развитие интеграционных процессов в её системе, в развитие взаимосвязей Тюркской цивилизации с другими цивилизациями в системе евразийских народов и мировой цивилизации. Казахский народ имел широкую систему контактов и взаимодействий со многими урало-алтайскими, индоевропейскими, китайскими, тюркскими, славянскими народами. Одновременно казахский народ достаточно устойчиво сохранял свои внутренние духовные ценности, свою культуру. Этому способствовало доминирование номадической компоненты в структуре культуры казахского народа, что позволяло подвергаться меньшему изменяющему влиянию внешних инокультурных социальных воздействий. Оседлое население чаще всего оказывается не способным уйти с территории завоеванной агрессором и подвергается сильному всестороннему социальному воздействию с его стороны, в ходе которого происходят большие изменения в его языке, культуре и мировоззрении. В отличие от оседлого населения кочевое население имеет больше возможностей уйти от удара агрессора, не стать завоеванным народом и в большей мере сохранить свой язык, свою культуру и мировоззрение. Казахский народ в большей мере, чем многие другие тюркские народы, сохранил тюркское ядро в системе своего языка. Это связано с тем, что казахский народ является крупнейшим тюркским народом с историческим доминированием номадической компоненты в своем составе. Этому способствовало и то, что казахский народ территориально находится в центре Тюркской цивилизации, в основном окружен тюркскими народами и тем самым в определенной мере защищен от нетюркских внешних воздействий. Казахский язык испытал воздействие многих вариантов тюркского языка, и кипчакских, и огузских, и карлукских, и алтайско-сибирских. Впитав в себя богатства этих вариантов тюркских языков казахский язык в лексическом аспекте исторически оказался близким к большинству тюркских языков, и в этом смысле среднетюркским. Это проявилось и в том, что язык великого Абая (1845-1904), являвшийся региональным вариантом литературного тюркского языка «тюрки», оказался наиболее близким к среднетюркскому языку ортатюрк, нормативная система которого выявляется

посредством методов математической и компьютерной лингвистики в ряде современных исследований [1; 2; 3; 4].

Идеи Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева о единстве тюркских народов дали мощный духовно-интеллектуальный импульс тюркологическим исследованиям современных ученых и будут способствовать дальнейшим исследованиям последующих поколений ученых. Эти идеи вдохновляют ученых в сфере истории, этнологии, лингвистики, графемики, культурологии, политологии, социологии, экологии, геополитики и философии Тюркской цивилизации. Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев внес большой вклад в формирование и развитие Тюркского совета, Межпарламентской Ассамблеи тюркских государств, Тюркской Академии и других интеграционных структур Тюркского мира. Н.А.Назарбаев создал Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Международный Центр алтаистики и тюркологии, в которых ведется много исследований, посвященных истории древних алтайцев, древних тюрков, современному состоянию и перспективам развития Тюркской цивилизации. Идеи Н.А.Назарбаева о единстве Тюркского мира являются актуальными, значимыми для развития тюркских народов, их языков, письменностей, культур, науки, системы образования и в целом развития Тюркской цивилизации.

После достижения независимости Республикой Казахстан и казахской нацией делаются большие усилия для подъема внутригосударственного и международного социального статуса казахского языка. Принята и проводится в жизнь государственная программа по поддержке развития казахского языка как государственного языка страны. Созданы центры по обучению казахскому языку и традициям. Однако в этом направлении есть еще много трудностей и нерешенных проблем. Значительная часть делопроизводства в стране не ведется на государственном языке. Не достаточным для современного уровня развития мировой цивилизации является уровень развития терминологической системы казахского языка и объем информации, имеющейся на казахском языке. В межнациональной и в международной системе коммуникации казахский язык используется недостаточно активно. В этих функциях в основном используются русский и английский языки. В комплексе эти факторы понижают социальный статус и имидж казахского языка, создавая о нем ошибочное мнение как о сугубо национальном языке неконкурентоспособном с «мировыми языками».

В Казахстане научные школы в сфере исторической, этнологической и лингвистической науки ведут борьбу с ненаучным мифотворчеством в сфере национально-государственной, этнической, языковой истории и пытаются создать научно-обоснованную концепцию истории Казахстана, Тюркской цивилизации, казахской нации, тюркских наций, других проживающих в Республике Казахстан наций, и их языков. Создаются соответствующие фундаментальные научные труды, индивидуальные и коллективные монографии, учебные пособия, научные и популярные книги, брошюры, статьи. Это способствует сохранению межнационального, межэтнического, межъязыкового и межконфессионального согласия в Республике Казахстан.

Институт языкознания им. Ахмета Байтурсынова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан является одним из ведущих центров лингвистических исследований Казахстана, одним из активных организаторов лингвистического направления научных исследований Республики Казахстан и Тюркского мира. В Институте проводятся фундаментальные и прикладные исследования широкого круга проблем казахского языкознания и тюркологии. Коллектив Института языкознания провел много исследований по фонетике, графемике, грамматике, лексикографии, лексикологии, культуре речи, ономастике, терминологии казахского языка, а также по прикладной лингвистике, интонациологии, этнолингвистике и истории литературного казахского языка. В Институте проводятся также исследования по тюркологии, диалектологии; социолингвистике, лингвокультурологии, когнитивной лингвистике, компьютерной и математической лингвистике и ряду новых направлений в

языкознании. Институт играет ведущую роль в подготовке и издании многотомных, толковых, терминологических, орфографических, двуязычных, многоязычных словарей. Коллектив Института языкознания организовал плодотворную работу и выступил ядром общереспубликанского авторского коллектива фундаментального академического современного 15-томного словаря казахского языка. Этот словарь служит развитию не только казахского языка и казахского языкознания, но и развитию тюркских языков и тюркского языкознания. Поэтому ряд ведущих членов авторского коллектива этого словаря являются видными учеными-лингвистами не только Казахстана, но также и видными учеными Тюркского мира. Исследованию развития государственного языка, его статуса и соотношения с национальными, региональными, международными языками в Институте уделяется особое внимание. Руководство Института языкознания приняло активное участие в работе республиканской комиссии, которая занимается разработкой теоретических и практических подходов к переходу казахского языка с алфавита, основанного на кириллице на алфавит, основанный на латинице. Институтом языкознания подготовлены несколько вариантов казахского алфавита на основе латиницы, проделана большая научно-исследовательская, научно-организационная, просветительская, духовно-идеологическая работа, изучен региональный, тюркский локально-цивилизационный (Турция, Узбекистан, Азербайджан, Туркменистан) и мировой опыт по этому фундаментальному вопросу в социальной, информационной, коммуникационной, духовной, языковой жизни народа Республики Казахстан и казахской нации. Институт языкознания содействует таким новым и очень важным в процессе формирования мировой информационной цивилизации направлениям в лингвистике как математическая и компьютерная лингвистика. Видный ученый Казахстана доктор филологических наук А.Х.Жубанов со своими учениками плодотворно работает в Институте языкознания и продолжает деятельность видного казахского ученого доктора филологических наук, кандидата физико-математических наук К.Б.Бектаева. В Институте группа исследователей во главе с член-корреспондентом Академии Наук Казахстана З.М.Базарбаевой разрабатывает интонациологию казахского языка, что способствует разработке интонациологии каждого из тюркских языков, что значимо для всего Тюркского мира. В Институте языкознания ряд ученых во главе с видным ученым-лингвистом Казахстана и Тюркского мира профессором А.Жунисбеком разрабатывают фонетику казахского языка, выдвигают значимые для всего Тюркского мира идеи по развитию исследований в сфере фонетики тюркских языков.

Для прорывного ускоренного повышения социального статуса казахского языка в Республике Казахстан и мировом сообществе требуются оригинальные нестандартные решения, так как стандартные решения не дают ожидаемого эффекта, несмотря на очень большие выделяемые средства, в сроки требуемые стремительным темпом современной социальной жизни.

В ходе проводимых нами исследований по усредненным языкам и языку ортатюрк [1; 2; 3; 4] и в деле продвижения этой концепции как концепции, способствующей развитию всех тюркских языков [5; 6; 7], и, в частности, казахского языка и языка Абая [8] нам помогала духовная, научная и научно-организационная поддержка таких видных ученых-лингвистов Казахстана как К.Б.Бектаев, А.Х.Жубанов, А.Жунисбек, М.М.Малбаков, З.М.Базарбаева, О.Жубаева, К.Торели и многих других.

Предки казахской нации, находясь в сердцевине Алтайской и Тюркской цивилизаций, и поэтому будучи в значительной мере защищенными от воздействия нетюркских геополитических акторов, а также в течение тысячелетий живя с доминантой кочевого образа жизни, позволяющего избегать колонизированного состояния, смогли сохранить очень многие древние общетюркские компоненты в своем языке. Поэтому казахский язык будет в значительной мере близок, особенно в лексическом плане, к среднетюркскому языку ортатюрк [8].

Цель предлагаемого проекта: Обеспечить научную основу для прорывного инновационного модернизационного повышения внутригосударственного и международного социального статуса казахского языка посредством создания близкородственного среднетюркского языка ортатюрк, имеющего потенциальные возможности для превращения в международный язык признаваемый ООН [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Для достижения этой цели требуется решение следующих задач: 1) создать среднетюркский язык ортатюрк; 2) создать координированную и унифицированную систему алфавитов национальных тюркских языков и языка ортатюрк; 3) создать координированную терминологическую систему тюркских языков и языка ортатюрк [9]; 4) развить информационные ресурсы на языке ортатюрк и национальных тюркских языках, в том числе на казахском языке [10].

Языку ортатюрк можно придать статус понятного языка [11; 12] в ряде государств Тюркской цивилизации. При осуществлении этого процесса преобразований в статусе языков для научного обоснования целесообразно использовать методику определения меры количественной близости национальных языков к языку ортатюрк [13]. В других этнолингвистических локальных цивилизациях можно действовать аналогично.

Среднетюркский язык ортатюрк в лексическом аспекте будет близок к языку Абая (1845-1904), одного из последних классиков Тюркской цивилизации, писавших на региональном варианте литературного языка «тюрки», который был среднетюркским и общетюркским языком той эпохи. Этот великий язык Тюркской цивилизации в 1924 году был юридически превращен в мертвый язык, не имеющий социального функционирования в значимых сферах жизни общества и государства. На всех активных сторонников сохранения единства тюркского языка, тюркского народа и Тюркской цивилизации большевики навесили ярлык «пантюркист», объявили их «врагами народа» и жесточайшим бесчеловечным образом преследовали и уничтожали [14]. Эта шовинистическая, отрицающая право наций на самоопределение акция была осуществлена в ходе так называемого «национально-государственного размежевания» произведенного посредством массового террора под руководством Сталина без выявления свободного волеизъявления народа Туркестана и тюркских народов. Но те, которые желали уничтожить и думали, что уничтожили языковое единство Тюркской цивилизации, ошиблись. Создание языка ортатюрк выступает как оживление великого тюркского языка «тюрки», выведение его из состояния «клинической смерти» с помощью современных методов математической и компьютерной лингвистики, современных средств информационной цивилизации. Это фундаментальное лингвистическое единство Тюркской цивилизации независимые тюркские народы смогут восстановить.

Реализация предлагаемого нами проекта создания языка ортатюрк и совершенствования системы функционирования тюркских языков и письменностей выступила бы как фактор прорывного, инновационного, модернизационного социального развития государств и наций, входящих в Тюркскую, Центрально-азиатскую цивилизацию и мировой цивилизации.

Для социально-экономического развития Казахстана выполнение данного проекта имело бы большое значение, так как позволило бы оперативно, без очень больших затрат собственных ресурсов, коллективными усилиями всех тюркоязычных народов и структур ООН, получать основную мировую информацию и передавать миру свою информацию на близкородственном мировом языке ортатюрк. Это подняло бы социальный статус и имидж казахского языка почти до уровня международных, мировых языков. В свою очередь, это привело бы к повышению и его внутригосударственного социального статуса.

Возможны следующие негативные последствия в случае отказа от данной программы. Будет упущена стратегически важная историческая и геополитическая возможность самосохранения и успешного саморазвития Казахстана, казахской нации и казахского языка на основе опоры на сотрудничество и взаимопомощь родственных

тюркских народов. Казахский язык, может быть, будет оттеснен из основных сфер социальной жизни такими международными, мировыми языками как русский, английский и китайский языки или подвергнется их очень сильному деформирующему воздействию. В результате этого языковая, национальная и государственная идентичность населения Казахстана может испытать большие колебания и стать нестабильной в процессе глобализации и мощного воздействия нетюркских геополитических акторов. Это противоречит национальным интересам и национальной безопасности Казахстана и казахской нации.

Казахстан вносит большой вклад в развитие Тюркской цивилизации и это открывает в свою очередь широкие перспективы для развития казахского языка в системе тюркских языков.

Литература

1. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртатурк тили. Тошкент, 1992.

2. Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent: Fan, 1993. (второе издание в 2008 г.).

3. Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. Ortak Turkce // Bilig. Bilim ve Kultur Dergisi. Sayi-3/Guz'1996, S.190-199.

4. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Т.: Фан, 2008.

5. Каримов Б.Р. Миллат, инсон ва тил: тараққиёт муаммолари. Қарши, 2003.

6. Karimov B.R. The oikumenic concept of the nation and development of languages. Ойкуменическая концепция нации и развитие языков. Qarshi: Nasaf, 2003.

7. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и развитие языков. Якутск, 2004.

8. Каримов Б.Р. Как превратить язык Абая в мировой язык? (Проблемы и пути развития тюркских языков и их письменности) // Наука. Философия. Религия. Алматы: КазНПУ им.Абая, 2008. С.22-26.

9. Координирующая терминологическая система для группы родственных языков и упрощенный способ создания усредненных языков (на примере тюркских языков) // Материалы международной конференции «Компьютерный фонд терминов тюркских языков». Туркистан-Шымкент, 1995.

10. Karimov B.R. Türk kültürünün cihan dil kültürü gelişmesindeki katkısı ve şimdiki zaman dil problemleri // 2 Uluslararası Türk kültürü kurultayı. Fethiye, 03-04 Aralık 2009, Fethiye, 2010. S.161-165.

11. Karimov B.R. Interrelation of concepts of understandable and averaged languages in the decision of national-language problems // Замонавий тилшунослик ва таржимашуносликнинг долзарб муаммолари. Т., 2012.168-170 б.

12. Каримов Б.Р. Лингвокультурология текста в концепциях усредненных и понятных языков в контексте национально-языковых проблем // Матн лингвистикасининг назарий ва амалий масалалари. Республика илмий-амалий конференцияси мақолалари тўплами. 1-китоб. Т.: ЎзДЖТУ, 2012, 72-73-б.

13. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. О количественной оценке синхронической близости родственных диалектов и языков // Тюркское языкознание. Материалы международной конференции. Ташкент, 1985. (Тезисы этой конференции были опубликованы в 1980 году)

14. Аншин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва: «Восточная литература», 2002. – 296 с.

Түйін

Мақалада ұлттың ойкуменистік теориясы және этносизм мен этнолингвопанизм концепциялары негізінде ортатүрік тілін, туысқан тіл топтары үшін ортақтастырылған тіл жүйесін, ортадүние тілін қалыптастыру мәселелері зерттелді. Шығыс және Батыс

өркениеттері жүйесінде Алтай және Түркі өркениеттерінің мұрасы және дамыу перспективалари бұл контекстде қаралды.

Summary

In article on a basis of oikumenic theory of nation, concepts of ethnosizm and ethnolinguapanizm is offered to create language ortaturk, system of averaged languages for groups of related languages and averaged world language. Development of national Turkic languages, language Ortaturk and the Turkic civilization in a globalization context is investigated. In article is offered project of innovational increasing of social status of the Kazakh language by means of creation of the language Ortaturk, which will be one of World languages and will be close to the language of Abay.

ИСТОКИ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Кадиркулова Г.К.,
к.и.н профессор

Духовные ценности любой цивилизации обладают особой долговечностью существования и в несравненно большей степени запечатлевают особенности эпохи своего создания и личности творцов, сохраняют черты элитности при общих эстетических и художественных вкусах общества. С духовными ценностями связаны интеллектуальная жизнь, накопленные знания, мораль, право, наука, художественные произведения. При этом особо важный аспект для изучения духовной культуры составляют религиозные системы, которые напрямую связаны с этническими и культурнымми процессами.

Центральная Азия с древнейших времен до наших дней являлась и является ареной мирного пересечения нескольких мировых религии. Каждая из них имела свою прочную базу, организацию и свои культовые сооружения, которые в определенном промежутке времени мирно сосуществовали. Путем диолога и созидательного сотрудничества они взаимообогащались и внесли достойный вклад в развитии духовной культуры в раннесредневековой цивилизации. По существу народы Центральной Азии были толерантны к вере и позитивно воспринимали создательные стороны каждой религии. Именно поэтому центральноазиатский регион был облестью развития и роспространения разных религии, конфессий а также и ретранслятором этих религий в Китай и Дальний Восток[1].

Изучение различных аспектов истории распространения ислама у тюркоязычных народов приобретает все большее теоретическое и практическое значение в связи с так называемым «мусульманским ренессансом», когда нашей стране идет бурное возрождение мусульманской религии. Ислам играет все более заметную роль в духовной жизни современного Казахстана.

В средние века сложились симбиотические связи между кочевым миром и оседлыми цивилизациями, котороя в конечном итоге, привели к замиствованию к распространению крупнейших полиэтнических религиозных систем.

С проникновением ислама и мусульман на территорию Тюркских каганатов в первые на годы и существования начинается длительный и тяжелый процесс исламизации Великой степи, который шел руко об руку в развитием торговли и городской культуры «Многочисленные торговые поездки, странствия ученых в «поисках знаний» расширяли кругозор людей и способствовали переносу достижений ремесла науки и искуства средством общения, обеспечившим сближение, служил арабский язык, но уже как фактор культуры науки и религий [2].

В начале своего распространения ислам пришел в сразу оседлых тюрок, в города и крупные поселения. Жители городов, оказались более восприимчивой к новой вере, нежели постаянно кочующие степняки, ислам в Казахстане поначалу воспринимался как городская религия, конфессия оседлых людей. В своем труде Ибн Хордадбех «Перечень тюркских городов писал, «что в городе Фарабе находятся (одновременно) отряды мусульман и отряды тюрок - карлуков. Всего городов тюрок, – 16» [3].

С начало VIII века на территории Казахстане интенсивно шел процесс распространение и утверждание ислама. Арабские отряды неоднократно вторгались в пределы юга Казахстана и Жетысу. В 751 г арабы дошли до Таласа, на берегах которого разбили китайскую армию [4]. Однако ни Сырдарья ни Жетысу не были завоеваны и не вошли в состав Халифата. Интенсивная исламизация региона началась, видимо, после утверждения в Средней Азии династии Саманидов и в связи с их завоевательной политикой на востоке.

Источники повествующие о событиях конца VIII – IX вв свидетельствуют об исламизации населения Южного Казахстана и Жетысу. В 840 г Нух ибн Асад подчинил себя Испиджаб [5]. В 859 г его брат Ахмед ибн Асад совершил поход на Шавгар где было произведено избиение нескольких тысяч человек [6]. В 893 г Исмаил ибн Ахмед взял Тараз и, обратил главную церковь этого города в мечеть[7].

В.В. Бартольд очертил в своих трудах хронологию вовлечению тюрков в орбиту новой религии. Согласно ей знакомство тюрков с исламом начинается в VII – VIII, в эпоху Саманидов а при новых провителей Караханидов произашло по настоящему успешное обрашение тюрков в ислам [8]. В начале X века городе Таразе ислам принял родоначальник династии караханидов Сатук Карахан (Сатук Богрохан Ибн ал Керим), а его сын Богра хан Харун б Муса в 960 г обьявил ислам государственной религией [9].

Вслед за Испиджабом (Сайрам) ислам распространяться по Жетысу, который стал вторым центром новой веры в средневековом Казахстане. Аль – Макдиси писал «Джикил – маленький город соборная мечеть на рынке» в Барсхане «соборная мечеть среди рынков» В Атлахе «соборная мечеть в Медине» в Мирки «соборная мечеть была в древности церковью» [10]. В отличие от христанства, мечеть у мусульман не считается «домом Господа» так как Аллах являеться предельно абстрктным божеством, лишенным каких либо антроморфных черт. Это просто место для совершения совместной молитвы. Строго говоря, для совершения молитвы мусульманину и не нужно какое – либо помещение. Достаточно одной стены, обращенной на Мекку, или даже просто соблюдения направления на Каабу (Кибла). Пророк говорил «Где вы молились, там и масджид (мечеть)». Тем не менее уже в первые годы Ислама появляются место для проповеди и совместной молитвы. Первой такой мечетью был дом Пророка Мухаммеда в Медине. Это было простое прямоугольное (53 х 50 м) отгороженное пространства, включавшие комнаты для Пророка, его жен затемненное место в южной стороне двора, которое использовалось для проповедей и было обращено в направлении Мекки [11].

Потребовалось около двух столетий со времени первых завоеваний Ферганы в начале VIII в. прежде чем ислам закрепился Жетысу [12]. В 60 – х годах XI в Махмуд ал Кашгари, как правоверный мусульманин, сокрушался о «неверных» тюрках, которые словом «Тенгри» называют «большие деревья» [13]. Пережитки доисламских культов у народов Средний Азии и Казахстана еще долгое время отмечают мусульманские информаторы, вплоть до этнографической современности. Особенно это касается повседневной обрядовой жизнитюркоязычных мусульман.

Со времени принятия исламской религии тюрками они уже не одно столетие были на практике знакомы с другими мировыми религиями, тюркам – мусульманом пришлось бороться не столько с местными культами, сколько с манихейством и христанством. А. Мец в книге посвященной истории культуры халифата III – V вв хиджры (IX – XI вв н.э) - периода «мусульманского Ренессанса» что именно в это время «ощушается тяга к новым духовным потребностям» а движение, которое преобразило ислам, являлось, в

сущности ни чем иным, как вторжением целого потока христианских идей в религию Мухаммеда [14].

Суфийская доктрина в IX – X вв превратилась в целую сложную систему, возникает и своеобразная общественная организация суфиев, установливливается обычай избирать себе духовного наставника (шейх или пир) человек вступившии под началом шейха назывался мурид. Муриды жившие в ханаке назывались факир (араб нищий) или дервиш обычно ханака строилась в городах на окраинах, а шейхи были почитаемыми и уважаемыми горожанами. Именно такой ислам в эпоху Караханидов характеризуют источники средневековья в городах Средней Азии и Жетысу. Здесь были сильны доисламские традиции - как иранские так и тюркские. И.В. Можейко пишет «ислам смог сохранить внешную обрядовую сторону во многих странах, где он укрепился с помощью конних армий арабских завоевателей. Но за безусловным признанием Корана и учения Пророка скрывались доисламские верования к обычаи тех народов, что попали в сферу мусульманской идеологии» [15].

В истории городаТуркестана, например, где сформировался центр суфиев Средней Азии и Казахстана (вокруг священных останков основателя ордена Ахмеда Ясави), суфии играли огромную роль в деле распространения ислама. Около мавзолея на гуристане образовалось селение суфиев, называвших себя потомками Ходжи Ахмеда. Затем вокруг мавзолея сложился целый ансамбль различных культовых сооружении. Одноко представители суфизма имели здесь больше последователей среди кочевников, чем среди оседлого населения [16].

Одним из важнейшим градообразующих элементов мусульманских городов Востока и Запада являются минареты, встроенные здания мечетой или стоящие рядом с ними. Именно минареты своим стройными башнями возвышаются над всей остальной застройкой и определяют неповторимый силуэт города. Первый минарет был построен при халифе Муавии в 675 г. В Ираке. О нем известно лищь то, что это была каменная башня в мечети Басре [17]. Вскоре, после этого, в 673 г. правитель Египта Амр построил в мечети Фустата четыре минарета, и с тех пор стали возводить и в других мечетях Египта и других странах Востока.

Исследователи рассматривают также этимологию слов, применящихся для обозначения этих видов построек. Слово минарет происходит от арабского слова минар, или манара. Корень этого слова – нар – обозначает по – арабски свет или огонь [18]. Слово манара использовалось в доисламской Аравии для обозначения высоких мест, откуда подавались сигналы с помощи огня и дыма. Поэтому их часто приравнивают к «башням огня» , которые использовались в военных целях в Византии, Северной Африке и Сирии как в доисламское время, так и позднее. Одной из таких башен был Фаросский маяк, считавшимся одним из семи чудес и разрушенный арабами в 642 г. На городище Бурана мечеть не сохранилась, но на ее существование в средневековье указывает минарет, вход в который устроен более чем в 5 м над землей, а также сообщение конца XIX в. о руинах «довольно большого здания, заваленного массой кирпичных обломков» расположенных в 20 м к югу от минарета [19].

Расширение культурного пространства, которое инициировалось исламом, способствовало темпам распространения новой религии в регионе. В. В. Бартольд писал: «Главное преимущество ислама заключалось, конечно, в культурном первенстве мусульманского мира, одинаково в области материальной и духовной культуры среди образованных народов того времени» [20].

Положительное влияние ислама ощущалось не только в духовной сфере. Приход ислама сыграл позитивную роль и в развитии материальной культуры. Во всех городах Караханидского государства выпускались монеты традиционного «куфического» вида, давно устоявшегося в мусульманском мире. Арабское письмо как «священный символ ислама» оставалось господствующим и в караханидском чекане, но не некоторых монетах конца X – и начала XI в. Помещались короткие (в одно – три слова) надписи уйгурским

письмом. В караханидском чекане почти все зооморфные сюжеты помещены на фелсах – караханиды шли на разрушение установок ислама при выпуске монет, рассчитанных на внутреннее употребление. С X века арабская письменность все активнее стала проникать в культуру и быт населения Жетысу. Тексты из Корана и мусульманские сентенции стали украшать монументалные постройки; на арабском языке велось богослужение в мечетах и обущение в медресе; арабским письмом испольнялись эпитафии на каменных и кирпичных на могильниках мусульман; согдийскую легенду на монетах сменила арабская. Эпиграфический орнамент стал украшать посуду и интерер жилище.

Ислам сыграл положительную роль приобщении населения древнетюркских государств к духовном ценности мировой цивилизации, благодаря арабскому языку они смогли познакомиться с литературой, философией, историей других народов. Арабская культура к этому времени стала центром мировой культуры, она явилась той средой, благодаря которой сохранились достижения древних цивилизаций и на основе которой позднее возникли культура Возрождения, Ренессанса и новоевропейский стиль мышления.

В Баласагуне - Куз – Орде была создана первая дидактическая поэма «кутадгу билиг» («Благодатное знание»). К написанию этой поэмы приступил в возрасте 50 лет. Закончив поэму в 1069, он преподнес ее в дар кашгарскому правителю Тамгач Богра – Карахану Абу Али Хасану. Литературные и культурные традиций, открывало большие возможности для духовного самоутверждения этих народов в период Арабского халифата. Создание труда Юсуфа Баласагуни относится к периоду господства ислама, необходимыми предметами уже являлись грамматика, юриспруденция, начала Корана и хадисов. Надо было иметь большую гражданскую смелость для написания токого произведения, где в аллегориях, Разума, Справедливости, Счастья провозглашены и осмыслены им важнейшие принципы гуманизма.

Исламизация, длившаяся вплоть до XII в. Позволила правителям решить ряд проблем, связанных с политической консолидацией общества, обьединением его под знаменами новой веры, успешно ликвидировавшей многобожие. Ислам сумел задать общий комплекс взглядов и идей, на базе которого стало возможным осуществлять общую для кочевого народа внутреннюю типа, проводить политику единого образования и просвещения, что создавало новую шкалу нравственных ценностей [21].

Б.Г. Гафуров отмечал, что «мусульманская культура – результат синтеза творческих достижений многих народов, в том числе и средеазиатских... Итак, с точки зрения исторической перспективы, включение Средней Азии в халифат способствовало, в конечном счете, широкому развитию контактов между различными народами, на основе которых и произошел всеобьемлющий культурный синтез в Средней Азии и на всем Ближнем Востоке в IX – X вв.» [22].

Таким образом, со второй половины X в. начался новый этап в истории средневекового Казахстана – города становятся центрами исламской науки, просвещения и культуры и здесь складывается элитарная культура. Тюрки – мусульмане, оседлые горожане и кочевые смогли понять друг друга и в конечном итоге создать самобытную культуру, которая вписалась в многообразие древних культур человечества.

Список использованных источников:

1.Нуржанов А.А О христианском наследии в культуре Средней Азии и Казахстана/ Религия в истории народов России и Цнетральной Азии.//Материалы Всероссийской с международным участием конференции, посвященной 10 – летию кафедры религиоведения и теологии АлтГУ// Барнаул. 2011 С. 187 – 190.

2.Беленицкий А.М. Бентович И.Б. Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л. 1973. С 132.

3. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т 1. М. – Л 1939 С 144

4. Большаков О.Г К истории Таласской битвы (751 г.) /Страны и народы Востока. Вып XXII. 1980. С 132 – 136.

5. Волин С.Л. Сведение арабских источников IX – XVI вв долине р. Талас и смежных районах// Труды ИИАЭ АН КазССР Т.18. – Алма – ата, 1960.

6. Бартольд В.В Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинение. Москва, 1963. Т1. С 268

7. Бартольд В.В Туркестан в эпоху монгольского нашествия. С 315

8. Байпаков К.М. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана// Алматы – Самарканд, 2012. С 11

9. Бартольд В.В Туркестан в эпоху монгольского нашествия //. С 316

10. Волин С.Л. Сведение арабских источников IX – XVI вв долине р. Талас и смежных районах. С 81 – 83

11. Hillenbrand R. Islamic Architectur// Hillenbrand R. – New York, 1994. P 39 – 42

12. Бартольд В.В Баласагун. Соч. Т III. М. Наука 1965. С 355.

13. Кляшторный С.Г. Древнетюркская религия: проблемы реканструкция и генезиса / Инф.бюль. МАИКЦА. Спец. Выпуск 1987. С 45 – 53.

14. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М. Из – во. «ВиМ» 1996. С 544.

15. Можейко И.В. 1185 год (Восток - Запад). М. Наука 1989. С 524

16. Смагулов Е.А. Григорьев Ф.П. Из домонгольской истории г. Туркестана / Изв. МН – АН РК. 1996 №2. С 66 – 75

17. 11. Hillenbrand R. Islamic Architectur// Hillenbrand R. – New York, 1994. P 129

18. 11. Hillenbrand R. Islamic Architectur// Hillenbrand R. – New York, 1994. P 132

19. Винник Д.Ф. Башня Бурана. /Памятники Киргизстана.Фрунзе: Кыргызстан,1974. С 55

20. Бартольд В.В Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч. Т. 5. С. 68

21. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстана. Алматы 2005. С 191

22. Б.Г. Гафуров Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Москва, 1972. С 322 – 324.

Резюме

Для сегодняшнего дня имеют ценность его выводы об исторических предпосылках исламизации. Это признание мировых и в целом этических религий более высокой ступенью религиозного и умственного развития человечества, истоком полноценных цивилизации; установление факта духовного упадка многих религий, превосходства молодого ислама; о торговых путях и мусульманском образовании как важном факторе духовной пропаганды: о характере и особенностях мировых процессов, исламизации тюрков, роли суфийских орденов.

Summary

For today its conclusions about historical prerequisites of Islamization have value. This recognition world and in general ethical religions higher step of religious and intellectual development of humanity, source full civilizations; establishment of the fact of spiritual decline of many religions, superiority of young Islam; about trade ways and Muslim education as an important factor of spiritual promotion: about character and features of world processes, Islamization of Turkic peoples, a role the sufiyskikh of awards.

ЖАҢА КРОССМӘДЕНИ ОРТАҒА ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУ ПРОЦЕСІНЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ ТЕРІС ҰҒЫМДАРДЫҢ ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУ МӘСЕЛЕСІ

Узақбаева Л. Е.,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу
Мемлекеттік университетінің магистрі

Қазіргі таңда кросс-мәдени психология бағыты қарқынды дамуда. Қазақстан көп ұлтты мемлекет болғандықтан, бұл жерде көптеген, түрлі этнос өкілдері тұрады. Яғни, этнос- бұл адамдардың ұрпақтардан, халықтардан, ұлттардан құралған тұрақты тарихи туындаған әлеуметтік қауымдастық. Этнос – бұл адамдардың ұрпақтардан, халықтардан, ұлттардан құралған тұрақты тарихи туындаған әлеуметтік қауымдастық. Этнос өзіндік сананың бірлігінің құрамында туындайды, өз қауымдастығының мүшелерімен ұқсастығын және басқа ұйымдардың өзгешелігін, сонымен қатар, территория, тіл және мәдениет бірлігін мойындайды.

Әлемдік ғылымда этнопсихология XX ғасырда қарқынды дами бастады. Зерттеулердің нәтижесінде тіпті екі этнопсихология пайда болды Этнопсихологиялық, көбінесе оны психологиялық антропология деп аталған. Салыстырмалы-мәдени психология немесе кросс-мәдени психология деген терминмен байланысты.

Алғаш рет қабылдау, таным және ойлаудың дәстүрлік мәдениетке байланыстылығын Э.Тайлор «Алғашқы қауымдық мәдениет» еңбегінде көтерген. Ол жазуға дейінгі халықтар мен өркениетті қоғамдағы балалар қиялы арасындағы ұқсастықтарды зерттеді. Алғашқы қауымдық қоғам халықтарының ойлауын зерттеудегі маңызды еңбек болып табылатын жұмысынан өзге тайлор есімімен сол кезеңдегі мәдениетті талдаудың методологиялық негізін де құрастыру тығыз байланысты.

Осы тұрғыда Л.Леви-Брюльдің алғашқы қауымдық қоғамдағы ойлау жайлы еңбектері маңызды болып табылады. Оның кітаптарының негізгі ойлары- «ұжымдық түсініктерді» -Э.Дюркгеймнен алған және адамның тәрбие, мәдениетті меңгеру, айналамен қарым-қатынас барысында алған сенімі, нормалары және құндылықтары деп түсінді.

Леви-Строс алғашқы қауымдық кезеңдегі ойлаудың бірнеше белгілерін бөліп көрсетті.

Кроссмәдени зерттеуді ең алғаш 1901-1905 жылдары американдық ғалым К. Риберс жүргізді. Ол Мюррей аралының тұрғындары, сонымен қатар үнділер, европалықтарға қарағанда иллюзияға аз берілетінін эксперименталды түрде көрсетіп берген. Бұл зерттеу өзіне көптеген ғалымдардың назарын аудартты. Осы зерттеуден соң, осыған ұқсас көп түрлі психологиялық феномендерді зерттеу бойынша көптеген жұмыстар жүргізілді. Осы зерттеулерге ортақ нәрсе тек құрылымның алғашқы схемасы болды, адекватты түрде қойылған міндетке сәйкес психологияның арасындағы қандайда бәр әдістеме таңдалып алынады, осы әдістеме бойынша екі немесе оданда көп этникалық топ зерттеушілерге салыстырмалы зерттеу жүргізілді. Кроссмәдени этнопсихологиялық зерттеудің қарапайымдылығы, жүргізу жеңілділігіне қарамастан біршама қиындықтар кездеседі [1].

Біріншіден, психологтың алдында үнемі әдістеме нәтижелерінің салыстырмалығы туралы сұрақ тұрады. Сондықтан барлық әдістемелер сол ұлттың ұлттық-психологиялық ерекшеліктеріне бейімделген болуы керек.

Екіншіден, әртүрлі этникалық қауымдастықтың өкілдерінің қатынасы бірдей болғандықтан, белгілі бір халық үшін эксперименттік арнайы порцедурасын өңдеу қажет.

Үшіншіден, зерттеуші өзінің және бөтен елдің мәдениетін обьективті түрде қарсы қоя ала ма Немесе өзі жатпайтын этникалық топтарды ғана зерттеуге құқығы бар ма деген сұрақ үнемі туып отырады.

Философ Д.Юм кез-келген ұлт топтарының өз психологиясы, мінезі, бейімділігі, дағдысы, руханияты болатындығы олардың кәсіби топтардан тұратындығы туралы айтқан. Функционализм ілімі мен (Англия, XX ғ. 20ж.) мен оның белгілі өкілдерінің (Рихард Турнвальд, Бронислав Малиновский, Альфред Радиклифф-Браун, т.б.) тұжырымдамаларына жасалған тарихи талдаулар негізі келесі пастулаттармен ерекшеленетінін көрсетеді:

- обьективті өмірдің бір бөлігі ретінде адамзат қоғамы тірі ағза ретінде дамиды, оның құрамдас бөліктері белгілі бір қызметтерді атқарады, яғни, адамзат қоғамы негізін өзара байланысты, бір-бірін толықтырып отыратын мәдениет элементтері құрайды;

-кез-келген әлеуметтік жүйе «құрылым» мен «іс қимылдан» тұрады. «Құрылым» индивидтер қоршаған ортамен байланысқа түсіретін тұрақты моделдерді ұсынады; индивидтердің қызметі әлеуметтік тұтастай жүйені қолдауға өз ықпалын тигізу болып табылады;

-мәдениет индивидке, оның үш негізгі мұқтаждығы үшін қызмет етеді; негізгі (базовым) (қоректегі, баспанасы, киімі және т.б.), өндірістік (еңбекті бөлісу, қорғаныс, әлеуметтік бақылау) және интегративті (психологиялық қауіпсіздік, әлеуметтік үйлесімділік, заң, дін, өнер т.б.) ;

-мәдениеттегі басты рөл адам тәртібін реттейтін дәстүр, салт, моралдық нормаға тиесілі. Осындай қызметтерді атқара отырып, олар адамдардың маңызды өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру, бірлескен өмір сүрулерінің ұйымдастырушылық факторларының мәдени механизмі болып табылады.

Кроссмәдени этнопсихологиялық зерттеу психологияның басқа салаларының арасындағы әдістемелердің орнына қандай да бір әмбебап әдістерді құру қажеттілігін көрсетеді. Бірақта белгілі бір шектерге қарамастан кроссмәдени этнопсихологиялық зерттеу бір этномәдениеттің, бір ұлттың, бір этникалық қауымдастықтың ішінен тыс жаңа принципті нәтижелер береді. М. Мидтің көрсетуінше, мәселені шеше отырып, мәдени-антропологтар мен психологтар оған әртүрлі концептуалды схемамен, тұжырыммен қарады. Етіс ықпалға сүйенетін психологияның антропология пәні психологиялық ауыспалылар, яғни этникалық жалпылық деңгейінде адамның ішкі әлемі мен этномәдени ауыспалылар арасындағы жүйелік байланыс болып табылады. Осы берген тұжырымына қарап, мәдениет еш нәрсемен салыстырылмайды екен, салыстыру зерттеудің соңынан жүреді. Қазіргі уақытта этнопсихологиядағы жетістіктер осы ықпалмен байланысты. Санасыз түрде зерттеушінің өз мәдениетін салыстыру үшін стандарт болғандықтан үнемі қауіп төніп тұрады, оның жеткілікті мөлшерде кемшіліктері де болады. Етіс және etic ықпалдарының арасындағы айырмашылықты бірнеше түрде нақтылап көрсету үшін әртүрлі мәліметтердегі каузалды атрибуция зерттеулерінің нәтижелерін қарастырамыз. Берілген жағдайда әртүрлі мәдениет өкілдері жасаған сәттілік пен сәтсіздік себептерін қалай түсіндіретіні зерттелді. Etic зерттеуді жүргізгенде, американдықтар жетістікке жетудің себебі қабілетте десе, үнділер әділетте деп есептеген.

Кросс-мәдени заңдылықтарды меңгеру арқылы этностық әлеуметтену барысында тұлға белгілі-бір этностық ортаның мәдени, адамгершіліктік нормаларын, құндылықтық бағдарларын игереді. Сол себептен, тұлғаның өз этностық мәдениетін қабылдау дәрежесі оның өз этносына тиістілігін қаншалықты толық сезінуінен, оның этномәдени сәйкестілігінің қалыптасуынан көрінеді. Ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі қазіргі кезеңде көптеген философия, әлеуметтану, педагогика, психология ғылымдары ғалымдарының қызығушылығын оятуда .

Біздің Республикада этнопсихологиялық мәселелер туралы сұрақтар екі негізгі бағытта қарастырылуда. Жұмыстардың бірінші тобын – көптеген ұрпақтың шығармашылық даналығының негізі болатын халықтардың психологиялық тәжірибесін зерттеу құрайды. Осы тәжірибені ғылыми тұрғыда зерттеудегі маңызды қадам ретінде Ш.Уалихановтың, Ы.Алтынсариннің, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың, Т.Тәжібаевтың еңбектерін атауға болады. Бүгінгі таңда осы дәстүрді Қ.БЖарықбаев, А.Ж.Алдамұратов,

С.М.Жақыпов, Н.Қ.Тоқсанбаева, Б.Ә.Әмірова, П.Т.Әлімбаева т.б. жүйелі қарастырды. Этнопсихологиядан С.Н.Қалиев, С.А.Ұзақбаева, К.Ж.Қожахметова және т.б. бұл бағытты дамытты.

Бұл зерттеуімде жоғары оқу орнында студенттердің жаңа кросс-мәдени ортаға әлеуметтік бейімделу процесінің ерекшеліктерін құрылымдық-мазмұндық моделін жасап, өлшемдері мен деңгейлерін және механизмдерін анықтау; **жо**ғары оқу орнында студенттердегі этникалық теріс ұғымдарының ерекшеліктерінің мазмұнын сипаттау және педагогикалық- психологиялық шарттарын анықтау, оларды келешекте жүзеге асырылу жолдарын айқындау сияқты зерттеу міндеттерін ойдағыдай шеше келе, **жо**ғары оқу орнында студенттердегі жаңа кросс-мәдени ортаға әлеуметтік бейімделу процесіндегі этникалық теріс ұғымдардың дамуы мен қалыптасуының алдын-алу ерекшеліктерінің әдістемесін жасап және эксперимент жүзінде тексеруден өткізуге талпыныс жасалды.

Психологиялық тұрғыдан негізделген және олардың шынайылық дәрежесі толық дәйектелінген. Ғылыми аппаратта бүгінгі күн талабына сай мазмұндалған және жүргізілген іс-шаралар туралы дәлелді мәліметтер беремін, өйткені зерттеудің нәтижесі жаңа **жо**ғары оқу орнында студенттердің жаңа кросс-мәдени ортаңа әлеуметтік бейімделу процесіндегі этникалық теріс ұғымдардың дамуы мен қалыптасуының ерекшеліктерін психологиялық- педагогикалық ықпалы ашылып көрсетілген. Екінші нәтиже де жаңа, себебі **жо**ғары оқу орнында студенттердегі стрестік жағдайлардың алдын-алу ерекшеліктерінің құрылымдық – мазмұндық моделін жасап, өлшемдері мен деңгейлерін және механизмдерін алғаш рет ашып анықтап берілді.

Көпмәдениеттілік – бір елдегі түрлі мәдениеттердің қатар өмір сүруі немесе қатар өмір сүруіне ықпал ету. Осы түсінікті көптеген адамдар болашақтағы нәсілшілдікке қарсылық туралы айтқанда қолданады. Бірақ көпмәдениеттілік мәдениеттердің өзара оқшауланuын да білдіруі мүмкін. Кейбір нәсілшілдер Оңтүстік Африкадағы түрлі мәдениеттердің қатал және әділетсіз түрде таратылған апартеида жүйесіне жақын көпмәдениеттілікке сенеді.

Теріс ұғым – бұл, белгілі бір топта жататын бейтаныс адам туралы көзқарас. Теріс ұғым – алдын ала болжанған, қалыптасқан күрделі идеялар және олардың дұрыстығын дәлелдеу мүмкін емес. Егер олар осы түсінікте тұрақты қалса, оларды стереотиптер деп атайды.

Стереотип (мәдени, нәсілдік, этникалық, діни, гендерлік, жас ерекшелік және т.б.) – белгілі бір ұлт, мәдениет немесе әлеуметтік топ өкілдерінің сыртқы келбеті мен мінез-құлқы туралы олардың ойлауы мен мінезіндегі нормалар туралы болжам (көбінесе дұрыс емес) немесе жеңіл түсінік. Стереотиптер жеке ерекшеліктерді немесе адамның ар-намысына жиі нұқсан келтіретін жанжалдың себебін жөнсіз бастан өткереді. Олар әлеуметтік мәдени ортада көрініс табады және тұрақты болып қалады, бірақ белгілі бір педагогикалық өлшемдер жүйесінің әсерімен және сыни тәжірибе әсерімен өзгеруі мүмкін.

Сонымен қорыта айтқанда, **жо**ғары оқу орнында студенттердегі жаңа кросс-мәдени ортаға әлеуметтік бейімделу процесіндегі этникалық теріс ұғымдардың дамуы мен қалыптасуының теориялық жағынан негізделсе; **жо**ғары оқу орнында студенттердегі жаңа кросс-мәдени ортаға әлеуметтік бейімделу процесіндегі моделі жасалса; осы тұрғыдан әдістемелік ұсыныстар енгізілсе, онда **жо**ғары оқу орнында жаңа кросс-мәдени ортаңа әлеуметтік бейімделу процесіндегі этникалық теріс ұғымдардың дамуы мен қалыптасуы бойынша білімгерлердің кросс-мәдени ортаға әлеуметтік бейімделу жақсы жүзеге асады, өйткені бұл қоғам талабы.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Абылғазина Р. Толеранттылық психологиялық зерттеу нысаны ретінде // Жантану мәселелері 2011ж №3 3б.

2. Қартбаева Ж.Ж. Толеранттылық мәселесінің зерттелуі// Қазақстан орта мектебі 2009ж №9 16б.

3. Анаш Д. Қазақстандағы толеранттылық қай деңгейде? // Алматы ақшамы №112 (4514) 2011ж 6б.

4. Асауов Д. Толеранттылық-қазақтың қанында бар қасиет// Алтан Орда №48 (566) 2010ж. 4б.1.

Резюме

В статье рассматривается об адаптации в новую кросскультурную среду.

Summary

In article cross-country the cultural environment is considered about adaptation in new.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И АКТУАЛЬНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛИЗМА

Шалкарбекова Назерке Абдирахмановна
преподаватель кафедры «Социальная педагогика и самопознание»,
ЕНУ им. Л.Гумилева, Астана, Казахстан

Важной тенденцией развития современной психологии в XXI веке является возрастающее значение этнокультурного аспекта. При этом наиболее актуальной проблемой, по мнению многих отечественных, российских и зарубежных психологов, становится изучение психологического сходства и различия между этнокультурными общностями и этническими группами. Такое сходство и различие между этносами, возникающее в сознании людей, оказывается наиболее полно отраженным в феномене «этнического стереотипа», что обусловливает все возрастающий интерес к его изучению. Когда различные культуры начинают сосуществовать вместе, постепенно глобализирующийся мир, с одной стороны, учит относиться к этим различиям с терпимостью, а с другой – становится причиной того, что некоторые различия формируют восприятие «свой–чужой». В основе таких различий лежит религиозное и этническое происхождение. Поэтому, рассматривая вопросы этнической и религиозной дискриминации, исламофобии, прежде всего, необходимо обратить внимание на то, какое влияние эти процессы оказывают на Европу.

Исследование этнических стереотипов и предрассудков начинает, по сути, занимать одно из центральных мест в социальной психологии в современных условиях, поскольку оно связано с наиболее проблемными областями социальной теории и практики и продиктовано настоятельным требованием времени. Проблематика, которая поднимается в процессе изучения этнических стереотипов, является междисциплинарной, затрагивающей интересы психологии личности, социальной и когнитивной психологии, социологии, этнологии, истории и культурологии. Изучение этнических стереотипов является важным этапом развития каждой из вышеназванных дисциплин.

Актуальность настоящего исследования обусловлена целым рядом факторов: мало исследованным остается вопрос трансформации этнических стереотипов в исламофобию на современном этапе развития общества. Следует признать, что значительная доля важных фундаментальных исследований этнических стереотипов в нашей стране была проведена еще в доперестроечное и раннеперестроечное время. Являясь коллективными представлениями, детерминированными культурой и формирующими определенные нормы поведения в отношении к тем или иным группам и их представителям, этнические стереотипы, несмотря на их кажущуюся устойчивость, подвергаются глубоким

изменениям во времена социальных потрясений. Их формирование происходит под воздействием многих факторов, среди которых важное место занимают исторические условия межэтнического взаимодействия.

Несмотря на огромный интерес к изучению этнических стереотипов в нашей стране и немалое количество фундаментальных работ посвященных их изучению, методы исследования этнических стереотипов, появившиеся с недавних пор в рамках западной социальной психологии, оказываются мало представленными в отечественных исследованиях. Среди российских методов, направленных на изучение авто- и гетеростереотипов и получивших достаточную известность, по-видимому, можно особо выделить такие успешные разработки как ДТО Г.У. Солдатовой - Кцоевой (1998) [1], Психосемантические методики В.Ф. Петренко (2000, 2005) [2] и А.Г. Шмелева (2002) [3]. Методы, которые используются в этнопсихологии для выявления этнических стереотипов, разделив их на две больших группы: прямых и косвенных методов измерения. В западной социальной психологии первую группу методов принято называть «эксплицитными», а вторую – «имплицитными». В группе косвенных методов были выделены две подгруппы: проективных методов и собственно имплицитных методов. Среди проективных методик, направленных на изучение этнических стереотипов цветовые тесты, контент-анализ национального фольклора (например, пословиц и поговорок), а в группе собственно имплицитных методов, в основе которых лежит измерение времени реакции, были выделены такие как прайминговый метод, аффективная прайминговая методика Фезио, тест имплицитных ассоциаций (ТИА) А. Гринвальда, лексическая прайминговая техника Б. Виттенбрика и другие. Данные методы, основанные на измерении времени реакции, пришли на смену классическим методам выявления этностереотипов, завоевывая с каждым годом все большую популярность на Западе, в то время как в отечественной социальной и этнической психологии они до сих пор остаются малоизвестными. Такое положение дел дало нам дополнительный импульс взяться за их освоение и апробацию в рамках нашей исследовательской работы.

На Западе изучением стереотипов под углом исследования проблемы общественного мнения занимались К. Аслам, Р. Бинкли, К. Брейли, Д. Кац, У. Липпман, Д. Тернер, Г. Тэджфел и др.

В России интерес к проблеме исследования этностереотипов проявили еще русские философы и историки, исследуя их через призму особенностей русского национального характера, особенностей «русской души»: Н.А. Бердяев, Л.Н. Гумилев, Н.Я. Данилевский, И.Е. Забелин, Н.И. Костомаров Н.О. Лосский, и др. В Европе аналогичные вопросы занимали умы В. Вундта, М. Лацарса, Э. Фромма.

В современное время особенности этнических авто- и гетеростереотипов этносов исследовали Д. Пибоди, А.Г. Шмелев, М.К. Андреева, А.Е. Граменицкий (1993), Т.Г. Стефаненко (1993, 1999, 2000), К.Касьянова (1993), З.В. Сикевич (1996, 1999), Г.У. Солдатова (1998), Е.Б. Шестопал, Г.О. Брицкий, М.В. Денисенко (1999), А.Г. Шмелев (2002),Ж.Т. Уталиева (2000), Л.К. Комекбаева (2003).

Сущность этнических стереотипов и функции их в межэтническом общении освещались в трудах Т.Г. Стефаненко (1993,2000), А.Г. Здравомыслова (1996), П.Н. Шихирева (2000), Ю.П. Платонова (2003), А.Л. Свенцицкого (2003), В.Г. Крысько (2004), Л.Г. Почебут (2007) и др.

Исследования стереотипов, предрассудков и установок и методов их выявления в отечественной и зарубежной психологии широко представлены работами В.С. Агеева, М.К. Андреевой, В. Артемова, И.П. Кона, Н.М. Лебедевой, В.Ф. Петренко, Л.Г. Почебут, С.В. Рыжовой, Г.У. Солдатовой, Т.Г. Стефаненко, Д.Н. Узнадзе, В.Ю. Хотинец, А.Г. Шмелева, М. Банаджи, Т. Вилсон, А. Гринвапьда, П. Дивайн, Дж. Довидио, Б. Носека, М. Олсона, Д. Пибоди, М. Скарабиса, Р. Фезио, Б. Шефера, и др.

Особое значение для разработки теоретико-методологической основы диссертации имели: теория двойственной установки (Wilson, Lindsey & Schooler, 2000), теория

единственной установки (Greenwald at all, 1995), ассоциативная модель стереотипа (Anderson, 1983), методики «Психосемантический анализ стереотипов характера» Д. Пибоди в адаптации А. Г. Шмелева (1993) и Go-No-Go ассоциативный тест Б. Носека и М. Банаджи (Nosek & Banaji, 2001) [4].

Выявлено, что этнические предубеждения - социально-перцептивный индикатор межэтнических отношений, одна из форм проявления эмоциональных оценок личности, направленная на лиц того или иного этноса, предшествующая непосредственному взаимодействию (суждение априори) (С.М Джакупов, Р.Т. Алимбаева, Б.А. Амирова, З.М. Балгимбаева). Ключевым является то, что этот феномен представляет собой не статичное, а динамичное образование.

Предубеждения против "чужаков", устоявшиеся в обществе, превратившиеся в норму публичного поведения, разделяют людей, отвлекают их внимание от коренных социальных «заморочек» и тем самым помогают господствующим классам удерживать свою власть над людьми.

Какова же природа этнических предубеждений? Коренятся они в особенностях индивидуальной психологии либо же в структуре публичного сознания? Каким образом передаются они из поколения в поколение? Каковы пути и условия их преодоления?

Вопросы эти совсем сложны, и мы не претендуем ни на полноту их охвата, ни на окончательность выводов. В качестве главенствующего объекта мы возьмем Соединенные Штаты Америки. Во-первых, это ведущая капиталистическая страна. Во-вторых, в ней расовая и государственная трудности стоят в особенности остро. В-третьих, прогрессивные ученые США уже давно и основательно изучили эти трудности, и скопленный ими материал, если разглядывать его с марксистских позиций, имеет огромную научную ценность.

Очевидно, в различных странах трудности эти носят разный характер. Американские авторы больше всего интересуются негритянским и еврейским вопросами. Но то, что достоверно установлено в данном случае, может, с соответствующими коррективами, способствовать пониманию и более общих национальных феноменов.

Актуальность изучения национализма в наши дни, к сожалению, не требует длинного практического обоснования. Этнический конфликт, этнонациональный фактор в террористической деятельности и многие другие феномены, связываемые с национализмом сейчас в поле зрения, как общества, так и научного мира.

Однако, несмотря на «разнообразие» теоретических подходов и терминологический выбор мы все же оказываемся не в состоянии провести целостный социально-психологический анализ националистического феномена только их силами. Дело в том, что национализм представляет собой крайне неоднородное явление.

Возможно описание картины происходящего, опираясь на один базовый термин, например феномен «авторитарной личности». Однако в таком случае мы рискуем психологизировать социальные процессы, что может привести к недооценке социального фактора. Кроме того, нельзя не учитывать что, как «авторитарная личность», так и «ксенофобия» и др. феномены не являются специфичными именно для националистического дискурса.

Можно ввести четкое разграничение между социальным и психологическим уровнем. Так, например В.С.Агеев предлагает различать межгрупповую дискриминацию как «психологическое явление, в основе которого лежат когнитивные (познавательные) механизмы установления тождества и различия, дискриминацию межгрупповую как социальное явление, которое, вопреки утверждениям ряда авторов, обусловливается не психологическими, а социальными, экономическими, политическими и другими факторами» [5, с. 4]. Однако в этом случае мы теряем возможность реальной полевой (не экспериментальной) социально-психологической работы, которая всегда имеет дело с «грязными» феноменами, объединяющими в себе как социальное, так и психологическое .

Таким образом, мы оказываемся перед необходимостью дать определение национализма исходя из двух позиций: понимания его дискурсивной природы и фиксации этого дискурса на существовании «воображаемого сообщества», наделенного этнокультурной гомогенностью, а также необходимости анализа националистических феноменов через групповые процессы им специфичные.

В качестве базовой точки для формулировки социально-психологического определения национализма мы выбрали вторую позицию. Обратившись к анализу национализма в реальном поведении нетрудно заметить, что он может проявляться в разнообразных социально-психологических формах, имеющих наибольшее отношение к теории межгрупповых отношений.

При этом, наиболее часто, исследователи говорят об особенностях восприятия в ситуации межгрупповых (и соответственно) межнациональных отношений, проявляющихся в разнообразных социальных установках. Также значительная часть исследований посвящена описанию поведения группы (или индивида в системе межгрупповых отношений), путем фиксации различных феноменов (например феномена «козла отпущения»), которые мы можем обозначить как групповые реакции. Наименее изученной стороной межгрупповых отношений остается область восприятия, всегда связанного (в отличие от установок) с реальным действием, но не сознаваемого как межгрупповая коммуникация. Мы посчитали необходимым выделение этого «промежуточного уровня», обозначив его как паттерны непосредственной межличностной коммуникации.

Таким образом, мы предполагаем, что национализм это многоуровневое образование, существующее в виде групповых реакций, паттернов межличностной коммуникации и социальных установок.

Список литературы:

1 Солдатова Г.У. Психологическая помощь мигрантам. – М.: Изд. Смысл, 2002. - С. 265.

2 Петренко В.Ф. Образ России глазами россиян и иностранцев. - М.: Моск. гуманитарный университет, 2009. - 271 с.

3 Шмелева А.Г. Подвижность координат субъективного семантического пространства как проявление категориальной установки // Вестник Моск. ун-та. Серия 14. Психология. – 1979. - № 3. - С. 24—35.

4 Зависимость успешности социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов к новым условиям жизни от типа проживания //http://www.referun.com

5 Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов //http://psyfactor.org/lib/stereotype6.htm.

Summary

In the modern world a problem of the international relations and in particular the relation to the nationality - one of the most actual. It is obvious that understanding of these phenomena and studying of specificity of their psychosocial registration has to make one of the main tasks of modern social and psychological researches.

ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

А.А. Сейдикенова,
Халықаралық қатынастар мамандығының магистранты
Абылай хан атындағы Қазақ ХҚ және ӘТ университеті
Алматы, Қазақстан

Орталық Азия өзінің геостратегиялық орналасуы мен айтарлықтай ресурстық потенциалының арқасында Ресей үшін қызығушылық туғызады. Мәскеу аймақта тұрақты позицияға ие болған кезде, ол Еуразиядағы күштер мен мүдделердің ұтымды балансының қалыптасуына әсер етуге қосымша құралдарға ие болды. Бүгінде бұл стратегиялық міндеттерді іске асыру ОА елдері мен Ресейдің арасындағы қауіпсіздік саласындағы көпжақты байланысты жеделдетумен тікелей байланысты. Бұл ынтымақтастықтың негізгі мақсаты посткеңестік ортада және оның орталық азиялық сегментінде тиімді қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру. Өз кезегінде Мәскеудің аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге белсенді қатысуы барлық Орталық Азия елдері үшін маңызды болып табылады.

Біріншіден, аймақ елдерінің ешқайсысы да қазіргі кезде толық қауіпсіздікте емес, олар әлемнің ең тұрақсыз аймақтарының бірі Ауғанстанға жақын орналасқан. Ауғанстандағы әлсіз билік, қираған экономика, жаппай жемқорлық және қарулы топтардың болуы кез-келген сәтте көрші елдерді шарпуы мүмкін хаостың негізгі себептері болып табылады. Бұл жағдайларда «Талибан» қозғалысының және оның одақтастарының әсерінен экстермизм кең етек алып келеді, есірткі өндіруі және көрші елдерге тасымалдануы қарқынды өсіп келеді. Кейбір сарапшылардың айтуынша, «сонымен бірге Орталық Азия елдерінде аймақтық элита мен құқық қорғау органдарының жемқор, есірткі бизнесін қорғаштайтын тұлғалардың көбею қаупі бар».

Екіншіден, КСРО тарауы нәтжесінде Орталық Азия елдерінде қалған әлеуметтік–экономикалық шешілмеген мәселелердің болуы, діни–экстремистік ұйымдардың беделінің күшеюіне алып келді, оларды тоқтату және анықап, жою әрекеттері айтарлықтай нәтиже бере қояр емес.

Үшіншіден, ОА елдерінде шекара, территория, табиғат ресурстарына байланысты даулы мәселелер мемлекетаралық қақтығыстарға алып келу қаупі бар. Орталық Азия елдері аймақтық қауіпсіздік саласында Батыс елдерімен, бірінші кезекте АҚШ-пен серіктес болудан көп нәрсе күткен болатын. Батыс елдері тарапынан өздерінің «тереңірек» саяси реформалауын тықпалауынан көңілі қалған, ОА елдерінің басым көпшілігі Ресей тиімді аймақтағы қауіпсіздік жүйесін жасауға көмектеседі деп үміттенуде [1, 79 б].

Ресейдің Орталық Азия елдерімен қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарты ұйымы (ҰҚШҰ) және Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының (ШЫҰ) және оның құрамына енетін көптеген ұйымдардың аясында жүзеге асуда.

Ресейдің Орталық Азия елдерімен әрекет етуінің бір бағыты «Ұжымдық қауіпсіздік туралы» шарт болды. Бұл шарт аумағындағы 90–жылдардағы ынтымақтастық негізінен тәжірибеден алыс декларация деңгейінде болды. Бұл өз кезегінде ҰҚШ-ның танымалдығының төмендеп оның мүшелерінің азаюына алып келді. 1999 жылы Өзбекстан және Әзірбайжан, Грузия келісімнің мерзімін ұзартпады. 2002 жылдың 14 мамырында Мәскеу сессиясында ҰҚШ-ның халықаралық құрылым - Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымына (ҰҚШҰ) өзгерту шешімі қабылданды. 2003 жылы 18 қыркүйекте ҰҚШҰ мүше мемлекеттері (Ресей, Беларусь Республикасы, Армения, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан) оның оның құқықтық статусы жайлы Жарғы мен Келісімді ратификациялады, ал 2004 жылы 2 желтоқсанда Ұйым БҰҰ Бас Ассамблеясында бақылаушы статусына ие болды. 2006 жылдың тамызында ҰҚШҰ-ға Өзбекстан қосылды, ол ұйымның орталық азиялық құрамын күшейтті.

Сонымен бірге Ресей жағы мұндай ұйымдардың форматының өзгеруі ынтымақтастықтың жинақталған потенциалын тиімді қолданып, әскери-экономикалық кооперацияларға қолайлы жағдайлар тудыратынын атап өтті. Бұл бастаманы барлық мемлекеттер қолдады және 2004 жылдың 15 қыркүйегінде ТМД үкімет басшылары кеңесі Достастық формaты аясындағы әскери-экономикалық ынтымақтастық бойынша Мемлекетаралық комиссияны жапты [2]. 2005 жылдың 23 маусымында Келісімшартқа мүше мемлекеттер басшылары ҰҚШҰ әскери-экономикалық ынтымақтастық бойынша

Мемлекетаралық комиссиясын (ӘЭЫМК) құру жайлы шешім қабылдады. Комиссияны құрудың мақсаты әскери-экономикалық және әскери-техникалық саладағы мәселелерді тереңдете шешу және ынтымақтастықты дамыту болды. ӘЭЫМК жұмысының тиімділігін арттыру үшін ҰҚШҰ мемлекеттерінің жұмыс топтарын өндірістің қорғаныс саласының министрлерінің орынбасарлары басқарды, ал олардың құрамына әртүрлі министрліктер мен мекемелердің басшылары кірді.

Посткеңестік елдері үшін ҰҚШҰ-ның негізгі құндылығы, бүгінгі таңда бұл әскери құраушысы бар аймағы арнайы жалғыз қауіпсіздік институты болуында. Сонымен қатар, ҰҚШҰ қажет ұйымдастыру, нормативті және саяси құралдарға ие. Дәл осындай кейпінде Ұйым оның қатысушылары, оның ішінде Ресей үшін де тартымды болып табылады. Алайда, ҰҚШҰ қазіргі кезеңде өз тиімділігін көрсетіп отырғанымен, оның алдында да бірнеше мәселелер бар.

Біріншіден, аймақтағы сарапшылар айтып отырғандай, егер «ҰҚШҰ ұжымдық қауіпсіздік ұйымы болғысы келсе, онда ол саяси компоненттердің дамуына көңіл бөліп, қатысушы елдер аумағындағы қақтығыстармен жұмыс жасап, алдын алу іс-шараларын және санкциялармен айналысып, қатығыстардан кейінгі жағдайларды реттеу үшін келіссөз процесстерін ұйымдастыруы тиіс.

Әзірше олай болып отырған жоқ, оған 2005 жылы Қырғызстан мен Өзбекстанда орын алған жағдайларға ҰҚШҰ пассивті бақылаушы рөлінде қарағаны дәлел.

Екіншіден, Ұжымдық күштер әскерінде Ресейден басқа ешбір ел әскері сәйкес әскери дайындық деңгейіне ие емес. Қазіргі кезде олар әскериден гөрі психологиялық тосқауыл күйінде сақталуда [3].

2007 жылы қабылданған бітімгершілік ұжымдық күштері жайлы қаулы әлі күнге дейін тәжірибе жүзіне енген жоқ.

Бүгінгі таңда ҰҚШҰ аясында Ресейдің Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығының әр түрлі формаларына назар аударуы айқын байқалады, ол жерде Мәскеу аймақтық қауіпсіздікті қалыптастыру жүйесінің бағдарлаушысы рөлін алуға тырысуда. Сонымен бірге РФ-ның ҰҚШҰ-ны нығайтып әскери саяси блокқа айналдыруға тырысуы, Кремльдің Орталық Азия аумағында ықпалын күшейтуге бағытталған саясатының бөлігі болып табылады.

Алайда Ресейдің ҰҚШҰ аясында Орталық Азия елдерімен көпжақты ынтымақтастығы әлі жоғары емес, ал болашағы айқын емес.

Біріншіден, бұл ҰҚШҰ мүшесі болып табылатын Орталық Азия елдерінің арасындағы даулы мәселелердің болуы, ол аймақтағы алдағы уақыттағы мемлекетаралық қақтығыстарға алып келуі мүмкін. Сонымен бірге, ҰҚШҰ сыртқы қауіпке бағытталған болғандықтан, оның қатысушылары арасындағы мәселелерді шешу механизмдеріне ие емес. Танымал қазақстандық сарапшы К.Л. Сыроежкин айтқандай, егер ҰҚШҰ ұжымдық қауіпсіздік ұйымы болғысы келсе, онда ол саяси компоненттердің дамуына көңіл бөліп, қатысушы елдер аумағындағы қақтығыстармен жұмыс жасап, алдын алу іс-шараларын және санкциялармен айналысып, қатығыстардан кейінгі жағдайларды реттеу үшін келіссөз процесстерін ұйымдастыруы тиіс.

Екіншіден, қызметтері анық бөлмеу және ұйымдар мен бірлестіктер арасындағы қауіпсіздік саласындағы параллелизм (бірінші кезекте ҰҚШҰ және ШЫҰ), сонымен қатар бұл жұмысты аналитикалық–стратегиялық қолдаудың болмауы нақты идеялар мен олардың шешімдерінің шайқалуына алып келеді.

Үшіншіден, ҰҚШҰ Орталық Азия елдерінің барлығы, сыртқы саясатқа көпвекторлы әдісті іске асыра отырып, Батыс елдерімен оның ішінде АҚШ және НАТО-ға мүше елдермен қауіпсіздік саласындағы әріптестікке қызығушылық танытып отыр [4]. Бұл мәселе тек ОА елдеріне ғана емес, Ресейдің өзіне де қатысты, оның саясатын жалпы түрде «батыс жайлыдан» (әсіресе Ельцин кезеңінде) «батыстық орталыққа» дейінгі диапазонда анықтауға болады, бұл АҚШ, НАТО және Батыспен грузин және тағы басқа мәселелерге байланысты қайшылықтарға қарамастан орын алып отыр.

Осыған байланысты, ҰҚШҰ аясындағы өзара сенімді қалыптастыру Ресей үшін ғана емес, Орталық Азия елдері үшін де маңызды. ҰҚШҰ-ның негізгі құндылығы, бүгінгі таңда бұл әскери құраушысы бар аймақтағы арнайы жалғыз қауіпсіздік институты болуында. Сонымен қатар, ҰҚШҰ қажет ұйымдастыру, нормативті және саяси құралдарға ие.

Дәл осындай кейпінде Ұйым оның қатысушылары, оның ішінде бұл ұйымның көмегімен Орталық Азиядағы өз ұстанымдарын күшейтуге үміттенетін Ресей үшін де тартымды болып табылады.

Ресейдің Орталық Азия елдерімен әрекет етуінің келесі бағыты Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы – құрамына Ресей, Қытай, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан кіретін халықаралық ұйым. ШЫҰ 1996 және 1997 жылдары Ресей, Қытай, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан арасында жасалған әскери саладағы сенімділікті нығайту және шекара аймақтарында әскер күшін қысқарту мәселесі жайлы келісімдерге негізделген («Шанхай бестігі») [5].

Кейбір мәселелерге байланысты Ресейдің ШЫҰ-ға мүше Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығының даму болашағы айқын емес.

Біріншіден, Ұйымның әскери потенциалын арттыруға байланысты Ресей бастамаларына деген ШЫҰ-ға қатысушы Орталық Азия елдерінің көзқарасы айқын емес. Ресей жағы 2007 жылы Душанбе саммитінде ұсынған ұйымның әскери тұжырымдамасы бойынша ұсынысына мүлдем жауап ала алған жоқ. Сонымен бірге, ШЫҰ мүше болу сонымен қатар аймақ елдері үшін АҚШ және НАТО-мен әскери ынтымақтастық орнатуға кедергі болып отыр. Мұндай ұстаным ШЫҰ-ға мүше Орта Азия елдерінің Ресей және Қытаймен қарым-қатынасты сақтай отырып, сонымен қатар Батыс елдерімен де дипломатиялық кең кеңістікке ие болуға ұмтылуымен байланысты болса керек.

Екіншіден, ШЫҰ-ға мүше барлық Орталық Азия елдері бір мезгілде ҰҚШҰ құрамына да кіреді, ол Ресеймен әскери саладағы механизмдердің қайталануына алып келеді. Сонымен бірге ҰҚШҰ аясында, Қытайдың қатысуынсыз аймақтық мәселелерді шешу Ресей мен ОА елдері үшін пайдалы және болашағы бар болып отыр.

Үшіншіден, ШЫҰ-дағы көшбасшылық ұстаным Ресей емес Қытайға тән және Пекин Мәскеуге көшбасшылықты бере қоймайды. Сонымен бірге, Қытай ынтымақтастықтың сауда-экономикалық құраушысына көңіл бөле отырып, ұйым аясында әскери блок құруға қарсылық танытып отыр.

ШЫҰ аясында стратегиялық ынтымақтастық механизмдері де дамып келе жатыр. Орталық Азия елдері үшін және оның ішінде Қазақстан үшін де Ресей және Қытаймен екіжақты байланысты келісімшарттармен бекіту маңызды. ШЫҰ біртіндеп Қытай-Ресей – Орталық Азия ынтымақтастығының көпжақты құралы ретінде қолданылуда. Бұл аймақтағы тек екіжақты қатынастардың дамуына байланысты қауіптерді жоюға мүмкіндік берді [6, 52 б].

Қазақстанның қауіпсіздігі, барлық Орталық Азия аймағындай, сөзсіз, Ресейдің қауіпсіздігімен тығыз байланысты. ШЫҰ жұмысына қатысу Ресей сыртқы саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады.

Халықаралық аренадағы беделін және аймақтағы әсерін сақтаудан бөлек Ресей таза көне мақсаттарды да көздеп отыр: өз шекарасын Ауғанстаннан төнетін экстремизм қаупінен қорғау, өз әскерін ОА елдері аймақтарына орналастыру. Орталық Азиядағы геосаяси жағдайдағы жаңа тенденциялар Ресейдің аймақ елдерімен жаңа қатынас кезеңін білдіреді, ол теңқұқықты ынтымақтастыққа негізделген. Ауғанстандағы тұрақсыз жағдайды, сонымен қатар Ресейдің шекаралық Синьцзянь аймағындағы жағдайларды ескере отырып бұл мемлекеттермен серіктестікті нығайту маңызды. Сонымен қатар, Ресей ұзақ мерзімді мақсаттарды көздеп отыр.

ШЫҰ аясында Ресей ҚХР ресурстарын Орталық Азия қауіпсіздік мәселелеріне тарта алды және оны әскери-саяси ынтымақтастыққа алып келді. Алайда Ресей үшін ШЫҰ аясында Қытаймен әскери ынтымақтастықты дамыту қолынан келе қойған жоқ. Сонымен

бірге Ресей ШЫҰ аясында мүше және болашақ мүше елдердегі қақтығыс потенциалына көңіл бөлуі тиіс. Қақтығыстарды шешу мен қауіпсіздікті қамтамсыз ету саласындағы ынтымақтастықтың дамуы Ресейдің ШЫҰ-дағы алдыңғы қатарлы ұстанымын сақтап нығайтуға көмектесе алады.

Қазақстан үшін ШЫҰ жұмысына қатысу көпвекторлы сыртқы саясаттың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстан басшылығы ШЫҰ аясындағы жұмыстың белсенділігін арттыруға, оның статусын өзгертуге және ақырында ШЫҰ аймақтық қауіпсіздіктің маңызды элементіне айналдыру шараларын бастауды жөн деп санайды. Жалпы, ШЫҰ Қазақстан Республикасы үшін көптеген геосаяси мақсаттарға қол жеткізудің құралы болуы мүмкін [7, 12 б].

Қазақстан Республикасы, ШЫҰ маңызды жетістігі халықаралық қатынастардың маңызды субъектісіне айналуы деп санайды. ШЫҰ аясындағы аймақтық интеграцияның жоғарғы деңгейі ШЫҰ қатысушы елдерінің мүдделеріне сай, сыртқы және ішкі қауіптерге төтеп беру мүмкіншілігін білдіреді. 2011 жылы Қазақстанның ШЫҰ-ға төрағалық етуі, ұйымның мерейтойымен сәйкес келді. ШЫҰ жұмысының онжылдық қорытындысын жасай отырып, тарихи қысқа мерзімде ұйым нығайып халықаралық қатынастардың маңызды факторы ретінде өзінің тұрақтылығын бар әлемге танытты. «Бүгінгі әлемді ШЫҰ-сыз елестету қиын. Біз қанағаттана отырып, ШЫҰ бірлескен күш салуының арқасында ұйым аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздіктің кепілдігі ретінде өз ұстанымын нығайтты»,- деп Қазақстан Президенті Н. Назарбаев айтқан болатын.

Өзінің онжылдық жұмысының нәтижесінде ШЫҰ дамып, беделді ұйымға айналды. Ұйымға мүше елдердің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды болғанмен, ШЫҰ негізгі мақсаты емес. Бірінші кезекке сенім, достықты қамтамасыз ету, сонымен қатар ең бастысы лаңкестік қауіптерге төтеп беру қойылады. Сонымен бірге ШЫҰ мүше елдердің барлық күштері өз аймағындағы бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауға бағытталған.

ШЫҰ алдында тұрған ұйымды кеңейту мәселесі де болашақтағы дамуға әсер етпек. ШЫҰ-ға жаңа мүшелердің енуі жаңа мәселелерді алып келеді, олар ең алдымен қауіпсіздік саласымен байланысты болмақ. ШЫҰ болашақта ғаламдық ойыншыға айналып, шешімдер қабылдаудың саяси орталығына айналуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. С.И.Рева. Антитеррористический центр СНГ в системе международной безопасности // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. – Бишкек: Общественный фонд Александра Князева (Кыргызстан) и Институт Центральной Азии и Кавказа (Россия), 2007 год. – 104 б.

2. СНГ поставили перед пактом. Россия объединяет постсоветское пространство / Газета «Коммерсант» (Россия), 8 октября 2007 года.

3. К.Л.Сыроежкин. Взаимодействие ОДКБ и ШОС // Материалы IV ежегодной конференции «Концепции и подходы к региональной безопасности: опыт, проблемы и перспективы взаимодействия в Центральной Азии», 7 июня 2006 года. – Казахстанский Институт стратегических исследований (КИСИ) при Президенте РК, Алматы, 2006 год.

4. http://www.dkb.gov.ru/

5. ОДКБ надевает «голубые каски» / Еженедельник «Военно-промышленный курьер» (Россия), №46, 28 ноября – 4 декабря 2007 года

6. Дадабаева. Национальные приоритеты международного сотрудничества для достижения стабильности в Центральной Азии / Безопасность Центральной Азии: новые вызовы, угрозы и риски. – Москва: МОО Центр стратегических и политических исследований, 2006 год. – 164 б.

7. В.А.Щипков. Шанхайская организация: новая структура для гармоничного, справедливого и безопасного мира // Безопасность: информационный сборник Фонда национальной и международной безопасности (Россия). – Москва, 2006 год. – 217 б.

Түйін

В этой статье рассматривается вопрос о сотрудничестве России со странами Центральной Азии в обеспечении безопасности и роль ОДКБ и ШОС в нем. Также сказано, что результаты многостороннего сотрудничества пока остаются невысокими, а перспективы дальнейшего развития данного сотрудничества представляются крайне туманными. Можно сказать, что в первую очередь это связано с наличием противоречий между государствами-членами данных организаций.

Summary

This article addresses the issue of cooperation between Russia and the Central Asian countries in security and the role of the CSTO and the SCO in it. It is also said that the results of multilateral cooperation are still low, and the prospects of further development of cooperation seem to be very vague. We can say that first of all this is due to the presence of contradictions between the Member States of these organizations.

LA PRISE EN COMPTE DE LA PENIBILITE D'UNE LOGIQUE DE PREVENTION A UNE LOGIQUE DE COMPENSATION INCOMPLETE

Marc Richevaux
Maître de conférences
Ulco
Marc.richevaux@yahoo.fr

Introduction

I UNE REPARATION QUI NIE LA PREVENTION **(I)**

A) prévention réparation compensation ?

B) Le compte personnel prévention de la pénibilitéet ses conséquences possibles

a) caractéristiques principales du dispositif

b) L'utilisation des points au service d'une amélioration des conditions de travail et de la protection de la santé des travailleurs est-elle possible?

II LES PERSPECTIVES POUR**LA PENIBILITE NON PRISE EN COMPTE PAR LE DISPSITIF DU COMPTE PREVENTION DE LA PENIBILITE**

A) le principesrelatifs à la reconnaissance du préjudice d'anxiété et de sa réparation

B) application possible à la pénibilité

a) l'exemple de l'amiante : DE LA RECONNAISSANCE DU PREJUDICE D'ANXIETE A PARTIR DU PREJUDICE MORAL

b) élargissements à la pénibilité

Introduction

La loi française[36] définit la pénibilité au travail : qui est le fait d'être ou d'avoir été exposé au cours de son parcours professionnel à des risques professionnels liés à des facteurs de pénibilité susceptibles de laisser des traces durables, identifiables et irréversibles sur la santé du travailleur et cherche à prendre en compte ses effets néfastes sur le salarié. Cela en mettant en place un système qui semble apporter plus d'attention à une réparation d'ailleurs incomplète, ce qui pour parvenir à une réparation totale impliquera de mobiliser d'autres dispositifs juridiques existants des effets négatifs qu'à la prévention.

A partir de 2015, les salariés exposés à des facteurs de pénibilité facteurs de pénibilité pourront bénéficier d'un « compte personnel de prévention de la pénibilité » qui leur permettra, en fonction de leur exposition à des facteurs de pénibilité, d'obtenir des points qu'ils pourront convertiren temps de formation, passage à temps partiel en fin de carrière avec maintien de rémunération,en trimestres de retraite.

Chaque trimestre d'exposition à un facteur de pénibilité ajoute un point au compte, ou deux points en cas d'exposition à plusieurs facteurs.

Les points peuvent être convertis :

- en temps de formation pour sortir d'un emploi exposé à la pénibilité ;
- en passage à temps partiel en fin de carrière avec maintien de rémunération ;
- en trimestres de retraite.

Chaque tranche de 10 points rapporte un trimestre. Les 20 premiers points sont obligatoirement utilisés pour la formation. Les salariés qui sont aujourd'hui trop proches de la retraite pour avoir le temps d'accumuler suffisamment de points bénéficieront d'un doublement de leurs points, et ils ne seront pas obligés de les utiliser pour des formations.

Un numéro de téléphone[37] unique, et un site internet[38]ont été mis en place pour permettre aux salariés et aux employeurs de se documenter et de gérer ce compte prévention pénibilité. Cela est loinde résoudre tous les problèmes. Il est déjà prévu que d'ici le 30 juin 2015, le Gouvernement remettra au Parlement un rapport sur la mise en œuvre du compte personnel de prévention de la pénibilité. Ce rapport proposera, si nécessaire, des pistes d'amélioration et de simplification du dispositif[39]. Dans le contexte actuel il y a lieu de craindre que ces simplifications aillent dans le sens de la réduction des obligations des entreprises, pourtant déjà bien peu nombreuses, et droits des salariés justifiées par la nécessité de réduire les charges des entreprises, ou vers un transfert de la charge financière du dispositif des entreprises vers la collectivité. Les entreprises ont déjà commencé leur offensive en ce sens[40].

Le dispositif technique a déjà été largement étudié[41] nous nous pencherons ici seulement sur les limites spécialement d'un système de réparation d'ailleurs incomplet qui nie la prévention (I) et à quelques pistes permettant d'y remédier en utilisant des dispositifs déjà existants qui sont de nature à ouvrir des perspectives grâce à la jurisprudence relative au préjudice d'anxiété (II)

---

[36] L. du 20 janvier 2014

[37]3682

[38]www.preventionpenibilite.fr

[39]loi du 20 décembre 2014 relative à la simplification de la vie des entreprises

[40] www.MEDEF.fr

[41] Marc Richevaux le compte personnel prévention de la pénibilité rev eur dr soc 2015

I UNE REPARATION QUI NIE LA PREVENTION

Contrairement à ce qu'indique son nom le compte personnel de prévention de la pénibilité[42]n'a pas pour fonction première, la prévention de la pénibilité. Certes pour certains, la traçabilité des expositions qu'il permet, le lien qu'il pourra est instaurer avec les autres outils de prévention vont obliger à porter sur la réalité du travail un regard permettant de créer les conditions d'un renouvellement des politiques de santé au travail[43]. Cette vision idyllique pourrai bien être contredite par l'usage de bien des entreprises, dont beaucoup ont déjà manifesté leur hostilité du dispositif légal : top compliqué, trop cher etc… et même si ce n'est pas dit explicitement trop protecteur des salariés. On penser qu'au vu dispositif proposé certains employeurs pourraient aussi penser que des investissements dans la prévention de la pénibilité ne sont plus nécessaires puisqu'elle fera l'objet de compensations financières et que les investissements prioritaires à faire en la matière désormais relèvent plus de campagne de communication permettant de justifier que cette prise en charge soit faite non pas par l'entreprise mais par la société. On se demande sur quels fondements mais des lois récentes permettent de raisonner ainsi[44].

Si la pénibilité au travail est très ancienne, comme le démontre l'origine du mot travail dont l'étymologie vient de tripalium = torture sa prise en compte en termes de prévention et d'atténuation de ses effets néfastes est beaucoup plus récente. Le Compte Personnel de Prévention de la Pénibilité[45] a été installé dans le paysage social français[46]. Il passe d'une logique de prévention et d'atténuation de ses effets à une logique de compensation relative par des possibilités de formation, de passage à temps partiel, et dans des conditions limitées, de départ à la retraite à un seuil un peu inférieur à celui du droit commun, le tout avec un financement dont certains employeurs qui l'assument pour le moment demandent déjà son transfert à la collectivité nationale qui aurai un devoir de solidarité avec les entreprises pour lequel, après de nombreuses recherches, on a pas encore trouvé le fondement juridique, semblable à celui qui existe au bénéfice des citoyens dans une constitution[47] qui précise que la France est une république laïque démocratique et sociale, permettant de fonder une solidarité envers les citoyens[48]. Aucun texte juridique équivalent actuellement applicable en droit français ne prévoit la même chose au bénéfice des entreprises, et même les textes du traité de Lisbonne

---

[42] L. du 20 janvier 2014

[43]Pascal Brocheton et Pierre-Yves Verkindt.,Théorie et pratique compte personnel de prévention de la pénibilité Cahiers sociaux, 01 février 2015 n° 271, P. 117

[44]Marc Richevaux., La loi Macron : l'implantation de l'ultra-libéralisme en France cahiers du cedimes 2/2015

[45] souvent abrégé sous la forme C3P

[46]loi du 20 janvier 2014

[47] art 1 er

[48]Élie Alfandari., Action Et Aide Sociales Dalloz-Sirey - 09/02/2011

les plus favorables aux entreprises ne vont pas aussi loin[49]. Ce qui n'empêche pas le gouvernement actuel d'être prêt à s'engager dans cette voie, d'une économie ultra-libérale[50] défendue par et théorisée par certains penseur et responsables politiques politique bien connus et inspirateurs de certains dispositifs législatifs français de ces derniers temps.

Le mot « pénibilité »[51] est apparu dans le droit social français à l'occasion des débats puis de textes liés à la réforme des retraites. Cette origine a pour conséquences que deux logiques, très différentes, voire opposées, s'affrontent : une logique de réparation et de compensation relative, l'une et l'autre n'étant pas intégrale, loin de là… et une logique de prévention.

A l'analyse, le compte dit « de prévention » est en réalité un compte qui est destiné à assurer partiellement la compensation des conséquences d'une exposition à un ou plusieurs facteurs de pénibilité plus qu'à permettre la prévention. Ce n'est que de façon très indirecte qu'il pourra servir à la prévention, si la mobilisation de certains points accumulés sur le compte en faveur d'une formation, à l'issue de celle-ci permet effectivement au salarié de sortir d'une situation l'exposant à la pénibilité, ce qui est loin d'être acquis d'autant plus que la loi ne prévoit aucun dispositif contraignant en ce sens. La formation pour permettre d'être employable dans un emploi moins pénible peut très déboucher sur le retour à l'emploi pénible initialement occupé ou sur : rien. L'accouchement si difficile du dispositif de prise en compte de la pénibilité laisse bien peu d'espoirs sérieux les négociations entre organisations syndicales et patronat ont duré très longtemps et n'ont aboutit qu'à un constat d'échec obligeant à légiférer.Depuis un certain temps le droit du travail prévoit une obligation générale de sécurité qui incombe à tout employeur[52]. Cette obligation est une obligation de sécurité de résultat[53] et, c'est sur l'employeur que pèse la charge de la preuve[54]. À ce titre, il doit, et en cas de litige, faire la preuve qu'il l'a fait, évaluer et prévenir l'ensemble des risques professionnels auxquels sont exposés les salariés. Lorsque les mesures de prévention se révèlent insuffisantes, certains risques sont **facteurs de pénibilité** : ils peuvent occasionner des dommages durables aux salariés au-delà de certains **seuils d'expositio**n, voire même en dessous des seuils en question, même si cela n'est pas pris en compte par le dispositif compte prévention de la pénibilité mais pourrai l'être en mobilisant d'autres dispositifs législatifs existants. La loi instaure, au bénéfice des salariés, qui ont été exposés à des **facteurs de pénibilité** au-delà de certains **seuils**un mécanisme de **compensation qui ne prend que les effets de la pénibilité et seulement de manière incomplète**.

La pénibilité se caractérise par :une exposition du travailleur à un ou plusieurs facteurs de

[49] Dan Top et Marc Richevaux., les grands principes du droit communautaire du travail : L'Harmattan 2007, Dan Top et marc Richevaux., la protection des travailleurs dans l'UE L'Harmattan

[50]Marc Richevaux., la loi Macron : Thatcher le retour ; revue européenne de droit social mars 2015 ;Jean-Claude Mailly., Projet de loi Macron: «Un fourre-tout libéral» qui va « fragiliser les droits des salariés» : 20 minutes déc. 2014

[51] F. Héas, « La définition juridique de la pénibilité au travail », Travail et emploi, n° 104-2005, p. 19

[52]Code du travail : articles L4121-1 et L4121-5

[53]Soc., 28 février 2002, pourvoi n° 99-18.389, Bull. 2002, V, n° 81 ; Soc., 28 février 2002, pourvoi n° 00-11.793, Bull. 2002, V, n° 81 ; Soc., 12 janvier 2011 Arrêt n° 112 FS-P+B

[54]Cass. Soc. 2805.2014 : n°13-12485

risques professionnels susceptibles de laisser des **traces durables, identifiables et irréversibles sur sa santé**[55].

La mise en place du compte**PERSONNEL DE PREVENTION DE LA PENIBILITE**, son alimentation et sur son utilisation, et les perspectives possibles qui pourraient permettre d'aller au delà du dispositif législatif limité de prise en compte de la pénibilité par sa compensation, au-delà de ses aspects positifs pose des questions relative à la prévention. L'examen du droit positif et des pratiques qu'il pourrai engendrer conduit à se demander si la logique de prévention ne risque pas d'être remplacée par un retour en force d'une logique de réparation, relative.

A l'origines il y a une loi portant réforme des retraites[56] qui invitait les partenaires sociaux à engager une négociation interprofessionnelle « sur la définition et la prise en compte de la pénibilité ». Ces négociations n'ont pas abouti. Dans leur obstination à obtenir à un allongement de la durée de la vie de travail et à considérer toute avancée sociale comme une atteinte insupportable à la compétitivité des entreprise[57] les organisations patronales surtout préoccupées d'obtenir la destruction du droit du travail entendaient promouvoir un système de réparation individualisée fondée sur un avis médical et financé par la solidarité nationale tandis que les organisations syndicales de salariés souhaitaient une approche prenant en compte des différences d'espérance de vie selon la catégorie professionnelle puisque l'on sait que l'exposition à des facteurs de pénibilité du travail réduit l'espérance de vie des personnes concernées, et un dispositif financé par les entreprises. Une loi avait introduit une obligation de prévention de la pénibilité au travail dans le cadre de l'obligation de générale de sécurité qui incombe à l'employeur[58]. Les dispositions de la loi actuellement applicable relative à la pénibilité[59] figurent dans un Titre nouveau du Code du travail[60].

A) prévention réparation compensation ?

Un nouveau titre du code du travail comprend trois chapitres rassemblant les dispositions relatives à la fiche de prévention des expositions[61], au compte personnel de prévention de la pénibilité[62] et aux accords en faveur de la prévention de la pénibilité[63]. L'impératif de prévention s'exprime dans l'exigence de l'établissement pour les salariés exposés au-delà des seuils fixés décret[64], d'une fiche d'exposition aux facteurs de risques de pénibilité. Cette fiche strictement

[55]loi du 20 janvier 2014 et l'article L. 4161-1 du Code du travail.

[56]loi n° 2003-775 du 21 août 2003

[57] Marc Richevaux., Capital humain coût du travail compétitivité des entreprises cahiers du cedimes 1/2014

[58] L. 2010-1330 du 9 novembre 2010 portant réforme des retraites Code du travail article L. 4121-1

[59]la loi du 20 janvier 2014.

[60]Titre VI du Livre 1 de la Quatrième partie

[61]Chapitre 1 : art. L. 4161-1 et L. 4161-2

[62]Chapitre 2 : art. L. 4162-1 à L. 4162-21

[63]Chapitre 3 : art. L. 4163-1 à L. 4163-4

[64]décret n° 2014-1159 du 9 octobre 2014

individuelle est importante à un double titre : d'une part, les informations qu'elle comporte seront intégrées au logiciel de paie qui servira de vecteur à la déclaration de l'exposition alimentant le compte personnel de prévention de la pénibilité ; d'autre part, elle vient compléter le dossier médical en santé au travail. Est encore rattachable à la prévention, la disposition selon laquelle le document unique d'évaluation des risques doit désormais être complété par une annexe indiquant la proportion de salariés exposés au-delà des seuils prévus par la règlementation et rassemblant les données collectives relatives aux expositions.

B) Le compte personnel prévention de la pénibilité et ses conséquences possibles

Le dispositif s'articule autour de la mise en place du compte caractérisé par des obligations, à la charge de l'entreprise et pour le salarié des droits ainsi qu'une possibilité d'en être informé

a) caractéristiques principales du dispositif

Ce compte est alimenté par des points acquis par les salariés exposés à un ou plusieurs facteurs de risques de pénibilité. Ces points sont comptabilisés à l'issue de chaque année et le compte suit le salarié pendant toute sa carrière. Le dispositif est complété par une information initiale puis continue du salarié mais à son initiative.

Un salarié pourra acquérir au maximum quatre points par an (ou huit en cas de poly-exposition) dans la limite maximale de 100 points pour une carrière. Ce total de 100 points acquis sur la base d'1 par trimestre soit 4 par an signifie –t-il que la durée normale de carrière d'un salarié exposé à un facteur de pénibilité est de 25 ans, la moitié en cas de polyexposiiton ?... Ce qui donnerai alors raison à ceux qui voyaient dans l'exposition à des facteurs de pénibilité une raison justifiant un système de départ en retraite plus tôt que pour les autres travailleurs et donnera aussi des arguments lorsqu'il s'agira de caractériser un préjudice d'anxiété et calculer son montant monétaire. Le compte sera portable sans que l'employeur puisse avoir accès au nombre de points qu'il comporte, du moins en théorie, car il n'est pas exclu que les employeurs successifs se communiquent ces éléments, spécialement au moment de l'embauche d'un salarié. Le financement du **compte personnel de prévention de la pénibilité** est assuré *via* un fonds à gestion paritaire dont les recettes résulteront cotisations, payée par toutes les entreprises, 0,01 %.

L'idée centrale est celle d'une thésaurisation temporaire et virtuelle de droits qui seront appelés à être mis en œuvre à un moment de la vie du salarié de façon plus ou moins libre selon les modalités d'utilisation des droits acquis (sous forme de points) prévues par la loi : l'accès à une formation, le passage à temps partiel ou l'accès à des trimestres considérés comme cotisés pour permettre l'accès à la retraite.Les obligations qui pèsent sur l'entreprise sont purement déclaratives.Il s'agit d'un compte personnel.

Le compte personnel de prévention de la pénibilité se veut « une réponse durable à la question de la pénibilité au travail »[65]. Un de ses défauts du compte personnel de prévention de la pénibilité est qu'il mêle prévention et compensation au sujet d'une exposition à un risque ou à une nuisance. Le compte personnel de prévention de la pénibilité porte apparemment mal son nom puisqu'il cherche à compenser et non à prévenir. La prévention des risques professionnels est l'ensemble des actions à mettre en œuvre pour préserver la santé et la sécurité des salariés, améliorer les conditions de travail et tendre au bien-être des travailleurs[66]. Elle s'inscrit dans une logique visant à anticiper les conséquences humaines, sociales et économiques des accidents du

[65]Yannick Moreau Rapport de la Commission pour l'avenir des retraites, « Nos retraites demain : équilibre financier et justice » : La Documentation française, juin 2013.

[66]INRS, 2007 Dossier. « Introduction à la prévention des risques professionnels »,

travail et des maladies professionnelles. La « compensation » est un mécanisme juridique qui consiste à remettre à quelqu'un une valeur ou un bien en réparation d'une prestation voire en réparation d'un dommage[67]. Par la création du compte personnel de prévention de la pénibilité on veut allouer aux intéressés des avantages, prérogatives et droits divers qui ont pour objet de compenser la dégradation de l'état de santé directement liée à l'environnement professionnel. Or, l'effet qui devrait être recherché par le dispositif pénibilité est inverse et il devrait viser à donner une légitimité à la connaissance et l'appréhension du risque, et par là permettre sa prévention.

Malgré cela l'articulation entre prévention et compensation autour des expositions aux facteurs de pénibilité, ne doit pas nourrir l'idée que la mise en place du compte personnel de prévention de la pénibilité a pour effet qu'il n'y a plus rien à faire en matière de prévention de la pénibilité. Il ne faudrait pas non plus limiter le dispositif de la pénibilité à une simple logique de seuils alimentant le compte personnel de prévention de la pénibilité et ce d'autant plus que les données de la littérature scientifique montrent bien l'impossibilité de fournir une base scientifique claire pour la définition de ces seuils d'exposition, du fait de la complexité des relations entre exposition et effets sur la santé et de la multiplicité des paramètres d'exposition qu'il serait nécessaire de prendre en compte pour chaque facteur de pénibilité »[68].

En l'état actuel de la science et de la médecine du travail Rien ne permet de démontrer qu'une exposition à des facteurs de pénibilité en deçà des seuils de pénibilité retenus pour l'accès au compte personnel prévention de la pénibilité n'ait aucun effets néfastes sur la santé des travailleurs concernés des actualisations seront vites nécessaires.Il convient donc, en amont de la mise en place du compte personnel de prévention de la pénibilité, de structurer une véritable démarche de prévention au-delà même des obligations légales permettant d'assurer la traçabilité de l'exposition ou non aux facteurs de pénibilité par une évaluation des risques (diagnostic partagé), l'identification des facteurs de pénibilité, la planification et la programmation des actions de prévention. Mais le dispositif actuel n'y incite guère.

Quasiment toutes les **entreprises concernées sont concernées, mais seuls les salariés exposés à des facteurs de pénibilité prévus par la loi à des taux qu'elle précise sont concernés. Les facteurs de pénibilité pris en compte par la loi sont les suivants :**

Les activités exercées en milieu hyperbare (dès 2015)

Le travail répétitif (dès 2015)

Le travail de nuit (dès 2015)

Le travail en équipes successives alternantes (dès 2015)

Les manutention manuelles de charges

Les postures pénibles

Les vibrations mécaniques

Les agents chimiques dangereux y compris les poussières et fumées

Les températures extrêmes

[67] G. CORNU., vocabulaire juridique ed quadidge

[68]G. Lasfargues, « La pénibilité, nouvelle approche, un compte personnel. Compensation ou prévention, place des services de santé au travail », Archives des Maladies Professionnelles et de l'Environnement, Volume 75, Issue 5, nov. 2014, p. 511-513.

Le bruit

Les **seuils d'exposition** sont précisés dans le Code du travail[69]. Lorsqu'un salarié est exposé à des facteurs de pénibilité au-delà de ces seuils, l'employeur doit établir une fiche individuelle d'exposition. Mais seulement ceux qui ne sont pas exposés ou exposés, mais à des seuils inférieurs aux seuils légaux, ne sont pas concernés.

b) L'utilisation des points au service d'une amélioration des conditions de travail et de la protection de la santé des travailleurs est-elle possible?

Peut-on retenir du Compte Personnel de Prévention de la Pénibilité le « P » de prévention ?[70]. Le compte est davantage un système curatif, sous forme autre que monétaire. Il tend à corriger *a posteriori* les différences d'état de santé consécutives aux conditions d'exposition à des situations de pénibilité. Dans une version optimiste il devrait inciter les entreprises, notamment compte tenu des conséquences judiciaires et indemnitaires, à avoir une démarche proactive et ainsi transformer une obligation de mise en conformité en dynamique d'actions de prévention. Dans une version moins optimiste il n'est pas exclu qu'elles se contentent de l'aspect indemnitaire d'autant plus que leur tendance actuelle en la matière est de chercher, souvent avec succès, à faire prendre en charge par la collectivité ce type de dépense qui pourtant en toute logique incombent à l'entreprise.

Un des enjeux lié à l'utilisation des points du **compte personnel de prévention de la pénibilité** est de permettre de s'interroger sur les parcours professionnels, la gestion prévisionnelle des emplois et la qualité de vie au travail, et à l'entreprise de s'interroger sur son organisation du travail. Il convient aussi d'ouvrir la réflexion sur d'autres mesures compensatrices « indirectes » voire de protection et de maintien dans l'emploi qui relèvent des prérogatives des services de santé au travail et plus particulièrement des médecins[71] et qui peuvent d'avantage s'inscrire dans une dynamique de prévention.

Le compte personnel de prévention de la pénibilité : un outil de progrès de la prévention de la pénibilité ou un retour à une logique de réparation ?

Le compte personnel de prévention de la pénibilité est donc un compte qui permet, lorsque le salarié décide d'en mobiliser le contenu, de compenser les effets d'une longue exposition à un ou plusieurs facteurs de pénibilité. Les employeurs sont prêts à passer d'une logique de prévention à une logique d'indemnisation qu'ils espèrent avoir réussi à maintenir dans des limites assez faibles. Les indemnités à verser pourraient cependant être beaucoup plus importantes.

II LES PERSPECTIVES POUR**LA PENIBILITE NON PRISE EN COMPTE PAR LE DISPSITIF DU COMPTE PREVENTION DE LA PENIBILITE**

Comme cela a déjà été démontré, la jurisprudence relative au préjudice d'anxiété née avec

[69] ct article D. 4161-2

[70]Hervé Lanouzière, « Usure professionnelle : le défi de l'anticipation », Travail & changement, n° 357, nov-déc. 2014.

[71]L. n° 2011-867, 20 juill. 2011 relative à l'organisation de la médecine du travail.

l'exemple de l'amiante peut être étendue aux autres risques[72] et donc à celui de la pénibilité, permettant alors des indemnisations qui pourraient bien être très largement supérieures à celles prévues par le compte pénibilité et resteraient à la charge des entreprises qui pourraient bien regretter amèrement leur manque d'efforts en matière de prévention de la pénibilité.

A) les principesrelatifs à la reconnaissance du préjudice d'anxiété et de sa réparation

Le préjudice d'anxiété n'est qu'une déclinaison du préjudice moral. Au XX e siècle, le dommage moral s'est étendu aux personnes victimes d'atteintes à leur intégrité corporelle, puis peu à peu a de nombreux préjudices à partir du moment où il y a atteinte morale. Ces reconnaissances trouvent leur source dans le code civil: tout fait quelconque de l'homme qui cause a autrui un dommage oblige celui par qui il est arrive a le réparer[73].

Au sens étroit le préjudice moral correspond à l'atteinte de la victime au travers son honneur, sa réputation ou son affection. La jurisprudenceactuelle accepte de façons diverses les préjudices moraux, en fonction de la base juridique sur laquelle repose la demande d'indemnisation.

Il faut distinguer le préjudice d'anxiété du préjudice d'angoisse. Et pource faire, définir les termes: l'angoisse selon l'encyclopédie médicale estun sentiment d'appréhension, de grande inquiétude s'accompagnant de symptômes physiques. Elle serait ponctuelle. L'anxiété est un trouble émotionnel, un sentiment d'insécurité que la jurisprudence prend en compte, y compris dans les relations de travail[74], intense de danger imminent. Elle est plus chronique et les conséquences physiques le sont plus également.

Au sens psychologique, tous les individus ne réagissent pas de la même façon face à un évènement et face aux conséquences connues et aléatoires. En effet personne n'est maître des aléas de l'existence mais face au même évènement, chacun est libre de sa réaction. Dans tous les cas un préjudice corporel entraine toujours une modification qui peut être minime ou importante de la personnalité et donc de la qualité de vie. La réparation des tribunaux peut aussi souvent se révéler arbitraire, et c'est sans doute la raison pour laquelle les tribunaux apprécient de façons très diverses ce préjudice moral. Même si l'indemnisation des conséquences extrapatrimoniales d'une atteinte corporelle est admise sans réserve[75]. Il existe néanmoins des conditions: cette demande doit être légitime, les atteintes morales doivent être certaines. Les victimes trouvent logique de réclamer réparation. La réparation dupréjudice d'anxiété trouve sa source dans le grand principe en droit de laresponsabilité qui veut que la réparation de tout dommage soit intégrale. Si tout tout fait quelconque de l'homme qui cause à autrui un dommage oblige celui par la faute duquel il est arrive a le réparer[76], cette réparation doit être intégrale[77] : préjudice matériel comme moral. Mais son origine s'ancre aussi dans l'aspect évolutif du préjudice extrapatrimonial. En effet c'est de cette évolution que se nourrit l'anxiété.

---

[72]Jeanne-Marie Wailly., du préjudice moral au préjudice d'anxiété : de l'amiante aux autres risques (évolution et perspectives) : revue européenne de droit social 2013.18

[73] C. civ. , art ; 1382

[74] Marc Richevaux., obligation de sécurité de résultat de l'employeur et sentiment d'insécurité note sous cass.soc., 6 oct. 2010 Les petites affiches 1 er mars 2011

[75]cass. civ. 13 février 1923Lejars C. Consorts TemplieGAJ civ., 11e éd., n° 179

[76]article 1382 du code civil

[77]article 1149 du code civil et C. civ., art 1382 et s.

Pour comprendre le préjudice d'anxiété et donc obtenir son indemnisation, il faut admettre qu'il s'agisse d'un phénomène indépendant de tout autre mais n'y incluant que peu l'angoisse.Le préjudice d'anxiété touche plus à l'humain qu'au droit, mais il est néanmoins pris en compte par le droit. Il est strictement personnel et s'apprécie individuellement. Le drame de l'amiante est aussi est avant tout un drame humain a grande échelle composée d'une multitude d'individualité. C'est sans doute dans ces particularités que l'on a trouvée une justification de la reconnaissance du préjudice d'anxiété.En ce qui concerne l'amiante, le préjudice d'anxiété peut être défini comme « fait de savoir que l'on vit avec des particules d'amiante dans les poumons, le fait de vivre avec la peur des contrôles médicaux auxquels on doit se soumettre, la peur de l'annonce ou de l'aggravation de la maladie, l'annonce de la maladie de collègues ou de leur décès.

Le chemin parcouru a été long pour en arriver a une ensemble jurisprudentiel construit vers cette reconnaissance de la notion de préjudice d'anxiété, cette évolution du préjudice d'anxiété gagne peu à peu des pans entiers du droit (droit civil, droit commercial, droit du travail, ce qui pourrait permettre de l'utiliser en matière de pénibilité »…) mais il faut aussi tenir compte du fait des dérives possibles qu'il faut détecter afin de les enrayer.

a) l'exemple de l'amiante : DE LA RECONNAISSANCE DU PREJUDICE D'ANXIETE A PARTIR DU PREJUDICE MORAL

1) les conséquences de l'exposition à l'amiante

La reconnaissance du préjudice d'anxiété est né de l'exposition à de l'amiante. Celle-ci a été d'abord été reconnue comme maladie professionnelle avec notamment des affections allant de l'asbestose au mésothéliome[78]. Ce n'est qu'en 1977 que des arrêtés et des décrets règlementent l'usage de l'amiante, notamment pour la protection des salariés exposes aux poussières d'amiante. Onconnaît un texte qui prévoit alors dans ce même texte[79], un encadrement très strict des salariés devant manipuler de l'amiante (ex.: chantier de désamiantage).

L'amiante est la première cause de maladie professionnelle en France et le droit pénal reconnaît pour les contrevenants la mise en danger d'autrui et le droit social « la fa
inexcusable ».Si le
prévention, de nombreux ex salaries sont néanmoins atteints, malades ou décédés. Pendant longtemps les personnes non malades étaient restées dans le néant bien que leur angoisse soit réelle. Elles n'osaient que peu se plaindre car qu'est-ce que leur simple crainteà côte de collègues malades ? C'est pour protéger et rendre légitime leur peur qu'a étéretenu le préjudice d'anxiété.

2) La reconnaissance du le préjudice d'anxiété : évolution jurisprudentielle

Le préjudice d'anxiété est un préjudice moral. On peut le définir comme « **une inquiétude permanente face au risque** de déclaration à tout moment d'une maladie »[80] ou aussi de dégradation de la santé. Le préjudice d'anxiété « c'est l
situation d'inquiétude permanente face au risque de déclaration à tout moment d'une maladie liée à l'amiante, et doivent subir des contrôles et examens réguliers ce qui augmente l'angoisse »[81]. Une riche jurisprudence s'en est suivie[82].

[78]décret du 31/08/1950JO du 2 septembre 1950 page 9497

[79]décret du 24/12/96JO du 26 décembre 1996 page 19126

[80]Cour de cassation, chambre sociale, du 11 mai 2010, n° 09-42241

[81]Cour de cassation 11 mai 2010, Ahlstrom label pack et ZF Masson

Les constructions mécaniques de Normandie (CNM) doivent donc indemniser le préjudice de 10 anciens salaries (non malades) a hauteur de 8 000 euros chacun en raison de la reconnaissance de leur préjudice d'anxiété[83].

Cette jurisprudence qui reconnaît le préjudice d'anxiété apparait constante[84]. Elle trouve sa source dans une des décisions plus anciennes. Ainsi par le préjudice d'angoisse a été reconnu pour les salaries du Queens Mary (mais aussi pour les passagers) qui avait vécu l'effondrement d'une passerelle et avaient connu les affres de l'angoisse au milieu de leurs collègues ou amis décédés et ceci jusqu'a l'arrivée des secours[85]. De même, ce préjudice d'angoisse fut pour les salaries d'AZF, victimes de l'explosion de leur usine.Mais aussi une juridiction acceptant d'indemniser le préjudice d'anxiété a refusé aux salariés concernés de leur accorder le préjudice découlant du bouleversement des conditions de vie[86].

A présent cette jurisprudence dépasse largement le domaine de l'amiante. D'autres atteintes, d'autres substances utilisées ou d'autres produits fabriqués peuvent se voir appliquer le même régime. En effet dans de nombreux secteurs d'activités, les risques sur la santé sont nombreux et ceci a tous les stades de la production. L'extension ne s'arrête pas au droit du travail.

B) b) élargissements à la pénibilité

Les autres risques d'atteintes à la santé sont nombreux en droit du travail. Pour certaines de ces substances ou produits, leur caractère dangereux est déjà reconnu à des degrés différents.

---

[82]conseil des prud'hommes de Dunkerque 29 mai 2012ascométal de Leffrinckoucke ;conseil des prud'hommes de Dunkerque 29 mai 2012usinor (arcelor-mittal ;conseil des prud'hommes de Toulon le 31 juillet 2012Normed ;conseil des prud'hommes de Limoges 24 septembre 2012, dans le même sens Cour d'Appel de Toulouse novembre 2012 confirme le conseil des prud'hommes d'Albi ; Cour d'Appel de Poitiers24 octobre 2012 Prud'hommes de La Rochelle en indemnisant 22 anciens salaries des chantiers navals de La rochelle ; Cour d'Appel de Caen est venue le 28 septembre 2012 infirme une décision du conseil des prud'hommes de Cherbourg qui avait refusé en mars 2010 de reconnaitre le préjudice d'anxiété.

[83]Cour d'Appel de Caen est venue le 28 septembre 2012 infirme une décision du conseil des prud'hommes de Cherbourg qui avait refusé en mars 2010 de reconnaitre le préjudice d'anxiété.

[84]Cour de Cassation du 11 mai 2010.

[85]Cour d'Appel de Rennes 02 juillet 2007

[86]Cour d'Appel de Toulouse 03 mai 2012Eternit-Tessac (Albi)

Pour d'autres victimes, la relation de salariat n'est pas établie, mais le risque au travail est bien là.

Ainsi on peut citer : - les travailleurs qui manipulent des produits de traitement ou de conversation dans l'agriculture ou dans l'agro alimentaire (poursuite contre l'employeur ou contre le fabricant), les salariés des laboratoires chimiques ou médicaux qui manipulent des molécules ou virus dangereux. Les salariés du nucléaire devant le risque potentiel lie à leur activité. Tous ces individus peuvent légitimement ressentir de l'angoisse au quotidien. Toujours dans le monde du travail, le cas du collègue du fumeur a été reconnu comme un préjudice en cas d'apparition de maladie. Le préjudice d'anxiété est bien présent ici aussi. Que dire aussi de la sensation d'agression ou du risque d'agression physique ou verbale comme pour les chauffeurs de bus, les employés de pôle emploi, les salariés d'accueil de certains services publics face à des usagers énervés par une grève ou leur dossier qui n'avance pas assez vite à leurs yeux.

Ainsi l'Etat, au travers du statut de la fonction publique doit la protection à ses agents. Dix huit enseignants d'un lycée de Vitry Sur Seine se sont vus reconnaître le préjudice d'anxiété et une indemnisation de 500 euros chacun[87], car ≪l'adm
mesures propres a assurer la protection des membres du corps enseignant exerçant dans ce lycée. Ces enseignants avaient vécu l'agression de leurs élèves au sein du lycée par des personnes extérieures. Tous les cas l'appréciation de l'anxiété reste très subjective ce qui complique singulièrement sa caractérisation et sa preuve.

Un rapprochement utile est à faire entre le préjudice d'anxiété et l'infraction pénale de mise en danger d'autrui sur une base d'une exposition au risque.En effet, on peut dire que chaque substance utilisée ou/et chaque produit fini manipulé peuvent être potentiellement dangereux. De plus, les connaissances scientifiques évoluant sans cesse, la dangerosité n'est parfois pas encore connue. Pour ce qui est de l'exposition à la pénibilité l'existence d'une fiche sera un élément permettant de faciliter la preuve mais ne résout pas tout. La fiche permet de prouver l'existence d'un ou plusieurs facteurs de pénibilité, voir le taux d'exposition s'il est supérieur aux seuils prévus. Mais il subsiste des difficultés cela prouve l'exposition supérieure au seuil mais pas le préjudice d'anxiété pour lequel il faudra recourir à des témoins : collègues de travail et/ou médecins médecin du travail ou médecin de ville. En cas d'exposition inférieure au seuils prévus il n'y aura pas de fiche et la preuve du préjudice d'anxiété qui pourra justement être caractérisé par une exposition inférieure au seuil qui est de nature générer un préjudice d'anxiété d'autant plus fort qu'il n'est pas pris en compte au titre de la prévention et de l'indemnisation de la pénibilité, mais la preuve sera d'autant plus complexe à apporter, ce qui est difficile mais impossible. L'enjeu est de taille puisque la preuve de ce préjudice permettra alors de se tourner vers des juges qui pourraient bien donner des indemnisation bien supérieures à celles prévues dans le cadre du compte prévention de la pénibilité pour les salariés suffisamment exposés pour entrer dans le dispositif et permettre à ceux qui ne sont pas suffisamment exposés pour entrer dans ce dispositif d'être néanmoins indemnisés.

Bibliographie

- HUET J., Le paradoxe des médicaments et les risques de développement D 1987, chronique 73
- LANGLET R., L'affaire de l'amiante, La Découverte 1996
- MOREL L., Droit civil approfondi. La réparation du préjudice, Paris, Les cours de droit 1951/1952
- PIERRE Philippe l'indemnisation du préjudice moral en droit français : La Découverte
- TURC A, La distinction des obligations de moyens et les obligations de résultat, JCP 1945,1,449
- Les amiantes de Jussieu, Le nouvel observateur n° 2247 (29/11/2007)

[87]tribunal administratif de Melun13 juillet 2012 jugements (requête n°1004142)

- Rapport Lesage 2007 commandé par Jean-Louis Borloo, ministre de l'environnement (www.gou.fr)
- Ou est le scandale ? chronique, www.le point.fr, 19/10/96 et modifiée le 25/01.2007
- Effets sur la sante des principaux types d'exposition à l'amiante, rapport INSERM 1997

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ СТЕПНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ ЭПОХИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (XY-I-ПОЛОВИНЫ XIX ВВ.)

К.Б.Жарикбаев - доктор педагогических наук, доктор психологических наук, профессор (КазНУ им.аль-Фараби)
М.К.Ахметова- доктор психологических наук, профессор

С образованием самостоятельного Казахского ханства (1456 г.) стала оформляться самобытная культура кочевников в отличий от культур кыргызской, узбекской, туркменской и других тюркских народов. С этого периода духовная жизнь вступает в новую полосу своего развития, начинают зарождаться и развиваться различные ветви самобытной общественной мысли, в том числе национальной педагогики и психологии.

На протяжении своей длительной истории казахский народ накопил богатый опыт воспитания и обучения, своеобразные обычаи и традиции, определенные стереотипы поведения, в которых аккумулированы творческий опыт народных масс, устойчивые нормы, правила и принципы быта, образа жизни кочевников. В этико-психологическом наследии казахских мыслителей рассматриваемого периода значительный уделный вес составляют идиллии кочевого образа жизни, красота степного быта, брачно- семейных отношений, межличностные отношения людей, уважения к старшим, роли и места женщин в обществе, идеи о возрастной - периодизации, характеристика отдельных типов людей и различных сословных групп и др.

Поэтому ясно, что она должна была доставлять людям не только наслаждение, но и определенный житейский урок. Отсюда преобладание в ней разного рода поучений, сентенций, так как она заменила всё виды идеологического воздействия на человека - школу, печать и искусство.

Духовно-нравственный, гуманистический подход к и объяснению различных явлений общественной жизни - общая характерная особенность мироощущений всех казахских мыслителей XY-XVIII вв. Так, они (Бухар-жырау) рассматривали народ, хозяев степи, ждущего мудрого учителя и вершителя их судьбы. Идея о том, что основой развития общества должны быть честность, мир, любовь, дружба, труд стали их заветной мечтой о будущей счастливой жизни. Благое желание переделать общество путем нравственного усовершенствования индивидумов (Асан-Кайгы) не могло, конечно, привести к желаемым результатам. Степные мыслителями считали, кто проживет честно, тот имеет чистую совесть. Интерес к этическим вопросам проявился и в творчестве почти всех мыслителей этого периода. Их философские, этико-педагогические и психологические идеи были облачены в поэтическую форму поучений и афористических суждений и представляли собой попытку отразить основные нормы практического поведения людей. Улучшить нравы можно и основными средствами для этого являются воспитание, советы и наставления. Отсюда понятно то внимание, которое уделяли Асан-Кайгы, Шалкииз, Отебойдак и другие мыслители казахской степи вопросам воспитания, морального усовершенствования человека. Многие строки их толгау посвящались раскрытию нравственных понятий, определению положительных и отрицательных качеств человека. В своих рассуждениях акыны-жырау делают попытку выяснить, кто счастлив или несчастлив, что полезно или вредно, что осуждается или поощряется, В их толгау можно встретить отдельные критерии о достоинстве человека. Так, по мнению Актамберды жырау положительные качества людей определяются количеством родственников, количеством скота, особенно

скакунами-аргамаками, а отрицательные - изменой, скупостью, болтливостью. Будучи гуманистами, они проповедывали идеи человеколюбия и справедливости. Господство зла в мире объясняется нарушением изначальной этической нормы всеобщего взаимоотношения. Отсутствие взаимоуважения приводит к дисгармонии в отношениях между людьми, между человеком и природой. Пут к гармоний - осознание и осуществление всеобщего принципа сострадания и любви - «жалеть все живое, ценить его и уважать» (Акын-Кайгы). Несмотря на наивно-гуманистический характер их поучения, они имеют большую познавательную ценность, так как в них запечатлелись духовный мир казахов-кочевников тех далеких времен, особенности их образа жизни, быта и психологии [1].

Почти все степные ученые мыслители, жырау XV-XVIII вв. придавали исключительное значение роли, ақыл (ум, рассудок) в познавательной деятельности кочевника. Понятие «ақыл» впервые в философско-психологическом аспекте было употреблено великим мыслителем казахской степи Абу Насыром аль-Фараби.

Общий смысл их учения об «ақыл» сводится к следующему: ум — это синтетическое понятие, которое включает в себя все познавательные процессы (восприятие, память, мышление, воображение и др.). Ум и знание образуют неразрывное единство; развитие рассудочной деятельности человека невозможно без знаний. Ум развивается в процессе деятельности, его формирование зависит от применения на практике приобретаемых знаний, навыков и умений. Ум характеризует умение распознавать причинные связи между явлениями и предвидеть результаты предстоящих действий; от хорошего ума зависят удача и успехи в жизни и деятельности человека.

Мыслители жырау слово «ақыл» связывали с нравственным идеалом личности кочевника, отводили ему ведущее место в морально-психологическом облике, человека («ақылды кісі» — «умный человек»). Развитой, ум - связан с красноречием. («шешендік сөз»), он накладывает большой отпечаток на всю сферу познавательной и эмоционально-волевой деятельности человека. Мудрость и красноречие - основные критерии нравственно-воспитанной личности. «Умному достичь цели, найти счастье в жизни нетрудно» (Асан Кайгы жырау). «У рассудительного джигита одна губа – серебро, другая губа - золото, все богатства у него в умении выражать мысль во рту». «Умного человека красит жажда знаний, такой всегда стремиться познать что-то полезное» (Бухар жырау). Склад характера, индивидуальные особенности также накладывают отпечаток на рассудочную деятельность. Быстрое, умелое решение задачи в сложных, экстремальных условиях, чрезвычайная гибкость ума - характерные черты воина полководца (Актамберды жырау) и т.д.

Казахские мыслители - жырау, степные ученые придавали большое значение средствам умственного и нравственного воспитания (айтыс, разгадывание загадок, удачное использование в речи пословиц и поговорок, знание генеологии родов и т.д.)

В психологических воззрениях степных ученых и жырау периода казахского ханства можно встретить немало слов и понятий, отшлифованных, в научно-психологическом плане, ими были высказаны оригинальные идеи о личности, о ее качествах, замечательные мысли по управлению страной. Некоторые из них очень близки по своему содержанию к терминам и понятиям современной общей, социальной и медицинской психологии.

Литература:

2. Жарикбаев К.Б., Ахметова М.К. Развитие казахской национальной психологии в историко-теоретическом аспекте. Учебное пособие. –Алматы: «DK-Print, 2014. -495 с.

Түйін

Мақалада қазақ хандығы дәуіріндегі (XY-I-жартысы XIX ғғ.) дала ойшылдары мен ғұламаларының психологиялық және педагогикалық көзқарастары баяндалады.

Summary

The psychological and pedagogical views of steppe thinkers of Kazakh Khanate Era (XY-I-half of XIX centuries) are considered in the article.

ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАҒЫ БИЛЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Қоңырбаева К.М.,
БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану
институтының аға ғылыми қызметкері,
философия ғылымдарының кандидаты

Көшпенділер өркениетінің рухани-құндылықтық үрдістерін дамытуда би-шешендер шығармашылығының орны ерекше. Қазақ қоғамындағы билер институты далалық демократиялық даму үлгісінде өз міндетін кәсіби дәрежеде атқара алды.Академик С. Зиманов өзінің қомақты зерттеулерінде қазақ билерінің қалыптасуы жайлы көшпелі және жартылай көшпелі қоғамның сот-құқықтық басқару саласының білімі мен даналық ойларын игерген «далалық үлгідегі» өте білімді топ ретінде қалыптасқандығын атап көрсетеді [1]. Сонымен қатар билер шығармашылық әлеуетке ие топ болып та саналады.Билер дүниетанымының философиялық-құндылықтық ерекшеліктерін анықтау, оларға қазіргі кезеңдегі мемлекеттілікті жетілдіруде өзінің тамырларына негізделген әдіснама ретінде оралу болып табылады.

Билер құбылысын зерттеу барысында қазақтың билер институтының тарихы өте ерте замандардан басталатындығына көз жеткізуге болады. Ұлы Дала тарихы жайлы жазылған деректі әдебиеттерді зерделейтін болсақ, қазақтың билік құру дәстүрін алғашқы зерттеушілер орыс әкімшілігінің қызметкерлері мен ғалымдары болды. Қазақтардың әдет-құқық ережелерін, заңдарын зерттеген Л.Ф. Баллюзек, А.И. Левшин, И.А.Козлов, А. Зуев, Дельвиг, Д′Андре, Д. Самоквасов, В.В. Григорьев, Л.А. Словохватов, Г. Загряжский, С. Масимовтардың барлығы дерлік сахарадағы билердің әділетті, шешен, бәрінен бұрын адал, таза болғандығына тоқталады. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дейді қазақ. Осы Майқы би жайында оның XIII-XIV ғасырларда өмір сүргендігін, Шыңғыс ханның оң қолы, қазақ даласының билеушісі болғандығын заң ғылымының мамандары дәлелдеп көрсетеді. Шыңғыс ханды Шыңғыстауда ақ киізге көтеріп, қазақ даласының билеушісі етіп жариялағандардың ішінде болғандардың бірі — Майқы би. Шыңғыс хан жорықпен оңтүстікке аттанғанда, ел билігі Майқы биге қалған. Міне, осы замандардан бері билер институты қазақ даласында билік құрған [2]. Халық жадында аттары аңызға айналған билер аз болмаған, әр жүздің, әр тайпаның, әр рудың билері болды. Солардың ішінде Аяз би, Едіге би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Есет би, Сырым би, Шорман би, Шона би, Ерден би, Бала би, Доспол би, Ақтайлақ би, Мөңке би. Билер мектебінің алдын көрген, ата-бабасынан келе жатқан дуалы ауыз, орақ тілді, қара қылды хақ жарған қазақтың соңғы биі Абай болды. Қазақтар арасында би атанғандардың ұзын саны 500 ден аса деген мәлімет бар.

Билік құрудың қазақтар арасында жетілдіріліп шыңына жеткен кезеңдері болды. XVШ ғасырдың басында Тәуке хан (1680-1718 – хандық құрған жылдары) халқымыздың әдет-ғұрып заңдарына өзгерістер енгізді. Тәуке хан тұсында Құрылтай өткізіп, онда мемлекеттік мәселелер қаралып, тарихта «Жеті жарғы» деп аталатын заңдар жобасы жасалынды. Қазақ сахарасындағы сол кезеңдерді «алтын ғасыр» деп атап жүр. Бұл атау дұрысында да солай. Өйткені қоғамдық қатынастар адамдар арасындағы әділеттілікке негізделген болатын. Олар өздерінің іс-әрекеттерімен шынайы жоғары адамгершіліктік пен тазалықты орнықтырды. Бұл заңдар жинағы ел арасында «Қасымның бес жарғысы» немесе «Қасым салған қасқа жол» деп аталып бізге дейін жетті. Сонымен қатар «Есім

салған ескі жол» деген түсінік те бар. Есім ханның тұсында «Жарғыға» шарғиат заңдары енгізіле бастады. Осы екі заң жобалары ежелгі билер жасаған қалпын бұзбай XVII ғасырдың аяғына дейін өз күшін жоймай сол қалпында сақталып, қолданылып келген болатын. Заманалар бойы халық өз тағдырларына қатысты талас-тартысты, даулы-дамайлы мәселелерін билерге өз еріктерімен сеніп тапсырған еді.

Көшпелі қазақ халықының өзіндік болмысын айқындаушы белгілерінің бірегейі ол әдет-ғұрпы. Қазақтың әдет-ғұрыптары мен заңдары іштей біртұтас, берік күйінде сақталған.Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі ешқандай сыртқы әсерлердің ырқына бағынбай ұрпақтан-ұрпаққа таза күйінде жететін ізгі қасиеттері мен құндылықтары. Халықтың өмірінің мәніне айналған жөн-жоралғы, әдет-ғұрып заңдары мен этикалық, адамгершілік қағидаттары жалпыдан өзгешелендіретін ерекшеліктер. Сахараны мекен еткен көшпенділерде түрменің, күштеу органдарының қажет болмауының өзі қоғамдағы тәртіптің реттелуі ата-бабалар дәстүрінің өте терең тамырланғанының дәлелі. Тайпа, ру ішіндегі даулы мәселелелер көбінесе құн төлеумен, айып салумен шектеліп отырған. Бұл рухани жетілген қоғамға тән көрініс.

Қазақтардың қоғамдық өміріндегі билердің орны, олардың Ресей Империясына басыбайлы кезеңдерден бастап жойылуы жайлы қазақтың соңғы биі Абай: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде билік әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күл төбенің басында күнде кеңес болғандағы «Жеті жарғысын» білмек керек. Һәм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек» – дейді [3]. Ұлы Абайдың осы ескерпесі қазіргі кезеңдегі қазақстандық қоғамда да өзекті болып отыр. Егеменді еліміздің болашағының жарқын, жетілген болуы үшін әрқашанда бабалардың озық ойларын қолданыста, ғылыми айналымға енгізу лазым.

Қазақ билерінің үкімдері мен кесімдеріне ханның жарлығы жүрмеген. Қазақ қоғамындағы Хандық биліктің өзіне тән ерекшелігі тұрақты әскері мен тармақты жүйеленген күштеу құрылымы болмаған. Ал сахарадағы демократиялық үрдістер билер институтына берілген еркіндік арқылы айшықталады. Билер болса қоғамдық өмірдің әр саласында, сол кездегі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың мүмкіншілігіне қарай әділ шешімін кесіп отырған әрі *дана*, әрі *шешен*, әрі *төрешінің* рөлін атқарған. Билер философиясының негізгі тұғыры әділеттілік пен адалдық. Билерге тән ізгілікті қасиеттер жайлы академик С.Зиманов былай деп түйіндейді: «Биді байлық та, барлық та қызықтыра алмаған. Би таразы басын тең ұстап, қара қылды қақ жарушы... Билік шешімге екі жақ та разы болуы керек. Жеңілген де, жеңген де әділеттілікті мойындауы тиіс. Әйтпесе ол әділ билікке жатпайды. Билік шешім тек бір жақты болса онда іс әділетсіз шешілді деп саналып, бидің беделі көпшілік алдында күрт кемиді» [3].
XVII ғасырдың аяғында қазақ жеріне патшалы Ресей сыналай ене бастады. Осындай ел басына күн туған шақта халықтық философия мәселесі, сана мен билік арақатынасы өмір қажеттілігі ретінде бірінші орынға қойылды. Әр Ордада билікті қадағалап отыру үшін үш жүзден үш би сайланды. Осы кеңістік пен уақыт аралығында қазақ даласында – Төле, Әйтеке, Қазыбек билер билік құрды. Олардың билік құру әдістерін талдап-тарқатсақ, сахарада әділетті, ашық қоғамның өмір сүргендігін бағамдауға болады. Ру арасындағы ірі даулы мәселелерді шешерде ақылдастар алқасы жұмыс атқарып отырған.

Әйтекеге дау келсе,
Қазыбекке жіберіп,
Үрмет айтып Қазыбек
Төле биге итеріп,
Оларсыз жұмыс қылмайды,
Үшеуінің басы бірікпей,
Ердің құны тұрмайды [4].

Үш жүздің арасындағы даудыңүкімін кеңесіп барып шығарған. Өзара тең құқықты сыйлай отырып, жеке-дара өкім шығармаған. Алайда бұл өкім мен кесімдер тек қана жазалаушылық міндет атқарып қана қойған жоқ, олар тәрбиелеуші қызметті қоса атқарды. Олардың әлеуметтік мәселелерді шешудегі тапқырлықтары мен көрегендіктері даналыққа толы философиямен көмкеріліп аңызға, мысалға айналды. Мәселені шешу тәсілінің өзі, ұрымтал тұсты дөп басатын сан қырлы әдістерге толы болды. Бұл әдіснамалар ақиқаттың мәңгілік заңын сақтауға қызмет еткен тетіктер болуымен сипатталады. Бұл жерде биге шешендік өнер аздық етеді. Дәстүрлі рулық қоғамның салт-санасы, тұрмыс-тіршілігі мен тынысы көкейінде сайрап тұруы қажет.

Жалпы адамзаттық құндылықтардың өлшемі әділеттілік пен әділетсіздіктің арасалмағы қазақтар өлшеміндегі таразысы бағамдалмаған сәттер де болған. Мәселен, сахара жұртшылығының қайшылықты әдет-ғұрыптары мен салттары бойынша «*барымта*» деп жүргені, өзге мәдениеттерде қылмыс болып саналады. Бізде ол ұрлыққы жатпайды. Көбінесе қыздарын ықтиярсыз қалыңмал алып күйеуге бере салатын. Ал дәстүрлі қазақ қоғамында ерлі-зайыптыларға айырылысуға мүлдем тыйым салынған. Егер ер адам ғашық болып қалған күннің өзінде, әйелін тастап кетуге құқы жоқ. Ол бірінші әйелін толық қамқорлығына алып, жеке үй етіп барып, екінші әйелді алуына болады. Ал әйелі болса басқа біреуге кетуге, екінші күйеуге тиюге құқы жоқ. Бірақ далалық тарихта мұндай оқиғалар жоқтың қасы болатын. Билер өз заманының архаикалық осындай қаталдықтарды қолдады. Бұл жерде олар ата-бабалар жолын құрмет тұтатындығын көруге болады. Қазіргі кезең тұрғысынан алғанда адам құқығы әділетсіз бұзылған болып есептеледі. Бірақ бидің бұл жерде кінәсі жоқ. Ол сол кезеңдегі қоғамдық жүйелердің тәртібіне байланысты болатын құбылыстар. Төле би саналы ғұмырында билік құрған шақтарын саралай, таразылай келе артқы халқына былай деп өсиет қалдырған екен: «Ердің құны екі жүз байтал болсын дегенім, дәл әділ билікке жатпайтын тәрізді. Олай дейтінім ер болғанда мынау жақсы жігіт, мынау жаман жігіт деген жоқпыз.. Ер деп адамның құнын жалпыға бірдей есеп қылып айттық. Оның ішінде неше түрлі адам бар. Бір адам бар еліне пайдасы тиген, жақсылық істеп, атағы шыққан, ... халық қадірлеген. Бұл да адам. Екінші адам бар, туысы жаман.. Елді жаудан қорғап ажыратпақ түгілі, шөгіп жатқан түйеге міне алмайды. Қаңғып, не далада мал ұрлап жүріп, адасып, не шөлдеп өліп қалады. Мұның да құны екі жүз байтал. Сондықтан мен ережемде осы екеуінің, жақсы мен жаманның бағасының бір-ақ баға болып кеткеніне қапалымын. Меніңше бұл әділдік емес.

Екінші қыздың құны қырық қара дедік. Қыздың да қызы бар...Үшінші аттың құны бір бесті дедік. Аттың да аты бар емес пе?...Осы екі жылқының бір бағалануы менің көңіліме сыймай бара жатыр ....Сондықтан менің айтатыным, осы үш нәрсені қайта кесемін десеңдер, рұхсат етемін. Басқа ережелерімді өзгертуге қарсымын..» [5]. Төле би бабамыздың да салт-дәстүрден атай алмағанын, бірақ әділдік аладында парыз-қарызын парықтай алғанын көреміз. Жақсы мен жаманның, асыл мен арзанның парқын сақтап қалуды жөн көріп, заманға лайықтап өзгертуді талап етеді. Төле бидің даналық философиясын «Адам - Әлем» мәселесі тұрғысынан зерделесек, оның мұсылманшылдығы анық байқалады.

Қазақ даласында билер төреші болған жаугершілік замандарда ұлтымыздың өресін жауларына мойындатқан кездері аз болмаған. Би-шешендеріміз қазақ елінің далалық демократиялық ұстындарын қадір тұтып оларды жетілдіріп қана қоймай, іс жүзінде сөз өнерінің философиясын жасады. Билер шығармашылығының ерекшелігі олардың ой еркіндігімен қоса оны жүзеге асыруда шексіз билігінің болуымен сиапатталады.Бұл жерде мәселе билік жүргізу өнерінің әмбебаптылығында болып табылады. Олар ең бастысыұрлықпенкелген мал мен олжаның, адал жолмен келген мал-мүліктен айырмашылығын түсіндіріп, «обал – сауап», «адал – арам» қарама-қарсылықтың аражігін ұрпақтар зердесінде мәңгілікке ұялата білді. Билер институты қазіргі заманда бірнеше сатыға бөлінетін балабақша, мектеп, жоғарғы оқу орындарының міндетін қатар атқарды. Жастардың жүректеріне имандылықты ұялата білу шешендік өнермен қатар тәлімгерлік

тәжірибенің де арқасында мүмкін еді. Қоғам дамуының әр кезеңі адам болмысының дамуы арқылы болады. Адамдар өздерінің іс-әрекеті арқылы қоғамның алға жылжуына тікелей қатынасады. Сондықтан қазақ хандығы тұсындағы билер атқарған ұлы істер адамды рухани жетілдіруге бағытталғандығымен де құнды. Мемлекеттілігімізді нығайтуда ұлттық сана архетиптерін жаңғыртудың тигізер үлесін де ескерген жөн.

Әлеуметтік өмірдегі келеңсіз іс-әрекеттер қазіргі кезде біздің қоғамымызда белең алып отырған жағдайлар. Бұл әсіресе жаһанданудың қарқын алуымен ушыға түсетін құбылыстар. Осыған орай адамның рухани жетіліуінің тетіктерін іске қосу қажеттілігі туындап отыр. Қазақ болмысы әрқашан кісілікті, әділеттілікті, ізгілікті басты бағдар еткен. Қазіргі экономикалық прагматизм шексіз байлыққа ұмтылысты арттырып отырғаны бәрімізге аян. Кезінде Әлихан Бөкейханов айтып кеткендей: «Би әділ болмай жұрт оңбақ емес. Қайда ілгері басқан жұртқа қарасақ, биі әділ. Закон жұрт болып, мемлекет болып жасаған жұрттың бәріне бірдей ноқта. Бұл ноқта рәсімге сүйенсе, рәсімнен жұрт тартынбайды, закон жұртқа жайлы саулап жүріп тұрады, жұрт қашан болса да рәсімге құл. Әділ би құдайдан басқа адамнан қорықпаса болды. Әділ билік рәсімге сүйенсе орнына келеді. Англия биін жұрт сыйлайды, атақты билер оқу оқитын медресені бітірген, жасы толған, ғұмырында қылған ісінде кірі жоқ кісіні би сайлауын ешкім бекітпейді һәм бұл би ешкімнен мақтау, шен алмайды, сот тергемей орнынан түспейді. Қызметіне алатын хақысы министрлер алатын хақыдан кем емес. Би алдында патшаның соқа басынан басқа бар адам құрдас. Англияда би болмақ зор дәреже, жұрт көзіне зор құрмет. Міне, Англия билігіне қарасақ, бұлардың әділдігі жазып шығарған закон емес, жұрт рәсімі арқылы болған. Қазақ орысқа қараған соң бәйге аттай, жақсы жорғадай туысынан болатын шешен озған би жоғалды. Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды. Бұрынғы жүйірік шешен билерден келе жатқан әз, әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би парасына аяқ асты болды. Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды» [6] – деп жазған еді. Алаш көшбасшысы қазақ арасында билік құру өнерінің тамаша үлгісі болғандығын сөз еткенде, билер *әділеттілігін* мақсат тұтты. Өйткені дәстүрлі билер билік құрған кезде қазақ ортасында «пара беру» деген ұғым болмаған.

Ұлы ағартушы-ғалым Шоқан Уәлихановта азаматтық заңдарымызды жасауда, би сайлауында қалыптасқан дәстүрлерімізді қайта жаңғыртуды армандап кеткен еді. Қазақ хандығы тұсындағы билер институты тек ел ішіндегі мәселелерді реттеп қоймай, сыртқы саяси қатынастарға да араласты. Билердің мәмлегерлік міндетті де атқарғандығы тарихтан белгілі. Көрші мемлекеттермен болған келіссөздер жүргізуде тамаша табыстарға жеткен Қаз дауысты Қазбек би туралы аңыз әлі күнге мәмлегерлік ойдың шыңы болып есептеледі. Сондықтан жеке адам еркіндігінің әлеуметтік азаттық мәселесіне қарай сөзсіз ойысатындығын бағамдай аламыз. Немесе, адамның ішкі еркіндігі сыртқы әлеуметтік еркіндіксіз түк те емес екендігі түсінікті жайт.

Би-шешендеріміз қазақ елінің далалық демократиялық ұстындарын қадір тұтып оларды жетілдіріп қана қоймай, іс жүзінде сөз өнерінің философиясын жасады. Билер шығармашылығының ерекшелігі олардың ой еркіндігімен қоса оны жүзеге асыруда шексіз билігінің болуымен сиапатталады. Мәселені шешу тәсілінің өзі, ұрымтал тұсты дөп басатын сан қырлы әдістерге толы болды. Бұл әдіснамалар ақиқаттың мәңгілік заңын сақтауға қызмет еткен тетіктер болуымен сипатталады. Дүниетанымы мен дүниетүсініктері айдың қабағын аңдып, күннің құпиясын кеуделеріне қонақтатқан көшпенділер Әлеммен, Табиғатпен тікелей тілдесіп үйлесімді қарым-қатынаста болған. Табиғаттың өзіндей табиғи даму жолымен өркендеген, содан ләззат алып, содан бақыт тапқан. Бұл жерде көшпелі халықтың әлемді қабылдауындағы дүниетүсінігінің ерекшеліктерін аңғаруға болады. Олар жан-жануарлар дүниесінің қасиетін ұғынып, оны пір тұта білді. Билердің шығармашылығында халықтың наным-сенімдері мен этикалық-адамгершіліктік құндылықтары жетекші рөл атқарды. Философияның негізгі категориялары зұлымдық пен мейірімділік, жауыздық пен кешірімшілдіктің мәндері, қарама-қарсы ұғым-түсініктердің арақатынастары диалектикасы бағамдалғанын көреміз.

Қазақ ұлттық мемлекеттілігінің тәуелсіздігі Қазақ хандығының 250-300 жылдық кезеңі болып табылады. Хандық мемлекеттің қалыптасуының ірге тасын Төле, Әйтеке, Қазбек билер бірге қаласты. Ел ішіндегі тек ру аралық мәселелерді шешуде ғана емес, мемлекет аралық даулы мәселелерді шешуде қазақтың үш биінің ауызбіршілігі, билік құру өнерін меңгеру іскерліктері көрініс берді. Олардың бойынан әр кез табылған азаматтық, мәрттік бүгінгі таңдағы қазақ елі жастарының еліктеп, ұқсап бағуға тұрарлық құндылықтар. Қазыбек бидің «Каз дауысты» атануының тарихы бар. Қазақ хандығының көрші елдермен қарым-қатынаста әрқашан бейбітшіл сыртқы саясат ұстанғанын аңғарамыз. Адамның дүниеге келудегі өмірінің мәні оның еркіндігінде деп білген көшпелі жұрт басқаға басыбайлы болмаған. Хандық мемлекетте жеке тұлғалардың барлық жағынан қорғалғанын елшілік жіберіп тұтқындарын босатуды талап еткендерінен анықтауға болады. Мемелекет елшілігінің осы сапары адам құқығын қорғау болып отыр. Шешеннің адам әуел бастан құл болу үшін туылмаған деген тұжырымы еркіндіктің басты құндылық, өмір мәні екендігін айғақтайды.

Сен қабылан да, біз арыстан,
Алысқалы келгенбіз,
Жаңа үйреткен жас тұлпар,
Жарысқалы келгенбіз,
Тұтқыр сары желімбіз
Жабысқалы келгенбіз,
Берсең жөндеп бітімді айт,
Бермесең дірілдемей жөніңді айт,
Не тұрысатын жеріңді айт» [7]! – Мәселені тікелей қойып, оны бірден шешуді талап етеді. Әуелі бейбіт жолмен, жоралғысымен тұтқындарды қайтаруды өтіну бар. Бітім болмаған жағдайда, күш қолданылатынын ескертеді. Жауына сес көрсете, асқақ түрде талап қоя да білген. Қазбектің шығармашылығының өзіне тән пайымдаулары ұлтымыздың тарихнамасында адам құқығы мен еркіндігін қорғаудың жарқын үлгісі ретінде мәңгілік сақталады.

Арқалы билеріміз сөз өнерінің майын тамызған әрбір ойын әуездете білген майталмандар еді. Біріншіден, би-шешендер ойларын поэзия түрінде жеткізді. Екіншіден, халқының асыл қасиеттерін суреткерлік шабытпен төгілтіп, екпіндетіп, әрлеп жеріне жеткізе толғағанда дүшпаның да басын игізді. Сөз қадірін білген жұрт, басқа іс-әрекеттерге жол бермеген. Осы сапарда Қазыбек ел намысын осылай қорғап, туысқандарын құлдықтан құтқарды. Ойшыл сұңғыла ақылы мен парасатын халқының басына түскен ауыр халден құтқару жолында ұтымды пайдаланды. Бұл Тұлға еркіндігі мен шығармашылық шабыт құдіретін айқын танытады. Қазыбек шығармашылығы еркін ойлы Тұлғаға ғана тән. Адам бостандығы мен еркіндігін қамтамасыз етудің жолында билеріміздің атқарған қызметі қазіргі Қазақстан мемлекетінің рухани тұғырларының бірі болып табылады. Қазақтың дәстүрлі қоғамында еркіндік идеясының дамуы билердің философиялық ой-тұжырымдарында осылайша көрініс беріп отырған.

Билік өнерінің сахара жұртының әдет-ғұрпы мен салт-санасында ғасырлар бойы қалыптасып өзінің міндетін атқарғандығына зерттеушілер арнайы тоқталған. Адам бойындағы шайтани күштер билейтін *күншілдік, қызғаншақтық, іштарлық* сияқты кесірлерден арылудың жолдарын билеріміз өз шығармашылықтары арқылы көрсете білді. Осындай келеңсіздіктерге жол бермеуге ықпал ететін кешірімшілдік, жамандыққа жақсылық жасау сияқты оңды қылықтардың жетекшілік етуі адамдықтың басты белгілерінің бірі. Нағыз адамның жүрегі әрқашанда жақсылықтың ұясы болуға тиіс. Әрбір жеке адам өзінің рухани жетілуі үшін теріс пиғылдардан арылуы тиіс. Дана ойшыл *кекшілдік, өркөкіректік, қаскүнемдік* сияқты кесірлі жамандықтардан арылу жолдарын ашып көрсетеді. Адамның ішкі жетілуінің шамшырағы ізгілікті істерге жетелейтін тәлімгерлік түріндегі философияны жасады. Адам табиғатындағы сезімді ақылға жеңдіру оңайға соқпаған. Осының салдарынан қазақ қоғамында қайшылықтар туындады.

Әдебиеттер

1. Қазақтың ата заңдары (Древний мир права казахов), Алматы

т.2,2003, 464с Зиманов С. Полное собрание сочинений. 10 томов. – Алматы: «Медиа-корпорация «Заң». 2009.– X том.– 496 с.

2. ОразалыС.http://i-news.kz/news/2012/09/06/6600572 abaidyn_zangerligi.html

3.Зиманов С., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері. - Алматы, Жеті жарғы. 1998. - 4-5бб.

4. Төле би / Құрастырған Дәуітов С. - Алматы: Мұраттас ғылыми зерттеу орталығы, 1991 – 80 б.

5.Қалдыбаев М. Төле би. – Алматы, 1991.–

6. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 478б -167-168бб

7. Төрекұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. - Алматы: Жалын, 1993.– 400б

Резюме

В статье анализируются мировоззренческие и аксиологические особенности творческого наследия казахских биев и риторов. Автор подчеркивает, что институт биев является характерной и специфической чертой кочевого общества. В статье раскрывается роль и значение творчесвта казахских биев в становлении казахской государственности.

Summary

This article analyzes the ideological and axiological characteristics of the creative heritage of the Kazakh biys and rhetoricians. The author emphasizes that the institution biys is a characteristic and specific feature of a nomadic society. The article describes the role and importance of the Kazakh tvorchesvta biys in the formation of the Kazakh state.

«ОДНА НЕПРАВДА НАМ В УБЫТОК, И ТОЛЬКО ПРАВДА КО ДВОРУ»

(«Особые папки» ЦК Компартии Казахстана)

Чиликова Е.В.,
главный эксперт
Архива Президента
Республики Казахстан

Отмечать юбилеи великих событий и отдельных личностей давно уже планетарная традиция. Одно из таких событий истории советского государства – Великая Отечественная война. Еще на рубеже столетий казахстанские исследователи тематики Великой Отечественной войны Белан П.С. иКозыбаев М.К. в научно-аналитическом обзоре отметили: «Фундаментальные разработки по истории Казахстана военной поры только начинаются… Необходимо включиться в разработку таких тем истории Второй Великой мировой и Отечественной войн…как прием и размещение в Казахстане людей, производственных мощностей и народного достояния из прифронтовой полосы» [1].

Проблема ограниченности в изучении озвученных вопросов появилась в том числеи из-занедоступности архивных документов советской эпохи, особенно сталинского периода.

Потребность в изменении ситуации возникла давно. По инициативе Архива Президента Республики Казахстан в 2004–2008 гг. была создана и действовала Межведомственная комиссия по рассекречиванию документов составной части бывшего архивного фонда КПСС, хранящегося в АП РК. Архивисты совместно с представителями

ряда ведомств, обсудив правомерность наличия грифов секретности на комплексе документов за 1937–1991 гг., приняли решение о снятии большинства из них. Документальный пласт предыдущих десятилетий был рассекречен автоматически.

После завершения деятельности Комиссии составительский коллектив получил возможность приступить к работе над сборником документов «Рассекреченная война: «особые папки» ЦК Компартии Казахстана. 1941–1945 гг.».Издание вышло в свет в канун 65-летия Победы. Это был первый опыт казахстанских архивистов публикации документов по принципу их видовой принадлежности.

В сборник вошли 289 рассекреченных постановлений и решений, а также документы к ним. 47 постановлений и решений составители сочли возможным опубликовать в виде кратких регестов. Речь идет о малоинформативных документах и документах по насильственному переселению, которые войдут в серию «Из истории депортаций».

Война заставила руководство в центре и на местах решать одну из важнейших и срочных задач – мобилизацию людей на фронт, формирование воинских соединений, обучение гражданского населения воинским специальностям, отправку на фронт оружия, боеприпасов, снаряжения, транспорта ипродовольствия.Начавшиеся событияпоказали, что военкоматы оказались не готовы к массовой мобилизации населения. Порядок в учете отсутствовал[2]. Сказались предвоенные депортации, зачастую осуществлявшиеся в режиме секретности. Не хватало и средств оповещения населения(отсутствие телефонной связи, недостаток радиоточек), все это в условиях большой по площади территории и низкой плотности населения, тормозило процесс обеспечения действующей армии необходимыми ресурсами.

С августа 1941 г. по март 1942 г. в республике шла работа по формированию воинских соединений.В декабре 1941 г. 4 новых казахстанских стрелковых дивизии, были дислоцированы в Алма-Ате, Акмолинске, Чимкенте и Семипалатинске, один из полков предполагалось разместить в Каскелене Алма-Атинской области. Для расквартирования дивизий разрешалось использовать помещения, занимаемые средними и высшими учебными заведениями. Студентов Алма-Атинских педагогического и юридического институтов рекомендовалось откомандировать на производственную практику, а их помещения предоставить военным ведомствам.

В Казахстане формировались национальные соединения, командный состав которых обычноподбирался двуязычным.Эта мера была следствием того, что к началу войны далеко не все граждане владели русским языком. В партийных документах отмечалось, что такой подход был встречен трудящимися республики с патриотическим подъемом, о чем свидетельствовали поступающие в Фонд соединений продовольствие, фураж, обмундирование и заявления добровольцев. Например, по Карагандинской области было подано 602 заявления, по Гурьевской – 476, по Кустанайской – более 1000.

В январе 1942 г. в национальные кавалерийские дивизии дополнительно призвали 1500 человек.Из Восточно-Казахстанской (250), Семипалатинской (150), Павлодарской (100), Джамбулской (150), Южно-Казахстанской(250), Кзыл-Ординской (100), Акмолинской (200), Северо-Казахстанской (150) и Карагандинской (150) областей.

Последний призыв из Казахстана в действующую армию «граждан местных национальностей» – Туркменской, Таджикской, Узбекской, Казахской и Киргизской АССР – проводился в ноябре 1944 г. Весенний призыв 1945 г. распространялся на казахов только 1926 года рождения и граждан других национальностей 1927 года рождения.

Соединения обеспечивались изданиями на казахском языке, что было очень важным фактором для понимания воинами происходящего и поддержания их позитивного психологического состояния.Например, в связи с тем, что в середине 1942 г. на Ленинградском фронте среди представителей национальных республик, за исключением Украины и Белоруссии, по численности солдаты-казахи занимали первое место, Главное политуправление РККА приняло решение об издании фронтовой газеты на казахском

языке. Организацию выпуска газеты поручили известинцу, сотруднику редакции газеты Ленинградского фронта «На страже родины» М.И. Гордону.

Впоследствии он писал: «Беседую с будущими политработниками – казахами и татарами. Замечательные ребята, так и рвутся в бой, сидят по 12 часов над книгами, изучают военное дело, овладевают русским языком. ... В кабинет вошел широкоплечий казах, еще совсем молодой человек, с характерным прищуром умных глаз. «Курсант ТуймебайАшимбаев[3], – отрекомендовался он. – До войны студент 3-го курса Ленинградского финансово-экономического института». …Он хорошо говорил по-русски, был начитан, неплохо разбирался в военном деле». Кроме ТуймебаяАшимбаева для работы в редакции были отобраны БисенЖумагалиев, АкмуканСыздыкбеков и др.Первый номер «Отандықорғауда», вышедший 6 ноября 1942 г. достался молодому редакционному коллективу нелегко. Штат состоял из 5 человек – все казахи-офицеры. Шрифт был найден в типографии Академии наук. Опыт приобретался по ходу работы: часть материалов была оригинальной, часть переводилась с русской газеты «На страже Родины»[4].

Казахстан за годы войны направил в Красную Армию почти 1,5 млн. человек, каждый второй из них погиб. Казвоенкоматом сформировано и отправлено на фронт 14 стрелковых и кавалерийских дивизий, 7 бригад, 1 зенитный полк, 12 строительных и 2 автобатальона. Из них 5 воинских соединений стали гвардейскими.

С 1942 г. обсуждались вопросы о сохранении связи с казахстанскими воинскими соединениями, поддержки воинов материально и морально, об оказании помощи их семьям.

Республика гордилась подвигами своих воинов. Вклад казахстанцев в Победу был очень значимым. Достаточно упомянуть 8-ю Гвардейскую стрелковую,Режицкую, ордена Ленина, Краснознаменную, ордена Суворова им. Героя Советского Союза генерал-майора И.В. Панфилова дивизию, вопрос о поощрении воинов которой на заседаниях высших партийных органов Казахстана рассматривался несколько раз.

Дивизия пополнялась лучшими бойцами из числа физически крепких военнообученных коммунистов, комсомольцев и беспартийных активистов в возрасте не старше 35 лет. В декабре 1941 г.постановлением Совнаркома и ЦК КП (б) Казахстана 2060 казахов должны были предоставить для панфиловской дивизии 100-я (1460 человек) и 101-я (600 человек) стрелковые бригады. Кроме этого, мобилизации из запаса подлежало 540 обученных казахов, из них: по Алма-Атинской области – 140, по Джамбулской – 120 и Южно-Казахстанской – 280 человек. Пунктами формирования команд были утверждены гг. Алма-Ата и Актюбинск.

По случаю двухлетия дивизии,отмечая мужество и героизм гвардейцев, руководство Казахстана вышло с ходатайством вновь пополнить ее 2 500 бойцами из числа казахов.Дополнительно выделить в качестве подарков: 400 лошадей со снаряжением и 30-дневным запасом фуража; 250 комплектов обозного снаряжения; продукты питания и другие предметы на сумму 654 тыс. руб. В дивизию отправили также книги, кинокартины, киножурналы Казкинохроники и передали выпущенные сверх плана 5 траншейных огнемётов[5].

В ответ на новые победы секретарь ЦК Компартии Казахстана Н.Скворцов шлёт в Москву телеграмму, где пишет: «Трудящиеся Казахстана, отмечая беспримерное мужество и отвагу своих сыновей на фронте борьбы с немецким фашизмом, следуя славной традиции, отправили бойцам, командирам и политработникам 8-й Краснознаменной гвардейской стрелковой дивизии им. генерал-майора Панфилова свои щедрые новогодние подарки. Семнадцать вагонов с новогодними подарками уже на подходе к Москве. Примите их, родные, как знак любви и заботы. Пусть в трудной боевой обстановке напомнят они вам о ваших близких, отцах, матерях, братьях и сестрах, чьи сердца, мысли и чаяния всегда с вами. Пусть неистощимый родник любви и заботы советского народа о своей армии движет вас, гвардейцев, на новые боевые подвиги, на новые победы…»[6].

Вопросы мобилизационной готовности, формирования воинских соединений и их укомплектования необходимым снаряжением чередовались вопросами об учете военнообязанных, прибывших из прифронтовой полосы, о проведении очередных призывов и разбронировании.

В октябре 1941 г. отмечалось, что учет военнообязанных запаса, эвакуированных в г. Алма-Ату из прифронтовой полосы, в органах милиции и горвоенкомата поставлен совершенно неудовлетворительно. Большое количество людей, направляемых в области, оседают в столице и живут без прописки. Проверка по Алма-Атинскому сельскому району показала, что из 174 вновь прибывших военнообязанных запаса 89 человек не встали на учет.

В ответ на приказ Сталина (№95) весной 1943 г.было решено создать 6 особых батальонов автоматчиков: 4 в областях, входящих в Средне-Азиатский военный округ (пункт формирования г. Туркестан) и 2 в Южно-Уральский (гг. Актюбинск и Уральск). Батальоны формировались за счет разбронирования военнообязанных (до 45 лет), работающих на предприятиях и в учреждениях республики.

В сборнике нашла отражение и тема по истории эвакуации.На основе анализа архивных материалов можно сделать вывод, что подготовка партийными и советскими органами к приему и размещению эвакуированных была начата заблаговременно. Совнарком и ЦК КП (б) Казахстана неоднократно давали указания и выдвигали требования «о заботливом и чутком отношении к эвакуированному населению». В условиях военного режима, как правило, не все исполкомы облсоветов и райсоветов своевременно успевали подготовиться к приему утвержденного им количества эвакуированного населения. Как показывала практика, зачастую вопросы решались лишь по прибытии эшелонов или отдельных групп эвакуированных.

20 июля 1941 г. в Казахстане был образован Эвакуационный отдел при правительстве. Постановлением СНК КазССР и ЦК КП (б) Казахстана от 31 июля 1941 г. – Эвакокомиссия.Размещением и трудоустройством населения, промышленных предприятий, учреждений, учебных заведений, воинских частей, госпиталей занимались уполномоченные. На территории республики было создано 12 эвакуационных пунктов с аппаратом в 323 человека.Эвакокомиссия была ликвидирована в связи с прекращением эвакуации в Казахстан промышленных предприятий и образованием в аппарате Совнаркома 8 марта 1942 г. отдела по хозяйственному устройству эвакуированного населения. Соответствующие отделы были созданы при облисполкомах, одной из их функций стало проведение учета эвакуированных, который позволял выявить трудоспособных граждан и необходимых для промышленности специалистов.

На первоначальном этапе учет практически не велся. Телеграфные сообщения с мест с данными о количестве принятого населения стали поступать лишь в ноябре–декабре 1941 г. В архивах отложились данные постфактум – цифры о количестве уже принятого населения. В годы войны случалось, что учет сбивался из-за элементарного отсутствия необходимых бланков. Так, в объяснительной записке к годовому отчету по кадрам за 1941 г. Каскеленского райкома КП (б) К в Алма-Атинский обком партии отмечалось, что в веденииучета в отделе кадров номенклатурных работников имеется ряд недостатков – не на всех сотрудников сформированы личные дела из-за отсутствия бланков личных листков[7].

По данным Совнаркома на 1 февраля 1943 г. в Казахстан было эвакуировано 482 474 человек, из них чуть меньше 35% осело в городах, 65% – в селах. За следующие 5 месяцев в республику прибыло еще чуть более 50 тыс. человек. Затем последовала реэвакуация на территории, освобожденные от оккупации.

Г.В.Нечитайло, зампред столичного горсовета, вспоминал: «В город прибыло около 100 000 тыс. эвакуированных, всех приходилось размещать и ставить на довольствие, так что каждая комнатушка, каждая скамейкав городском парке были на учете. Питание горожан обеспечивал трест столовых и ресторанов, поскольку в военное время магазины продуктами

не торговали. Помните лозунг: «Все для фронта, все для победы!» На фронт отправлялось все производимое городом и областью продовольствие, оставлялось только самое необходимое. Самым распространенным блюдом в столовых, где питалось население города, был так называемый «зеленый борщ» на клевере и черепахах. Бытует мнение, что «черепаховый суп – это деликатес». Возможно, но тогда этот жидковатый деликатес был вынужденной необходимостью, чтобы как-то поддержать силы алмаатинцев, работавших на оборону страны»[8].

За годы войны не было допущено крупных эпидемических заболеваний, связанных с передвижением огромных масс населения.Подготовлено почти 2 000 врачей и 4 500 среднего медперсонала. Процент возвращения раненых из госпиталей превысил 65.

В конце 1941г. – начале 1942 г. в Казахстан были перебазированы и предприятия из прифронтовой полосы – Украины, Белоруссии, гг. Ленинграда, Москвы, Ростова, Таганрога, Ленинградской и Московской областей. Размещение перебазированных заводов и фабрик производилось тремя путями. Оборудование одних передавалось строящимся объектам. Оборудование других вливалось в родственные действующие заводы и фабрики республики. Третьи, прибывшие с не доукомплектованным оборудованием, достраивали и вводили в строй.

В республике восстановили 220 крупных, средних и мелких заводов, фабрик, мастерских, артелей и промкомбинатов. В ходе войны были реэвакуированы 20 заводов, фабрик, мастерских и конструкторских бюро[9]. Большая часть эвакуированных предприятий осталась в Казахстане, дав мощный импульс для развития и укрепления промышленности.

Оборонная промышленность Казахстана, получившая развитие только в период Великой Отечественной войны, выпускала минно-тральное вооружение, торпеды, мины, артснаряды, авиабомбы, порох, подрывные машинки, полевые радиостанции, рентгенаппаратуру, оборудование для предприятий черной и цветной металлургии (станы, лебедки), сложное прессовое оборудование, двигатели легких типов и запчасти для электростанций. В период войны заводы Казахстана освоили серийный выпуск новых образцов вооружения и боеприпасов: торпеды Т-53-39, электроторпеды ЭТШ-80, магнитно-донные мины, подводолодочные мины, траншейные огнеметы и др.[10].

Казахстан стал настоящим арсеналом фронта. За годы войны выпущено оборонной продукции на сумму свыше одного миллиарда рублей, в том числе 3 млн. 900 тысяч снарядов разных калибров, что обеспечило потребность 620 дивизий и 20 тяжёлых артиллерийских полков. Было изготовлено 4 млн. морских мин, а также обеспечен боекомплект торпедами для 25 дивизионов подводных лодок.

На фронт из республики было направлено 13 130 грузовых и 825 легковых автомашин, 1 538 тракторов, 110 118 лошадей и 10 260 повозок. За годы войны жители собрали и отправили воинам 1 205 вагонов подарков, вещей, продовольствия. Только на строительство танковой колонны «Колхозник Казахстана» было перечислено 270 млн. рублей.

Жители Казахстана по-ударному трудились на предприятиях, в колхозах и совхозах, лечили раненых, обучали детей в школах. Шахтеры Казахстана по сравнению с 1940 г. повысили добычу угля на 68%. Мощность электростанций увеличилась на 84,3%. Выпуск промышленной продукции предприятиями государственной промышленности увеличился на 170%, созданы 311 предприятий местной и кооперативной промышленности.Сдача колхозами мяса доведена до 540 тыс.ц., или на 161% больше по сравнению с 1940 г., молока за четыре военных года сдано больше на 11 млн. п., чем за 4 предвоенных года. Поголовье крупного рогатого скота увеличилось на 98,3 тыс. голов, овец и коз – на 1 млн. 797 тыс. голов.Казахстаном было принято на хранение и потом возвращено в Россию 54 тыс. голов крупного рогатого скота, 140 тыс. овец и коз, 14500 лошадей.

Театры за годы войны поставили 847 новых оперных и драматических произведений и показали 28 687 спектаклей. Концертные организации дали 36 525 концертов…[11]

Великая Отечественная война – одна из многих трагических страниц истории советского государства. Страница, заполненная самоотречением, жертвенностью, готовностью к ежедневному, ежечасному подвигу, во имя высшей цели – свободы. Война изменила жизнь не только каждого советского человека, но и целых регионов. Для Казахстана она оказалась мощным катализатором в процессе, наметившемся в первое предвоенное десятилетие – индустриализации. На базе эвакуированных предприятий в республике возникли машиностроение, станкостроение, черная металлургия, оборонная промышленность. За короткий срок перебазированные заводы и фабрики стали со ставной частью единого организма военной экономики страны. В сочетании с неисчислимыми естественными богатствами эвакуированные предприятия превратили восточные районы в мощную линию экономических укреплений, в несокрушимую крепость обороны. Война пополнила и человеческие ресурсы Казахстана: в те годы в республику прибыли высокообразованные, квалифицированные кадры, многие из которых навсегда связали свою жизнь с Казахстаном.

1 Казахстанская историография великой победы: итоги и нерешенные задачи / *Козыбаев М.К.* «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски». В двух книгах. Книга вторая. – Алматы: Ғылым, 2000. – С.253–254.

2 *Шепель В.Н.* Начало войны: хроника без купюр // Казахстанская правда – 2009 г. – 9 октября.

3. Т. Ашимбаев (1918–1995). Уроженец Джамбулской обл. Учился в Киргизском финансово-экономическом техникуме, Ленинградском финансово-экономическом институте (1935–1941 гг.). Участник Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Репрессирован, находился в заключении (1945–1951 гг.). Реабилитирован в 1957 г. В 1952–1958 гг. – экономист Алма-Атинской базы «Казглавместснабсбыта». В 1958–1995 гг. – мнс, ученый секретарь, снс, зав. сектором, замдиректора, директор, советник при дирекции, почетный директор Института экономики.

4. *Чиликова Е.В.* Несколько дней из жизни ТуймебаяАшимбаева / Казахстан: послевоенное общество. 1946–1953 гг. Материалы Международной научно-практической конференции. Алматы, 20 апреля 2012 г. – Алматы, 2012. – С.288–294.

5. *Шепель В.Н.* Рассекреченная война: эпизоды // Казахстанская правда – 23 октября 2009 г.

6. *Шепель В.Н.* Тайны победы. Архив Президента РК раскрывает секретные документы о Великой Отечественной войне // Литер, – 22 июня 2011 г.

7. *Чиликова Е.В.*Пути поиска сведений о численности населения, эвакуированного в Казахстан в годы Великой Отечественной войны / «История. Память. Люди: Материалы VII международной конференции. 17 сентября 2014 г.» Алматы, 2015.

8. *Матвеева Л.,* руководитель службы ЦГА г. Алматы «Зарисовки из личных фондов» // Қазақстан мұрағаттары – Астана – 2013 г. – №4 (28) – С.50–51.

9. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т.4. Казахстан в советский период. – Алматы: Атамұра, 2009. – С.458–460.

10. *Грибанова Е.М.* Вклад тружеников тыла и эвакуированных граждан на территории Казахстана в Победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / Материалы международной научно-практической конференции «Вклад участников войны – тружеников тыла в Победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Актуальные проблемы жизнеобеспечения участников войны и пути их решения. Киев, 25–26 мая 2011 г. – Киев, 2011. – С.31–35.*Сейсенбаева А.Ә.*Ұлы Отан соғысы Қазақстандағы әскери өнертабыстар Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының материалдары бойнша / «Қазақстан –2050 Стратегиясы және тарихшы жас ғалымдар міндеті» жас тарихшы ғалымдардың 5 Халықаралақ ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарында 20 мамыр 1914 ж. –207–211 б.

11. *Шепель В.Н.* Война не сломила великий народ// Казахстанская правда – 7 мая 2010 г. №115–116. – С. 6.

Түйін

Мақалада ҚР Президенті Мұрағатының «Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП (б) Казахстана 1941–1945 гг.» атты құжаттар жинағы туралы айтылады. Басылымда соғыс жылдарындағы республикадағы қиын кезеңдерді айқындайтын мәліметтер келтірілген.

Summary

The article describes the Archive of President of the Republic of Kazakhstan collection «Declassified War “special folder” CC CP (b) of Kazakhstan 1941–1945». The publication covers a variety of issues, which certificate the Republic’s stressful live during the war years.

ДОКУМЕНТЫ АРХИВА ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ОБОРОНЕ ЛЕНИНГРАДА

Чупров В.М.,
заместитель директора Архива Президента РК

Великая Отечественная война советского народа против немецко-фашистских захватчиков явилась суровым испытанием моральных и физических качеств в борьбе за независимость Родины. Подвиг советского народа достоин вечной памяти. В архивном фонде 708 «Центральный Комитет Коммунистической партии (большевиков) Казахстана» содержится значительное количество документов, освещающих период Великой Отечественной войны. Наряду с текстовыми документами в Архиве в фонде 893 «Фотоколлекция» имеются фотодокументы, иллюстрирующие вклад Казахстана в оборону Ленинграда, которые малознакомы подавляющей части современных ученых – историков. В частности, сохранились два фотоальбома по истории Краснознаменного крейсера «Киров», который принял героическое участие в военных действиях. Альбомы содержат 297 фотодокументов за 1938–1945 гг.

Крейсер «Киров» был заложен на верфи Балтийского завода в г. Ленинграде 22 сентября 1935 г. и 26 сентября 1938 г. вошел в состав Балтийского флота. Постановлением Верховного Совета и ЦК КП (б) Казахстана 28 сентября 1938 г. принято шефство республики над крейсером «Киров». С этого момента молодежь Казахстана стала призываться на военную службу на крейсере.

До вероломного нападения фашистской Германии на Советский Союз крейсер проходил боевую подготовку в Военно-морских базах в гг. Таллинн, Либава, Рига. Война застала крейсер в Рижском заливе, где он сразу стал на защиту Риги. Под командованием капитана 1-го ранга Сухорукова крейсер совершил героический переход из Таллинна в Кронштадт и огнем своих батарей помог остановить противника под Ленинградом (фото №1)

Как следует из отчета о работе комсомольских организаций Казахстана в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. на фронт послано более 240 тыс. комсомольцев. Летом 1943 г. для работы на судах Балтийского морского пароходства было отправлено 130 человек, а также 156, в том числе 58 казахов – на подшефный крейсер «Киров». Сохранились фотографии принятия присяги молодыми воинами – казахстанцами, боевого расчета противовоздушной обороны С. Омарова и В. Присекина. Запечатлен митинг на крейсере «Киров», посвященный прорыву блокады Ленинграда в 1943 г.

27 февраля 1943 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР крейсер «Киров» за образцовое выполнение боевых заданий командования фронта, проявленную при этом личным составом доблесть и мужество награжден орденом «Красное знамя».

5 марта 1943 г. крейсер посетила делегация шефов Казахской ССР во главе с секретарем Президиума Верховного Совета СадыкомНурмагамбетовым. На фотографиях сняты члены казахстанской делегации с командиром корабля капитаном 2-го ранга Солоухиным (фото №2,3,4), членами экипажа. По воспоминаниям Селеменевой Л.Я., которая входила в состав делегации от Казахстана, в Ленинград тогда был направлен эшелон из 65 вагонов с продовольствием, теплыми вещами, личными подарками для советских воинов. В Кронштадте также произошла встреча с нашими земляками – казахами. На митинге комендант Кронштадта отметил: «Казахи дерутся как львы». Еще ранее, в мае 1942 г. героическим защитникам Ленинграда было направлено 130 вагонов продуктов, собранных трудящимися Казахстана. В ответном письме Ленинградских партизан к трудящимся Казахстана от 26 декабря 1942 г., подписанном секретарем Ленинградского обкома ВКП (б) Никитиным отмечалось: «Родные наши братья и сестры далекого Казахстана! Ваша любовная забота вдохновляет нас на новые партизанские боевые дела, на новые подвиги, на беспощадное истребление немецко-фашистских захватчиков до полного их разгрома и истребления».

Весной 1944 г. командующий эскадрой Краснознаменного Балтийского флота Владимирский вручил правительственные награды личному составу крейсера, среди которых были и казахстанцы. Летом того же года крейсер посетили члены Военной миссии Великобритании и США в СССР адмиралы Фишер и Олсен. Фотоальбом заканчивается октябрем 1945 г.

Сохранилось приветствие экипажа крейсера «Киров», подписанное капитаном 1-го ранга Игнатьевым, капитаном 2-го ранга Осадчим в адрес ЦК КП Казахстана, Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Казахской ССР в связи с победой над фашистской Германией. Ответная правительственная телеграмма, подписанная председателем Президиума Верховного Совета А. Казакпаевым, председателем Совета Народных Комиссаров Казахской ССР Н. Ундасыновым и секретарем ЦК КП (б) Казахстана Г. Борковым была направлена 19 июля 1945 г. в адрес командования крейсера «Киров» с поздравлениями личного состава с великой победой.

Имеются также отдельные фотографии бойцов-казахстанцев, участвовавших в обороне Ленинграда. Среди них групповые снимки артиллеристов Галиулина Б., Баскеева М., Нурманова М. в декабре 1942 г. (фото № 5), подразделения автоматчиков на Невском проспекте в декабре 1942 г. (фото № 6), Утегенова Т. младшего сержанта за проведением политической беседы с бойцами казахами в июне 1943 г, (фото №7), радистов сержантов Искакова М., Курильского Н. за установлением радиосвязи в боевых действиях в сентябре 1943 г. (фото №8), рядовых Еспансумова Т. и Еспаганбетова награжденных медалями «За оборону Ленинграда» в октябре 1943 г. (фото №9), разведчиков Темирбекова С. и Метлякова А. в январе 1944 г. (фото №10).

За годы войны из Казахстана на военный фронт было призвано 1 млн. 200 тыс. человек. Более 200 тыс. молодых казахстанцев были награждены боевыми орденами и медалями, 84 воспитанника комсомола удостоены звания «Герой Советского Союза». Славная дочь казахского народа, Герой Советского Союза АлияМолдагулова, в боях за Ленинград, уничтожила более 80 немцев. Тяжело раненая она не оставила боле боя и погибла смертью героя. Сохранилось письмо начальника политотдела воинской части 33435 подполковника Ефимова от 17 февраля 1944 г., адресованное ЦК КП (б) Казахстана с описанием подвига А. Молдагуловой.

Формирование фондов документами периода Великой Отечественной войны незавершено. Архив Президента РК периодически пополняется документами личного происхождения известных государственных, политических деятелей, участвовавших в Великой Отечественной войне, которые публикуются в различных изданиях.

СЛАВНЫЕ СОКОЛЫ КОСТАНАЙСКОЙ ЗЕМЛИ

Нуртазенов Т.К.,
кандидат исторических наук,
профессор кафедры СГЕНД Костанайского филиала
ФГБОУ ВПО «ЧелГУ».

Великая Отечественная война стала для нынешнего поколения лишь далеким отголоском прошлого. О событиях тех времен мы узнаем из книг, фильмов, рассказов участников войны да учителей на уроках истории и литературы. Война ворвалась в жизнь нашей страны и всех советских людей совершенно неожиданно, коварно и жестоко. В июне 1941 года фашистская Германия вероломно напала на нашу Родину - Советский Союз. Война принесла много горя и бед семьям наших соотечественников. Она унесла миллионы жизней. Те же, кто остался в живых и перенёс все ужасы этой войны, долгие годы не могли избавиться от преследующих их страшных воспоминаний, а многие так и не смогли. И, хотя наша страна уже долгие годы живет под мирным небом, в памяти воинов Великой Отечественной навсегда остались руины освобождённых городов и сёл, полные горя и слёз глаза матерей, потерявших своих сыновей, лица рано повзрослевших детей, ставших сиротами… Миллионы человеческих душ искалечила война.

9 мая... Каждый год, когда отрываешь листок календаря с этим числом, невольно вспоминается уже далекий для нас 1945 год, пожалуй, самый героический в нашей истории.

Но, к сожалению, все чаще приходится сталкиваться с попытками замалчивания и умаления роли Советского Союза в разгроме фашистской Германии, что вызывает законный протест против подобных фальсификаций. Никто и ничто не в состоянии умалить величие подвига советского народа, совершенного ради мира на земле. Массовый героизм советских людей, проявленный в годы Великой отечественной войны является убедительным опровержением этих поползновений.

В связи с этим вызывает большой интерес вклад казахстанцев в победу Великой победы, роль советских людей, проявивших небывалый массовый героизм за свободу и

независимость своей Родины. С первых дней Великой Отечественной войны со всем советским народом костанайцы доблестно сражались во всех фронтах с фашистскими захватчиками. Они были в числе защитников Брестской крепости, города Москвы, героически воевали на Сталинградском фронте, Курской дуге, принимали участие в форсировании Днепра, проливали кровь под Ленинградом и Новгородом, освобождали Белоруссию и Прибалтику. Костанайцы были участниками Берлинской операции и водружения Знамени Победы над Рейхстагом. Всего на защиту Отечества было призвано 73,5 тысячи костанайцев, из которых более 24 тысяч не вернулись с полей сражения, 16 тысяч костанайцев считаются без вести пропавшими, более 3 тысяч умерли от ран, полученных на войне.

Буквально с первых дней войны началось формирование воинских частей и подразделений и на территории Костанайской области. Незабываемой датой считается в истории 26 апреля 1942 года, когда костанайцы проводили на защиту Отечества своих отцов и сыновей в составе 151 стрелковой бригады, в последующем переформированной в 150 стрелковую Идрицко-Берлинскую ордена Кутузова стрелковую дивизию. В те же дни состоялись проводы костанайцев в 171 стрелковую дивизию, в основном сформированную из жителей Костанайской области, и 310 стрелковую дивизию также с участием костанайцев. Воины 150 и 171 стрелковых дивизий, начав боевой путь в Костанае, с тяжелыми боями дошли до Берлина и участвовали в водружении Знамени Победы над Рейхстагом. Среди водрузивших Знамя Победы были и наши воины-костанайцы. За отвагу и мужество, проявленные в боях, десятки тысяч бойцов были награждены орденами и медалями, а наиболее отличившимся присвоено звание Героя Советского Союза.

За мужество и героизм, проявленные в ходе Великой Отечественной войны, летчики-штурмовики Леонид Беда и Иван Павлов стали дважды Героями Советского Союза.

Беда Леонид Игнатьевич родился в 1920 году в селе Новопокровка Ленинского, ныне Узункольского, района Костанайской области. Осенью 1940 года после окончания Уральского педагогического института и аэроклуба был призван в Красную Армию и направлен в Чкаловское (ныне Оренбургское) авиационное училище. А в августе 1942 года он уже был на фронте, где с первых дней проявил исключительную храбрость и мужество. Вот как вспоминает свое первое боевое крещение Леонид Беда: «Помню как сейчас, 13 сентября 1942 года я выполнял своё первое боевое задание». В тот день пехота гитлеровцев при поддержке танков предприняла массированную атаку на центральную часть Сталинграда. Вместе с командиром эскадрильи Леонид Беда направил свой «ильюшин» в пикирование. После первого удара, вражеский танк как будто остановился, но затем снова рванулся вперёд. Пришлось выполнять второй заход. На этот раз удар оказался точным, и фашистская машина загорелась и задымилась черной мазутной копотью, это была моя первая победа, хотя небольшая, но все же победа. По крайней мере, одним танком стало меньше у противника. В том первом моем бою фашисты лишились шести танков и около десятка автомашин с грузом. Были и трагические моменты в боевой жизни героя. В одном из воздушных боев, вражеская пуля попала в его самолет и штурмовик бросило резко в сторону, мотор заработал с перебоями, а кабина наполнилась удушливым дымом. Мгновенно оценив обстановку Леонид беда решает идти на вынужденную посадку. Увидев приближающихся фашистских мотоциклистов, Л. Беда стреляет из пистолета в бензобак своего «ила», чтобы он не достался врагу. А сам решает обораняться до последнего патрона, к счастью, его прикрывал летчик-однополчанин, ведя бой по немецким мотоциклистам. В это время, воспользовавшись моментом, летчик А. Береснев приземляется с догорающим «Илом» Л. Беды и берет на свой борт подбитых товарищей, за что летчик был представлен к награде орденом «Красной Звезды». Летная книжка героя напоминает о горящем Сталинграде, оккупированном Запорожье, поверженном Кенигсберге и о многих других городах и селах. Участвовал в

освобождении Донбасса, Южной Украины и Крыма. Участвовал в наступательных операциях в Восточной Пруссии и Польше. 26 октября 1944 года за 109 успешных боевых вылетов на штурм вражеских позиций, различных жизненно важных коммуникаций, аэродромов и войск противника гвардии старшему лейтенанту Леониду Беде было присвоено высокое звание Героя Советского Союза. С вручением ордена Ленина и медали «Золотая Звезда» В Указе Президиума Верховного Совета СССР о награждении отмечается мужество и отвага, проявленные в Белорусской операции, вывод из строя целого эшелона на котором немцы пытались вывезти награбленное имущество с территории Советского Союза.

А всего Л. Беда за годы войны совершил 214 боевых вылетов на штурмовике «ИЛ 2», сбил лично в групповых боях 4 самолета противника, уничтожил 23 танка, 48 автомашин, подавил 67 точек зенитной артиллерии и 27 артиллерийских и минометных батарей, уничтожил 46 вагонов, истребил большое количество живой силы противника. Второй медалью «Золотая Звезда» гвардии майор Л. Беда награжден Указом Президиума Верховного Совета СССР от 29 июня 1945 года за умелое руководство эскадрильей и героизм, проявленный при выполнении боевых заданий в Восточной Пруссии и при штурме Кенигсберга.

За время войны он прошел путь от рядового летчика до помощника командира полка по воздушно-стрелковой службе. Ему было дважды присвоено звание Героя Советского Союза, награжден многими орденами и медалями Советского Союза. После войны он успешно окончил Военно-Воздушную академию и Военную академию Генерального штаба, продолжая службу на различных командных должностях Военно-Воздушных Сил. В последние годы жизни генерал-лейтенант Беда Л.И. командовал военно-воздушными силами Краснознаменного Белорусского военного округа. Неоднократно избирался депутатом Верховного Совета Белорусской ССР. Родина высоко оценила его боевые заслуги. Он был кавалером четырех орденов Красной Звезды, Орденов Александра Невского, Отечественной войны 1 степени и многих медалей. В 1971 году было присвоено звание «Заслуженный военный летчик СССР». На родине был избран почетным гражданином г. Костаная.

26 декабря 1976 года погиб при исполнении служебных обязанностей. Костанайцы глубоко чтят память своего славного земляка. Одна из улиц города носит имя Леонида Игнатьевича Беды.

Павлов Иван Фомич родился в 1922 году в крестьянской семье поселка Борис-Романовка Кустанайской области. В Красную Армию призван в 1940 году и направлен в Чкаловское (ныне Оренбургское) авиационное училище. С августа 1942 года в действующей армии на Северо-Западном фронте, а через месяц на его счету значились уже десятки истребленных гитлеровцев и много выведенной из строя техники, за что молодой летчик был отмечен первой наградой - орденом Красной Звезды. В феврале 1944 года за мужество и героизм, проявленные при выполнении 127 успешных боевых вылетов Указом Президиума Верховного Совета СССР гвардии старшему лейтенанту Павлову было присвоено звание Героя Советского Союза с вручением ордена Ленина и медали «Золотая Звезда». За особые боевые подвиги И.Ф. Павлов был награжден двумя орденами Красной Звезды, орденами Александра Невского, Отечественной войны 1 степени, многими медалями. Участвовал в знаменитом Параде Победы. Когда костанайцы узнали об этом, они собрали денежные средства, приобрели 4 самолета-штурмовика, один из которых был вручён герою с надписью на его борту «Герою Советского Союза И.Ф. Павлову от трудящихся Кустанайской области», на котором он совершил десятки боевых вылетов. В одном из своих писем на свою родину И. Павлов сообщал, что на ваших самолетах совершили 50 боевых вылетов, в ходе которых уничтожили 8 вражеских танков, 22 автомашины, истребили около 300 фашистов. А всего за время войны совершил 250 боевых вылетов на штурм вражеских объектов.

Эскадрилья, которой он командовал, за время войны выполнила 690 боевых вылетов, нанесла большой урон, противнику уничтожив более 20 самолетов противника в воздухе и на земле. 23 февраля 1945 года в день Красной Армии и Военно-морского флота Ивану Павлову вторично было присвоено звание Героя за совершение 77 успешных боевых вылетов на вражеские позиции. Особенно был памятен ему вылет 1 июля 1944 года, когда Иван Павлов с группой из 4 штурмовиков сумел прорваться сквозь огонь вражеских зенитчиков, уничтожил переправу через реку Дрисса и благополучно возвратился на свой аэродром. В другой раз Иван Павлов вместе с 8 «Илами» был атакован 24 немецкими истребителями, приняв неравный бой, сумел сбить 4 самолета противника, остальных вынудил покинуть поле боя.

В феврале 1945 года гвардии капитан И. Павлов был награжден второй Звездой Героя за мужество и отвагу, проявленных в боях. Всего за время войны он совершил 237 боевых вылетов. Участвовал в Ржевской, Великолукской и Смоленской операциях, а также в освобождении Белоруссии, Прибалтики и ликвидации Земланской группировки противника. После войны Павлов продолжал службу в рядах Советской Армии, успешно окончил Военную Академию имени М.В. Фрунзе, был назначен командиром авиационного полка в Прикарпатском военном округе. По свидетельству сослуживцев молодого командира быстро узнали и полюбили в полку как умного требовательного командира. На него возлагали большие надежды, его ждало блестящее будущее талантливого авиатора и военачальника.

Иван Павлов трагически погиб при испытании новой авиационной техники 12 октября 1950 года. Его имя навечно занесено в списки гвардейского полка, которым он командовал. Не забывают своего славного сокола авиации его благодарные земляки. В городе Костанае одна из главных улиц носит имя Ивана Фомича Павлова. Как и Леониду Беде на площади перед городским акиматом величественно возвышается бронзовый бюст летчика. Одна из средних школ областного центра носит имя Павлова. Не увядают цветы у подножья памятника на могиле героя в парке Победы г. Костаная. Имя прославленного летчика присвоено школе в его родном селе. В фондах Костанайского областного краеведческого музея хранятся личные вещи И.Ф. Павлова, переданные музею его отцом Фомой Никифоровичем Павловым. Неоценима роль в победе над фашистской Германией тружеников тыла. Проявлением истинного патриотизма явилось широко развернувшееся движение по созданию фонда обороны. Целые трудовые коллективы принимали решение о ежемесячном отчислении однодневного заработка вплоть до окончания войны. Кроме того, многие граждане отсылали в фонд обороны свои личные сбережения. В годы войны получило широкое распространение патриотическое движение за сбор теплых вещей сражающимся на фронте. Только в 1942 году жителями области собрано и отправлено на фронт 3500 тысячи полушубков и меховых жилетов, более 12 тысяч пар валенок, 15 тысяч пар рукавиц, около 10 тысяч шапок-ушанок и большое количество теплого белья, одеял. Всего за годы войны тружениками области отправлено на фронт более 100 вагонов с теплой одеждой и продуктами.

Война потребовала необходимости перестройки всего народного хозяйства на военный лад. С этой целью предприятия, выпускавшие мирную продукцию, стали трудиться на нужды фронта. На базе эвакуированных предприятий стали создаваться новые отрасли промышленности. Буквально за короткий срок были смонтированы и введены в строй действующих швейная фабрика «Большевичка» из Херсона, обувная фабрика из Симферополя, завод искусственного волокна из города Клина Московской области и другие предприятия. Следует отметить, что эвакуированные предприятия, размещенные в Костанае, внесли качественные изменения в его экономику, стали важным фактором дальнейшего подъема промышленного потенциала, роста производительности труда.

В условиях вражеской оккупации врагом ряда западных хлебных районов страны восточные регионы, в том числе Костанайская область стала основной житницей страны,

обеспечивающей армию и население продовольствием, а промышленность – необходимым сырьем. Большой вклад в решение указанных задач внесли труженики села, где вместо ушедших на фронт мужчин достойно трудились женщины, старики и дети. Многие колхозы, целые бригады, рядовые колхозники показывали примеры самоотверженного труда под девизом «Все для фронта! Не случайно более 40 000 тружеников области были отмечены медалью «За доблестный труд в Великой отечественной войне 1941-1945 гг.». В этом году исполняется 70-летие со дня Великой Победы. Чем дальше уходят в историю события того времени, тем явственнее предстают они в благодарной памяти народа, тем величественнее становится их героический подвиг. Они служат для молодого поколения примером служения своей Родине.

Литература:

1. Белан М.С. На всех фронтах. – Алма-Ата, 1995 г.
2. История Казахстана в 5 томах. Том 4. – Алматы: Атамура, 2010 г.
3. Козыбаев М.К. Казахстан – арсенал фронта. – Алма-Ата, 1970 г.
4. Кустанайская область в годы ВОВ: единство фронта и тыла (Сборник документов и материалов). – Костанай, 2010 г.
5. Черныш П.М. Очерки Кустанайской области. – Кустанай, 1995 г.

Түйін

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қостанай өңірінен шыққан батыр тұлғалар туралы қарастырылады.

ЖАҢА КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕМДІК САЯСАТЫ

Койтасова Гүлжазира Аширқызы,
Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, магистр, аға оқытушы

Қазақстан Республикасы өзінің ресми тәуелсіздігін алғаннан бері де, бірталай кезеңнен өтіп келеді. Қазақстан өзінің көпвекторлы саясатын пайдаланып,дұрыс сыртқы саясатын жүргізіп отыр.Тәуелсіздіктің таңында шыққан өзінің егемендігінің, мемлекеттілігінің күшейуіне әсер ете алып, мемлекетіміздің халықаралық қатынастар мен әлемдік-тұрмыстық қарым-қатынастар жүйесіне кірігуіне де ықпал етіп отыр. Осы жылдарда республикамыз халықаралық қауымдастықтың тең құқылы мүшесі бола алды. Халықаралық қолдау алып, өзінің көршілес жатқан елдермен де тұрақты қарымқатынас байланысын орнатты. Сөйтіп, республикамыздың байыпты және сенімді серіктестік деген халықаралық имиджі қалыптасты.

Қазақстанның сыртқы саясаты саласында өзінің қарым-қатынасын Ресей, Қытай, АҚШ, Еуропа Одағымен, Орталық Азия мемлекеттерімен және мұсылман әлемімен тығыз жасауда. Қазақстан яғни өзінің тек күрделі аймақтық және глобальді үдерістерге қарап қалмай, республикамыз көршілес жатқан елдермен тығыз қарым-қатынасты және алдыңғы қатарлы әлемдік державалармен де ұзақ мерзімді қатынастар орнатуда.Қазақстан сол елдермен бірнеше халықаралық келісімдерге қатысып, өзінің әлемдік халықаралық терроризмге қарсы күресін, жаппай қыру қаруының таратылмауына өзінің жауапкершілік позициясы бар екенін көрсетті.Халықаралық аренада Қазақстан өзінің көпвекторлы саясатын жүргізуде. Қазақстанның сыртқы саяси бағыты көп бағытты дипломатия арнасында дамып келеді. Бұл Қазақстан Республикасының сәтті, оңтайлы амалы, және басқа алып Ресей, Қытай, АҚШ сияқты мемлекеттер алдында өз мүдделерін қорғауы. Бұл көпвекторлы саясат- барлық елдермен достық және болжамды қарым-қатынас жасау, яғни

әлемдік істерде араласып маңызды роль атқару. Ал бұл Қазақстан мемлекеті үшін үлкен салмақты тәжірибелік мүдде [1].

Қазақстан өзінің геосаяси жағдайы мен экономикалық потенциалды жағдайында да тек қана кіші аймақты проблемаларды көздеп қалмай, сонымен қатар бүкіл әлеммен де қауышып өмір сүруі керек. Қазақстанның келешегі – Азияда, Еуропада да, шығыс пен батыста да. Дақ осындай саясаттың жүргізілуі Қазақстан үшін қандайда бір қауіптің төнуін болдырғызбайды, және де жағымды сыртқы жағдайлардың Қазақстанда экономикалық және саяси жаңартуын нығайтады. Көп векторлы саясат – дамып келе жатқан еліміз үшін өте қажет. Әліде көптеген шетелдік инвестицияларға мұқтажбыз, нарықтық өтімнің дамуына көп үлес қосу талап етіледі. Осы көпвекторлы саясат желісінде біздің Қазақстанның халықаралық статусының көтерілуін байқаймыз. Әрине елімізде мұндай дұрыс сыртқы саясатты көздеп, әсерін тигізіп отырған ел басымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың дұрыс саяси бағытының арқасында. Мемлекет алдында қойған маңызды стратегиялық мақсаттардың орындалуының арқасында мемлектіміздің тағы бір жетістігі абыроймен ОБСЕ-де төреағалық еткендігі.

Қазақстан бейбіт сыртқы саясатты көздейді. Ол саясат өзара пайдалы және жан-жақты және бір құқықты бағытталған. Алдымен көршілес жатқан елдер Ресей, Қытаймен ынтымақтасу, сонымен қатар басқа барлық елдермен қатынас жасауға қызығушылық танытады. Халықаралық саяси және финансылы ұйымдармен бірлесе ынтымақтасу. Қазақстан өзінің бейбіт сүйгіш мінезімен өзінің сыртқы саясатында мәлімдегендей: аймақтағы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету сұрағын шешу - бұл заңды құбылыс.Бір-біріне деген сенім және ынтымақтастық атмосферасын құру. Біздің Қазақстан Республикасыосы саясатында өзінің ұлттық мүдделерін бұлжытпай қорғау:

- территориялды біртұтастық және егемендік;
- азаматтардың аман-саулығы;
- азаматтардың берекеті мен оларды конституциялы құқықтарынбұлжытпай қорғау дегенді меңзейді.

Қазақстанның бүгінгі жетістіктері өзінің сыртқы саяси саласында, бірақ халықаралық салмаққа ие болу республикамыздың көп жағдайдан тәуелді және экономикалық жағдайдан да тәуелді болады екенін байқадық. Бұл айдай анық, өмір шындығы, мемлекет өмірінің экономикасы мен саясатын модернизацияламай, дамудың жоғарғы темпін сақтамай, технологиялық жаңалаусыз елдің әрі қарай сәтті дамуы мүмкін емес. Мұндай тәжірибелерді алдынғы қатарлы азияаттық елдер экономикасының тәжірибелері дәлелдейді[3].Бұл жағдайда Президентіміз Н. Ә. Назарбаевтың ұсынған Стратегиясы: мемлекетіміздің бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кірігуі. Бұл Стратегияның мәні – Елбасымыздың халыққа жолдаған Жолдауымен қатысты, Қазақстанды әлемнің жоғары дамып келе жатқан елдерінің қатарына кіргізу. Республикамыздың ниеті халықаралық аренада өзін заманауи және ашық нарықтық экономикасы бар, демократиялық нормаларды қадірлейтін, өзінің халықаралық міндеттерін қатаң сақтайтын мемлекет ретінде көрсетуге ниеттенеді, мақсаттайды.

Модернизациялау үрдісінің жетістіктері көп жағдайда аймақтық ынтымақтастық перспективалары көп жағдайда шартталған. Аймақтық интеграция арқылы орташа және кіші елдер халықаралық қарым-қатынас полюсін құруға мүмкіншілік алады, заманауи басты мәселелерді шешуде өз дауысын ала алады. Жаңа кезеңдегі ең маңызды мәселеге көңіл бөлу керек. Ол экономикалық, қоғамдық, экологиялық және демографиялық мәселелерді Орталық Азиялықаймаққа қол жеткізу координациялы әрекеттері арқылы, және ұлттық бағдарламалардың дамуын басқа аймақтық елдермен өзара бірігіп әрекет етуі болып табылады [3]. Тек келісілген және ортақ бірлескен аймақтық саясаты, әсіресе сауда саттық саласында, су-энергетика және көлік салаларында да елдермен бірге бірігіп атқаруды талап етеді.

Президентіміз өзінің кезекті халыққа Жолдауында,«Қазақстан Стратегиясы – 2050-де» дәйекті және болжамды сыртқы саясаты- ұлттық мүдделерді ілгерілету мен аймақтық

және жаһандық қауіпсіздікті нығайту керектігінатап айтқан. Біз көршілеріміз – Ресеймен, Қытаймен, Орталық Азия елдерімен сериктестікті дамытумыз әрі қарай жалғастырылып жатыр.Біздің ел Кеден одағын және Біртұтас экономикалық кеңістікті нығайтатын боламыз. Еуразиялық экономикалық одақ құру. Консенсуске келіп, саяси егемендікке қысым көрсетілмейді. Сыртқы саясатымызды теңестіру - әлемдік істерде елеулі рөл атқаратын және Қазақстан үшін практикалық қызығушылық туғызатын барлық мемлекттермен достық және болжамды қарым-қатынастарды дамыту дегенді білдіретін[2]. Бірақ халықаралық ахуал және геосаяси орта қарқынды өзгеруде. Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстан Солтүстік Шығыс Азияға дейін тұрақсыздық белдеу алып жатыр. Жаһандық деңгейде де, жекеленген аймақтарда елеулі өзгерістерге ұшырауда. Соған сәйкес, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуропа Қауымдастық Ынтымақтастық Одағы (БҰҰ, НАТО, АӨСШК, ЕҚЫҰ) және басқа аймақтық қауіпсіздік тетіктері рөл атқарады.Мұндай ахуалда, Қазақстанның сыртқы саясаты жаңғартылуы тиіс. Сыртқы саясатты жаңғыртуда ең алдымен:

- аймақтық және ұлттық қауіпсіздікті жан-жақты нығайту;
- экономикалық және сауда дипломатиясын белсенді дамыту;
- мәдени-гуманитарлық, ғылым-білім және басқа шектес салалардағы халықаралық ынтымақтастықты арттыру;
- азаматтарымызды құқықтық қорғауды күшейту;
- шетелдердегі отандастарымыздың жеке, отбасылық, іскерлік мүдделерін қорғауды күшейту.

Өзіміздің ұлттық мүдделерімізді сыртқы саясатта әртараптандыру, яғни ұлттық экономикалық және сауда мүдделерін ілгерілету үшін экономикалық және сауда дипломатиясын дамыту біздің міндетіміз. Екіншіден, аймақтық қауіпсіздік үшін өз жауапкершілігімізді сезінуімізге, Орталық Азияны тұрақтандыруға ел ретінде өз үлесімізді қосуымыз тиіс. Аймақтағы тартысты жоюға көмектесуіміз керек. Ал тұрақтандырудың тәсілі – аймақішілік бірігу, яғни әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешіп, су-энергетикалық, және басқа қайшылықтарды жаза аламыз. Біздің дауысымыз барлық әлемге естіліп тұруға тиіс. Астана Экономикалық форуымында Президентіміз G-Globalдеп атаған диалогтың жаңа түрін ұсынды. Оның мақсаты: әділ және қауіпсіз әлем орнықтыру үшін баршаның күшін біріктіру. Еліміз халықаралық бастамаларды қолдап, жаһандық қауіпсіздікке үлесін қоса білуі керек. Қазақстан ИЫҰ-ның белсенді қатысушысы ретінде, араб-ислам әлеміндегі халықтық толқудың, аймақтық әлеуметтік-экономикалық проблемаларын шешуге қызмет етуі маңызды.Қазақстан өзінің қорғаныс қабілеті мен әскерін нығайтуға, түрлі қорғаныстық тежеу тетіктеріне қатысуы керек, ұлттық қорғанысын әзірлеп, түрлі елдермен, ұйымдармен ынтымақтасуға тиіс.

Қазақстан – әлемдік қауымдастық таныған ел.

Әлемдік саясатта еліміз –талассыз халықаралық беделге ие жауапты да сенімді серіктес. Біз жаһандандық қауіпсіздікті нығайту ісінде маңызды рөл атқарамыз, халықаралық терроризмге, экстримизмге және есірткінің заңсыз айналымына қарсы күресте әлемдік қауымдастықты қолдаймыз. Еліміз өз қауіпсіздігі үшін халықаралық алаңы (АОСШК) – Азияда өзара іс-қимыл мен сенім шаралары кеңесін бастамшылық жасады. Соңғы 3-4 жылда ҚР Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымына, Ислам Ынтымақтастығы Ұйымына және Ұжымдық Қауіпсіздік Ұйымына төрағалық етті.

Біз жаһандық энергетикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге лайықты үлес қосамыз. Ядролық қаруды таратпау режимін нығайту жөніндегі бастамаларымыз – әлемдік тұрақтылыққа, тәртіп пен қауіпсіздікке қосқан үлесіміз. Әлемде алғашқы болып Семей ядролық полигонын жауып атом қаруынан бас тартып, біз жетекші ядролық державалардан АҚШ-тан, Ресейден, Ұлыбританиядан, Франциядан және Қытайдан қауіпсіздігімізге берік халықаралық кепілдік алдық. Осының барлығы – жаһандық саясаттағы біздің рөлімізді тану[2]. Осындай жауапты саясаттың арқасында Қазақстан ядролық қаруды таратпау режимінің көшбасшысы, басқа мемлекеттер үшін үлгі

болып танылды. Сондықтанда Қазақстан 2050 Стратегиясы тым құбылмалы тарихи жағдайдағы жаңа Қазақстан үшін жаңа саяси бағыт. Қазақстан –қазіргі заманғы мемлекет. Мемлекетіміз кемелдікке жетті, сондықтан мемлекеттің қалыптасу кезеңі. Дүниеде болып жатқан өзгерістердің сипаты мен тереңдігі жаһандық өзара іс-қимыл ұзақ мерзімді дамуды талап етеді. 2050 жыл – әлемдік қауымдастық бағдар ұстап отырған нақты мерзім[2]. Көптеген өркениетті елдер осындай ұзақ мерзімді стратегияларды болжамдап дайындалады. Мысалы, БҰҰ-да 2050 жылға дейінгі өркениеттер дамуының жаһандық болжамы әзірленді.

Қорытындылай айтқанда, жаңа кезеңдегі Қазақстан өзінің жүргізіп келе жатқан дұрыс әлемдік саясатының арқасында, елімізді бүкіл әлемге әйгілі еткізіп, елдер мойындаған мемлекетке айналды. Қазақстан өзінің бай табиғи ресурстарымен және территориялды жағдайымен әрқашанда халықаралық қауымды өзіне қаратып отырды. Әркімге мәлім еліміздегі тұрақтылық көбіне сыртқы саяси қарым-қатынаспен тәуелді. Ал Қазақстанда ондай қарым-қатынас жеткілікті. Орталық Азия аймақтарындағы ең алдынғы мемлекеттің бірі. Біздің еліміздің сыртқы саяси бағытынантек біздің еліміздегі тұрақтылылық қана тәуелді емес, сонымен қатар айналамыздағы көрші елдердегі тұрақтылыққа да қатысты.

Пайданылған әдебиеттер:

1. Казахстан в системе мировых экономических процессов.- Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2008.-272с.
2. Қазақстан Стратегиясы -2050 «Мәңгілік ел»
3. Токаев К.К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации Алматы, 2000
4. Абусейтов К.Х. Казахстан и европейские структуры безопасности // Саясат – Алматы,1996 №1
5. Богомолов О.Т. «Перспектива экономического взаимодействия» Новое время, 1986 М.8
6. Интернет көздері

Резюме

В этой статье пишется о новом Казахстане где за годы своей независимости, как государсво придерживаясь правильной многовекторной внешней политикой, сумел создать тесные дружеские и взаимовыгодные отношения с соседними странами, также имеет тесные дипломатические связи и сотрудничает с мировыми державами и мусульманским миром. Независимый Казахстан развивается в многосторонней дипломатической сфере и защищает свои национальные интересы. Казахстан поднял свой международный статус и стал всему миру признаным государством.

Summary

The article is about Kazakhstan’s foreign policy and economy in a modern stage. Since its independentyears our government has been following the right poly vector foreign policy and could create friendly and mutual relations with neighbour countries in Central Asia and with many European countries and has diplomatic relations and cooperation with world power andother Muslim countries. Independent Kazakhstan is a developing country in multilateral diplomatic sphere and defends its national goals. Kazakhstan presided the OSCE in 2010, has participations in many world meetings, arose its international status and has become a generally recognized state by the world.

ОБ УСТОЙЧИВОСТИ ЭНЕРГЕТИКИ РЕГИОНА

Сапарбаев А.Д.,
заслуженный деятель Казахстана,
почетный академик НАН РК,
д-р экон.наук, профессор

Особенность современного периода развития мировой экономики заключается в следующих кардинальных изменениях: усложнение промышленных технологий; повышение наукоемкости производимой продукции и услуг; многообразие потребительского спроса; ускоренное освоение новых технологий выработки энергии; глобализация производства и рынков сбыта; внедрение новых информационных систем и т.д.

Для обеспечения мировой энергетической безопасности необходима выработка научно обоснованной методики учета и анализа энергетической эффективности региональных энергетических комплексов и взаимосвязей между ними внутри каждой отдельно взятой страны, а также взаимосвязей национальных энергетических систем.

К показателям энергетической эффективности и энергобезопасности относятся [1]: индикаторные алгоритмы для выявления возможных угроз в сферах производства и потребления энергии, разработки механизмов их преодоления, создания расчетных моделей энергетического планирования; способы расчета пороговых значений макроэкономических параметров энергетической безопасности, энергетической эффективности и формирования информационной базы для их верификации; методы определения критических значений показателей энергетической безопасности для отдельных секторов и отраслей экономики; обоснованные наборы расчетных данных для непрерывной оперативной оценки состояния энергетической безопасности и методы сравнительного анализа различных систем критических параметров энергопотребления; программное обеспечение вычислительных комплексов для наблюдения за динамикой показателей безопасности экономического развития в рамках программ энергетического мониторинга; методы использования количественных показателей и пороговых значений параметров энергетической эффективности и безопасности для оценки и анализа итогов выполнения государственных экономических программ, при разработке прогнозов хозяйственного развития, экспертизе новых законов, нормативных документов и проектов правительственных решений.

Использование системного анализа показывает, что оптимальный уровень региональной энергетической безопасности достигается при таком гарантированном запасе внутренней макроэкономической устойчивости экономических систем, когда даже наиболее интенсивное из вероятных внешних и внутренних дестабилизирующих воздействий не сможет вывести их из состояния устойчивого равновесия. Для более полного учета положительных и отрицательных факторов развития энергетического комплекса, оптимального размещения стратегически важных объектов энергосистемы, своевременной выработки стратегии и тактики развития энергетики региона для устойчивого развития необходимы объективный аудит и постоянный мониторинг уровней энергетической безопасности и энергосбережения. Под макроэкономической устойчивостью в данном случае в первую очередь имеется в виду долгосрочное динамичное равновесие между эксплуатацией первичных природных ресурсов и развитием человеческого общества.

При этом одним из ключевых условий успешного формирования государственной системы управления энергетической эффективностью и безопасностью становится правильный выбор унифицированных макроэкономических показателей режима устойчивого энергетического развития (sustainable energy development) для координации функционирования взаимосвязанных региональных, национальных и международных систем мониторинга.

До недавнего времени в практике США и других зарубежных экономически развитых стран для определения и контроля текущего уровня энергетической безопасности обычно использовалось не более 5 или 6 основных сводных количественных параметров и производных расчетных индексов. К ним обычно относятся: удельная физическая и стоимостная энергоемкость ВВП, уровень удовлетворения текущего спроса на базе внутреннего энергетического производства, процентная доля импорта в структуре потребления, соотношение между текущими активными запасами топлива, импортом и потреблением, а также относительные доли основных и резервных источников импортных поставок в общем объеме импорта и потребления. Тем не менее, многократные и, как правило, неожиданные кризисные ситуации последних лет выявили настоятельную необходимость в более сложном и комплексном подходе.

В расширенную группу таких показателей включаются следующие показатели [1]:

а) группа ресурсных показателей

1) разведанные извлекаемые запасы всех видов минерального топлива, с расчетом ожидаемого периода их исчерпания по уровням текущего и прогнозного потребления;

2) абсолютный и относительный потенциал мощности доступных для рентабельного и технически возможного применения возобновляемых источников энергии;

3) внутренняя структура энергетического баланса с учетом поставок первичных энергоресурсов, производства электроэнергии и полного энергопотребления с разбивкой по видам конечного целевого использования;

4) показатели динамики зависимости отечественной экономики от объемов чистого энергетического импорта и экспорта по видам первичного топливного сырья;

б) группа стоимостных показателей

5) удельная стоимость конечного использования всех видов энергии в

расчете на единицу стоимости реализованной продукции с учетом налогов и субсидий, в текущих и фиксируемых ценах;

6) общая и удельная добавленная стоимость в обрабатывающей промышленности по отдельным энергоемким отраслям и динамика ее энергетической составляющей;

7) совокупные расходы на энергетику, включая базисные инфраструктурные инвестиции, затраты на разведку и освоение месторождений топливного сырья, охрану окружающей среды, профильные НИОКР, внедренческую деятельность, чистые затраты на энергетический импорт и экспорт;

8) относительные доли чистого национального и индивидуального дохода, приходящегося на оплату совокупного личного энергопотребления в расчете на душу населения;

в) группа показателей эффективности потребления

9) валовая и удельная энергоемкость обрабатывающей промышленности, транспорта, сельского хозяйства, торговли и жилищного сектора в стоимостных и физических показателях;

10) конечная удельная энергоемкость набора наиболее энергозатратных видов отечественной товарной продукции;

11) эффективность потребления основных видов первичного энергетического сырья для производства электроэнергии в удельных стоимостных и физических показателях;

12) долгосрочные тренды удельного совокупного расхода энергии по теплотворной способности в расчете на единицу ВВП;

13) динамика полного удельного энергетического потребления в стране в расчете на душу населения;

14) сводные коэффициенты промежуточных и конечных непроизводительных потерь в энергосистемах;

г) группа экологических показателей

15) объемы выбросов в окружающую среду загрязняющих веществ энергетического происхождения в грунт, водную и воздушную среды, с дополнительным выделением группы «парниковых газов»;

16) накопленное количество радиоактивных отходов внешнего и внутреннего происхождения, требующих дезактивации, специальной переработки и длительного хранения.

Система учета данных показателей должна быть ориентирована на стратегию технологического прорыва, на переход к инновационной экономике, на активную государственную поддержку базисных нововведений по приоритетным направлениям.

Ключевым методологическим аспектом исследования проблем региональной энергетики является рассмотрение вопросов разработки стратегии устойчивости. Устойчивость региональной энергетики всегда связана с ее надежностью. Если устойчивость характеризует способность системы противостоять возмущающим воздействиям при сохранении основных характерных признаков системы, определяемых ее генетическим основами, то надежность определяет вероятность осуществления процессов в системе и поддержания во времени постоянства ее свойств.

Устойчивое поведение региональной энергетики является необходимым свойством, поскольку позволяет достигать ее поставленных целей. Однако устойчивость может оказаться нежелательной, если под влиянием благоприятных факторов система сохраняет свое прежнее инерционное состояние.

Под устойчивостью региональной энергетики можно понимать ее адаптивность к изменяющимся факторам внешней среды. Показатель устойчивости включает в себя совокупность параметров, обеспечивающих приспособляемость региональной энергетики к внешним воздействиям.

Таким образом, само по себе понятие устойчивости является системным и это предъявляет определенные требования к управлению региональными системами, в частности необходимо достичь таких параметров региональной энергетики, которые могут привести к положительному изменению состояния системы, не нарушая ее основных специфических признаков.

Основные генетические параметры и текущие значения параметров региональной энергетики оказывают влияние на ее устойчивость по-разному. Генетические параметры региональной энергетики, включающие, по мнению автора, наличие и состояние материально-технических, технологических, трудовых, информационных ресурсов, менеджмент, маркетинг, являются фундаментом устойчивости. Разрушение части данных параметров может привести к частичному или полному разрушению устойчивости. Понятие устойчивости является частью понятия устойчивого развития, то есть сохранение устойчивости во времени обеспечит энергосистеме динамическое положительное развитие.

В настоящее время энергосистеме важно сохранить устойчивость не только в определенный момент времени под воздействием положительных и отрицательных факторов внешней среды, но и получить дальнейшее развитие.

Теоретически, современная экономическая теория в настоящее время выделяет три подхода к выявлению понятия устойчивого развития региональной энергетики.

В первом случае речь идет об интегральной устойчивости территориальных систем с точки зрения сбалансированности их подсистем, стабильности динамики показателей, позитивности структурных изменений.

Второй подход связан с устойчивым развитием в региональном контексте с точки зрения безопасности. Уровень безопасности находится в зависимости от совокупности целей и критериев, определяющих общую стратегию развития региональной энергетики, построения иерархии целей ее развития.

В третьем случае в качестве ведущего критерия устойчивого развития выступает уровень достижения сбалансированности подсистем: угольной, электро-и

теплоэнергетики, нефтяной и газовой. Здесь энергосистема рассматривается как целостная система с элементами, взаимосвязанными друг с другом.

В качестве основного принципа устойчивого развития региональной энергетики можно принять наличие согласованности между темпами и масштабами решения ее экономических и экологических проблем.

Стратегия развития региональной энергетики должна быть направлена на получение определенных результатов, направленных на достижение целей за счет реализации комплекса устраняющего, предупреждающего или локализующего отрицательные тенденции в процессе ее развития. Стратегия должна быть нацелена на существенное повышение уровня потребления обществом продукции топливно-энергетического комплекса (ТЭК), объемов доходов регионального и республиканского бюджетов при минимизации ущерба окружающей среде.

В механизме устойчивости огромную роль играют инновационные элементы. Эти элементы могут обеспечить конкурентоспособность выпускаемой продукции, а также ее экологичность.

Одним из подходов к нахождению путей динамического развития и сохранения устойчивого состояния в функционировании сложно организованных открытых систем, к каковым относится региональная энергетическая система, является синэргетический. Он подразумевает самоорганизацию процессов в открытых динамических системах.

Стратегические оценки состояния региональной энергосистемы должны проводиться на стадии стратегического планирования. В связи с этим необходимо разработать систему критериев и показателей устойчивости, что позволит осуществить прогнозирование факторов, определяющих устойчивость, обеспечить проведение исследований по выявлению угроз, провести анализ жизненного цикла энергосистемы.

Факторами, влияющими на устойчивость энергосистемы региона, можно отнести:

А) *внутренние:* материально-технические, трудовые ресурсы, технологии. Для повышения эффективности их использования необходимы высокопродуктивные менеджмент, маркетинг, использующие инновационные методы и подходы.

Б) *внешние*: политика государства по отношению к отечественному товаропроизводителю (инвестиционная, кредитная), рыночная конъюнктура, природно-географические условия, состояние экономики, производственная инфраструктура, международная обстановка.

Показатель состояния *основных производственных фондов* показывает, насколько полно основные фонды отрасли обеспечивают выпуск продукции, удовлетворяющий спрос на нее. Он отражает степень удовлетворенности спроса на продукцию топливно-энергетического комплекса за счет продукции собственного производства и рассчитывается как отношение объема производства топливно-энергетических ресурсов в данном регионе к объему потребления их в анализируемом периоде. На уровень материально-технической обеспеченности региональной энергетики влияют запасы (залежи) нефти, газа и угля в регионе и возможности их переработки.

Степень *инновационности* отражает долю инновационной продукции в общем объеме выработанной продукции в регионе в анализируемом периоде. В последние годы особо актуальным становится производство инновационной и экологически чистой продукции. В энергетике к такой продукции можно отнести продукцию, выработанных на нетрадиционных источниках энергии, которые, в свою очередь, могут быть созданы за счет дополнительных капиталовложений в совершенствование технологий, приобретение высокопроизводительного оборудования и человеческих ресурсов, владеющих современными методами планирования, организации производства и реализации продукции на внутреннем и внешнем рынках с учетом всех факторов.

Исходные определения инноваций, которые считаются классическими, определяются по следующим признакам [2]:

1) использование новой техники, новых технологических процессов или нового рыночного обеспечения производства;

2) внедрение продукции с новыми свойствами;

3) использование нового сырья;

4) изменение в организации производства и его материально-технического обеспечения;

5) появление новых рынков сбыта.

Экологичность отражает степень нанесения топливно-энергетическим комплексом ущерба окружающей среде и показывает, насколько выбросы вредных веществ предприятиями ТЭК превышают их предельно допустимые выбросы.

Производительность показывает, насколько эффективно используются основные производственные фонды предприятий ТЭК и рассчитывается как рентабельность производства.

Показатель *логистики* отражает обеспеченность отраслей ТЭК транспортными средствами для материально-технического снабжения и отгрузки готовой продукции потребителям. Он рассчитывается как доля объема поставки материально-технических ресурсов предприятиям ТЭК и доставки готовой продукции ТЭК потребителям силами региональной транспортной отрасли в

общем объеме поставленных материально-технических ресурсов для ТЭК региона и отгруженной его готовой продукции потребителям.

Показатель устойчивости энергетики региона может принимать максимальное значение, равное 1, и минимальное значение, равное 0. Значение, равное 1, принимается в том случае, если энергетическая система региона находится в идеальном устойчивом состоянии. Данный показатель можно использовать при сравнении устойчивости энергосистем различных регионов и расчете их рейтинга.

Если показатель ОПФ отрасли примет значение ниже 1, то необходимо увеличить производственные мощности, усилив инвестиционную деятельность.

Если степень инновационности примет значение меньше 1, то необходимо усилить инновационную деятельность в топливно-энергетическом комплексе региона (инновационные технологии по добыче и переработке нефти, газа, угля, производству электроэнергии и т.д.).

Если показатель экологичности примет значение меньше 1, то необходимо принять меры по введению в строй источников энергии, не загрязняющих окружающую среду (например, ВИЭ), и уменьшению выбросов действующими предприятиями ТЭК (установка очистительных устройств, использование новых безотходных и малоотходных технологий по переработке нефти, газа, угля).

В случае принятия показателем производительности значения меньше 1 необходимы срочные меры по совершенствованию организации производства и использованию наиболее качественных видов сырья, материалов, оборудования.

Если показатель логистики примет значение меньше 1, то необходимо принять меры по оптимизации транспортно-складских операций (создание собственного транспортного хозяйства на предприятиях ТЭК, оптимизация запасов).

В Казахстане электроэнергетика - одна из важнейших отраслей топливно-энергетического комплекса получает свое дальнейшее развитие. Однако на юге страны наблюдается до сих пор недостаток первичных энергетических ресурсов. Электроэнергетика Южного Казахстана базируется на привозных углях и импорте газа

В Южный регион Республики Казахстан входят Алматинская, Жамбылская, Кызылординская и Южно-Казахстанская области. Он объединен общей электрической сетью и имеет развитую связь с Кыргызстаном и Узбекистаном. С 1998 года Южная зона подключена к параллельной работе с Северным регионом. С 2009 года была введена в эксплуатацию вторая линия электропередачи 500 кВ транзита «Север – Юг Казахстана».

По мере развития экономики увеличивается спрос на электроэнергию. Ее производство уже сегодня отстает от спроса и в скором времени данное обстоятельство будет препятствовать развитию экономики. Это связано с имеющимся дефицитом мощности в данном регионе. В целом по Казахстану прогнозируется увеличение спроса на энергию еще на 50% в течение последующих 10-12 лет.

Кроме того, потери электроэнергии составляют примерно 20-40% от ее потребления. Содержание протяженных электросетей при небольших нагрузках становится экономически нерентабельным. Это создает проблему с электроснабжением отдаленных населенных пунктов (в основном сельские территории). Инвестиции в строительство новых теплоэлектростанций, работающих на угле, будет означать усугубление экологических проблем. Использование местных возобновляемых источников энергии (ВИЭ) является экономической альтернативой централизованному энергоснабжению, особенно для отдаленных районов, испытывающих дефицит электроэнергии.

Южный регион Казахстана обладает значительным потенциалом возобновляемой энергии в виде гидроэнергии, энергии ветра, солнца, биомассы. Однако ВИЭ еще до сих пор не получили широкого применения в данном регионе. Основными причинами такого положения дел является несовершенство законодательной базы по энергосбережению, повышению энергоэффективности и поддержке использования возобновляемых источников энергии.

Электроэнергетика Южного региона Казахстана в настоящее время не имеет устойчивого развития, так как данная отрасль не имеет достаточных мощностей для выработки электроэнергии. Нехватка электроэнергии не удовлетворяется за счет использования ВИЭ, хотя для этого имеются природно-географические условия в регионе. Электропередающие сети изношены, имеют большую протяженность, из-за которой наблюдаются потери электроэнергии. Объем передачи электрической энергии в южном направлении планируется увеличить до 1350 МВт, что должно способствовать снижению зависимости от импорта.

По результатам расчета показатель устойчивости энергетики Южного региона Казахстана равен 0,57. Для повышения значения данного показателя необходимо комплексное решение следующих задач:

1. Модернизация и развитие высокотехнологичных наукоемких производств, то есть обеспечить значительное сокращение энергоемкости в промышленном и непромышленном секторах экономики.

2. Реализация мер по энергосбережению, повышению энергоэффективности во всей цепи, начиная от добычи, кончая потреблением энергетических ресурсов.

3. Модернизация и ремонт изношенных действующих теплоэлектростанций, региональных электросетей, подстанций (износ составляет 50-80%).

4. Реализация мероприятий по вводу новых мощностей, согласно Стратегии развития энергетики в Казахстане до 2020 года.

5. Развитие на Юге Казахстана энергетики с использованием природного газа (газотурбинные и газопоршневые станции по производству тепловой и электрической энергии).

6. Внедрение энергосберегающих технологий на действующих угольных электростанциях с комбинированным использованием водородного топлива, что позволит в 2-2,5 раза сократить расход угля.

7. Определить приоритетом государственной технической политики внедрение и развитие энергетики, основанной на использовании возобновляемых источников энергии.

Только благодаря эффективному менеджменту, маркетингу, правильной инвестиционной и инновационной деятельности, данная энергетическая отрасль получит в перспективе устойчивое развитие.

В заключение надо отметить, что в современных условиях развития экономики при принятии управленческих решений необходимо особое внимание уделить

инвестиционной и экологической проблемам. Вливание инвестиций в инновационные проекты, принятие мер по безопасности окружающей среды обеспечат не только конкурентоспособность отечественной энергетики, но и повысит безопасность и качество жизни населения Казахстана.

Литература

1. *http://webcenter.ru/~akorneev/texdoc/krn-infr.html*
2. *bali.ostu.ru/.../Sadkov_Zbinykova_Mashegov_Pavlov_Morozov.doc*

Түйін

Мақала өңірлік энергетиканың тиімділігі жайында мәселе қарастырылады. Сондай-ақ, аймақтық энергетикалық секторының тұрақтылық ұғымы беріледі.

Summary

Articles about the energy efficiency of regional issues were discussed. Also, the concept of regional stability in the energy sector.

УПРАВЛЕНИЕ ЗАТРАТАМИ В СИСТЕМЕ КОНТРОЛЛИНГА

Калиакпарова Г.Ш.,
Доктор PhD, Академия “Кайнар»

На современном этапе развития экономики контроллинг есть своеобразный механизм саморегулирования на предприятии, обеспечивающим обратную связь в контуре управления.

При этом, контроллинг не ограничивается контролем расходов и рентабельности выпуска и реализации продукции, он также обеспечивает достижение поставленной предприятием цели, как правило, получение максимальной прибыли, хотя в определенные периоды могут быть выбраны и другие ориентиры, например, завоевание рынка, устранение конкурента.

Исследование системы контроллинга включает в себя необходимость упорядочения его объектов, систематизации характеристик и т.д. В процессе деятельности предприятия важно регулировать расходы предприятия, пытаясь их постоянно снизить, оптимизируя суммы расходов и их структуры.

С учетом большого числа методов, используемых в практике контроллинга, остановимся лишь на тех, которые напрямую связаны с управлением затратами.

Управление затратами

Рис.1. Схема инструментария управления затратами

Современная система директ-костинга предлагает 2 варианта учета:

- простой директ-костинг, при котором в составе себестоимости учитываются только прямые переменные затраты;

- развитой директ-костинг, при котором в себестоимость включаются и прямые переменные, и косвенные переменные общехозяйственные расходы.

На основе изученной литературы, можно сформулировать основные черты директ-костинга, которыми являются:

- направленность учета на конечный результат, что достигается путем расчета сумм покрытия (разницы между величиной чистой выручки и переменных затрат) по каждому направлению деятельности и в целом по предприятию;
- определение сумм покрытия в разрезе групп продуктов, центров ответственности, покупателей, зон реализации и т.д.;
- учет по изделиям только переменных затрат и определение "переменной" себестоимости;
- списание постоянных затрат в части общепроизводственных расходов, затрат вспомогательных цехов, общехозяйственных расходов на уменьшение финансового результата за период.

Директ-костинг ориентирован на конечный результат, поэтому возможные варианты его применения ориентированы на показатель реализации или оборота. Вторым важным показателем директ-костинга является блок переменных затрат. Ретроспективно показатель определяется различными методами.

Основным инструментом для анализа затрат в директ-костинге являются суммы покрытия или, как их еще называют, маржинальная прибыль (маржинальный доход).

Изменение величины маржинального дохода характеризует влияние продажных цен и переменных издержек на себестоимость единицы продукции. Величина прибыли зависит от суммы постоянных затрат.

Взаимосвязь показателей позволяет влиять на величину прибыли, корректируя цены и объем производства.

Директ-костинг определяет критический объем производства, при котором за счет выручки будут покрыты все издержки производства без получения прибыли.

Критический объем производства (количество продукции) можно определить по формуле:

О = ПоЗ : (Ц – ПеЗ),

где: О – критический объем выпуска;

ПоЗ – постоянные затраты в целом по предприятию;

Ц – продажная цена единицы продукции;

ПеЗ – переменные затраты на единицу продукции.

Пример. Цена изделия – 3200 тенге, переменные затраты – 1200 тенге, постоянные издержки за отчетный период – 2 000 000 тенге.

Критический объем: [2 000 000 : (3200 – 1200)] = 1000 штук, т.е. при производстве и продаже 1000 штук изделий по цене 3200 тенге за единицу выручка покроет все производственные затраты, но прибыль будет равна нулю.

Применяя в своей деятельности директ-костинг, как инструмент контроллинга, мы можем давать объективную оценку последствиям решений, еще до того как они стали

реальностью. Для этого определяются жесткая взаимосвязь затрат, объема продаж, прибыли, цен. При этом осуществляется не только оперативное, но и стратегическое планирование собственного развития. Снижается финансовый риск.

Также на казахстанских предприятиях активно применяются элементы стандарт-костинга - нормативы для оперативного планирования затрат.

К основным преимуществам стандарт-костинга относят:

- обеспеченность информацией об ожидаемых затратах;
- выявление причин отклонений от нормы;
- возможность оперативной коррекции планов и их выполнение;
- уменьшение учетной работы, т. к. управление фактически осуществляется по отклонениям.

В результате применяемых на казахстанских предприятиях плановых расчетов затрат и себестоимости продукции устанавливается абсолютная величина, относительный уровень и динамика затрат на производство всей продукции и на единицу каждого вида изделий. Себестоимость продукции в планах и отчетах обследованных промышленных предприятий характеризуется, главным образом, таким показателем как изменение затрат на 1 тенге продукции. Затраты на 1 тенге продукции исчисляются делением полной себестоимости продукции на ее объем в стоимостном выражении.

Применение данного показателя может привести к ошибочным решениям в связи с определенной условностью распределения косвенных затрат предприятия при калькуляции полной себестоимости, а также невозможностью составления простой и четкой экономико-математической модели поведения затрат и финансовых результатов при колебании загрузки производственных мощностей и изменении объемов выпуска и реализации продукции.

Здесь главным остается вопрос определения себестоимости продукта: важно знать на какой уровень цен они могут рассчитывать, и проблема состоит в разработке продукта, себестоимость которого позволила бы обеспечить необходимый уровень прибыльности в сложившихся условиях.

Еще одним инструментом контроллинга при учете издержек является Target Costing. Здесь важны: взаимозависимость цены, прибыли и себестоимости. Выпуская продукцию, мы всегда рассчитываем реализовать ее по цене полностью покрывающей затраты и обеспечивающей прибыль для дальнейшего развития бизнеса. Для традиционной продукции применение такой формулы возможно лишь теоретически. Поэтому создатели системы Target Costing изменили порядок действий в этом выражении, соответственно изменились и приоритеты составляющих:

Целевая себестоимость = Целевая цена – Целевая прибыль

Прогнозируя выпуск продукции, мы предусматриваем цену, которая востребована на рынке, предварительно проводя маркетинговые исследования. Таким образом, мы можем получить максимально допустимый уровень затрат по предприятию в целом и по отдельным группам и видам изделий.

При этом более точные расчеты затрат в стратегическом разрезепо допустимым пределам затрат способны, во-первых, точно зафиксировать "рубежи" обеспечения конкурентоспособности бизнеса (за счет его затратной составляющей) и во-вторых, влечет за собой активизацию инженерно-конструкторской мысли, рационализацию производства, повышение ответственности всех служб предприятия.

Target Costing - модель, построенная на принципах GAP-анализа и удобная на этапе планирования, однако требует прекрасного понимания рыночной ситуации и наличия у вас на руках результатов грамотного маркетингового анализа, поэтому в казахстанской практике малоприменима.

Здесь важно правильно рассчитать финансовые риски от операционной деятельности предприятия, т.е. предусмотреть запас финансовой прочности предприятия (и отдельных групп продукции), уровень предельной ликвидности, коэффициенты операционного

рычага. Для этого необходимы должные знания методик управления затратами у руководства и линейных менеджеров предприятий, а также в системе бухгалтерского учета необходим учет затрат по их переменно-постоянному составу. Что практически не делается на современных казахстанских предприятиях.

Перейдем к следующему инструменту контроллинга - системе коэффициентов, включающей в себя информацию о плановых, фактических значениях и об отклонениях, что делает достаточно наглядным и более эффективным процесс анализа отклонений и определения их причин.

Для анализа отклонений по коэффициентам удобно строить "дерево ROI".

ROI (Return of Investment) - относительный показатель эффективности функционирования предприятия - рентабельность капитала. Это соотношение характеризует эффективность использования всего капитала (собственного и заемного), вложенного в тот или иной бизнес. На основе ROI, была создана ориентированная на управление система коэффициентов Du-Pont.

Сопоставляя данные факта и плана, анализируя отклонения, прежде всего контроллеры несут ответственность за точность, профессиональность составления, своевременность проведения и предоставления заинтересованным лицам полученной информации. При этом в их же обязанности входит корректировка мероприятий при отклонениях от плана.

Анализ отклонений - очень серьезная и важная часть деятельности системы контроллинга на любом предприятии. Причем количество всевозможных отклонений очень велико. Разные отклонения "ведут" себя по-разному, соответственно, к каждому из них нужен свой индивидуальный подход при выявлении и анализе.

Незначительные отклонения фактического от запланированного считается вполне нормальным.

Еще одним важным инструментом контроллинга при планировании затрат, является коммерческое бюджетирование. Бюджетирование способно координировать и интегрировать цели и действия различных подразделений предприятия, подчиняя их единой общей цели всей организации, и тем самым оптимизировать расходную часть бюджетов фирмы.

Практический опыт составления бюджетов на промышленных предприятиях, обобщенный А.М. Карминским и другими авторами, позволяет выделить основные принципы бюджетирования:

1. Согласование целей, требующее, чтобы процесс бюджетирования начинался «снизу вверх», т. к. нижестоящие руководители лучше владеют ситуацией на рынке и со своей стороны обеспечат реализуемость бюджетных величин. Далее, после согласования бюджетных планов с вышестоящими руководителями, обеспечивающим соответствие целям предприятия, процесс меняет направление и реализуется по схеме «сверху вниз».

2. Установление приоритета в отношении задачи координации бюджетирования, что обеспечивает использование дефицитных ресурсов в наиболее выгодном направлении.

3. Соподчиненность, предполагающая, что каждое подразделение предприятия планирует и отвечает только за те экономические показатели, на которые оно оказывает влияние.

4. Ответственность, предусматривающая передачу каждому подразделению функции контроля за исполнением своей части бюджета вместе с полномочиями осуществлять при необходимости координирующие мероприятия.

5. Постоянство целей, предполагающее, что установленные базовые величины принципиально не меняются в течение планируемого периода. К указанным принципам, по нашему мнению, целесообразно добавить еще несколько.

6. Последовательность, которая предполагает, что бюджет формируется в соответствии с учетной политикой предприятия, применяемой последовательно от одного отчетного периода к другому.

7. Соответствие финансовому (бухгалтерскому) учету, предусматривающее формирование бюджетных таблиц таким образом, чтобы прогнозные данные были идентичны сведениям, находящим отражение в бухгалтерских проводках, что позволит не только значительно облегчить процесс составления бюджета, но и достаточно оперативно осуществлять анализ его выполнения, не создавая при этом дополнительных информационных потоков.

8. Взаимосвязь различных технико-экономических показателей, присутствующих в бюджетах различных уровней, что обеспечивает согласованность и преемственность входных и выходных параметров развития предприятия, обеспечивающих принятие действенных управленческих решений, и позволяет моделировать последствия осуществления последних.

Для внедрения системы эффективно функционирующего бюджетного планирования финансово-хозяйственной деятельности экономического субъекта предполагается комплексная, целенаправленная деятельность управленческого персонала предприятия по следующим важнейшим направлениям.

1. Информационная структуризация всех видов материальных и финансовых потоков, позволяющая планировать финансово-хозяйственную деятельность экономического субъекта в разрезе бюджетных статей с последующим анализом отклонений по статьям доходов и расходов, а также влияющих на них факторов.

2. Распределение функций бюджетного планирования по центрам ответственности за организацию финансового и управленческого учета, позволяющее организовать оперативный сбор и консолидацию плановых и фактических показателей, отражающих результаты производственно- хозяйственной деятельности предприятия.

3. Стимулирование выполнения бюджетов посредством создания центров финансовой ответственности не только за консолидированный прогноз, но и реальный финансовый план, имеющий конкретных исполнителей, отвечающих за его выполнение.

Часто разработка бюджетов большинства промышленных предприятий Казахстана сводится к созданию финансового плана без подробной структуризации всех ресурсных потоков и вне логической увязки с бухгалтерским учетом. При этом отсутствует стимулирующая функция бюджетов.

Для того чтобы заинтересовать линейных менеджеров, сотрудников и работников предприятия в выполнении финансовых планов, необходимо создать систему мотивации выполнения оперативных бюджетов (финансовых планов). Важно снижение планируемых расходов, а также четкое определение процента вознаграждения, выплачиваемого за экономию ресурсов предприятия. Именно отсутствие прозрачной мотивационной политики зачастую сводит на нет все усилия верховного руководства по привлечению творческой мысли менеджеров, инженеров и работников к снижению уровня затрат на предприятии.

Интересен пример, когда на одном из казахстанский предприятий было предложено вознаграждение в размере 50% от заработной платы за сокращение расходов и своевременность выпускаемой продукции. Работников данная программа устраивала, шла экономия ресурсов. При этом, по истечении года, на количество проведенных сокращений ресурсов был установлен плановый показатель, таким образом, произошло снижение планируемых расходов. И на новый год уже был установлен новый показатель расходов, при этом размер стимулирования остался прежним.

В системе управления затратами важен учет по местам возникновения затрат и центрам ответственности. Такой учет:

даст предприятиям представление о горизонтальной структуре затрат,

позволит четче контролировать формирование затрат на местах;

повысит ответственность за соответствие затрат установленным величинам;

обеспечит простоту, точность учета и распределения косвенных затрат по их носителям.

Распределение ответственности по соответствующим центрам (затрат, прибыли, доходов и инвестиций) осуществляется для повышения уровня коллективной ответственности. Это позволит лучше управлять предприятием, экономить затраты, оценивать вклад каждого подразделения предприятия в общий результат, рассредоточивать принятие решений.

Надо отметить, что только половина предприятий проводит корректирующие мероприятия сразу же после обнаружения негативных отклонений. Анализ затрат и выявленных отклонений позволяет руководству предприятия вырабатывать корректирующие мероприятия с целью выявления причин отрицательных изменений, приводящих к уменьшению прибыли или образованию убытков.

В конечном счете, управленческий цикл повторяется и должен осуществляться непрерывно. На этом и основывается эффект управляемости затрат, проявляющийся в прогнозируемости их поведения, в постоянном снижении относительного их уровня при одновременном относительном и абсолютном росте чистой прибыли и максимальной прозрачности всей системы расходов для руководства и собственников предприятия.

Как показывает анализ отечественных предприятий, полноценно система управления затратами практически нигде пока не представлена. Главной причиной является отсутствие специалистов - контроллеров, а также методической базы по внедрению и использованию информационно-аналитических систем управленческого учета: директ-костинга и таргет-костинга.

Вместе с тем, сопоставив данные о степени реализации отдельных положений контроллинга в практической деятельности предприятий и их финансовые результаты, можно заметить, что предприятия, которые применяют отдельные концептуальных подходы и инструменты контроллинга, показывают и лучшие финансовые результаты. Что в явной форме подтверждает эффективность контроллинга и необходимость его использования в практической деятельности отечественных промышленных предприятий.

Суть системы целевого управления затратами предприятия заключается в очень простой по своей сути идеи: затраты предприятия на производство и реализацию продукции изначально должны определяться рынком, а не возможностями предприятия. Только в таком случае продукция компании будет гарантированно востребована потребителем, а само предприятие сохранит преимущества перед конкурентами.

Резюме

В отечественной и зарубежной экономике существует множество различных подходов к решению проблемы управления затратами. Управление затратами - это умение экономить ресурсы и максимизировать отдачу от них.

Summary

In domestic and foreign economy there is a set of various approaches to a solution of a problem of management of expenses. Management of expenses is an ability to save resources and to maximize return from them.

ПЕРСПЕКТИВЫ УЛУЧШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Артыкбаева Л.К.,
ст.преподаватель КазИТУ

Приток иностранного капитала в любое государство, а так же эффективность капиталовложений определяется наличием факторов инвестиционной «привлекательности» экономики стран-реципиентов, т.е. факторов,

принимаемых инвесторами в расчет при выработке инвестиционной стратегии на новом рынке. К ним относятся политические, экономические, социальные, финансовые, организационно-правовые факторы, а так же социокультурные и географические. Совокупность данных факторов присущих той или иной стране реципиенту, принято называть ее инвестиционным климатом. Неблагоприятный инвестиционный климат в стране превышает риск инвестирования, при этом страна-реципиент несет более высокие издержки вследствие недостатка значительных инвестиций и низкой эффективности работающих капиталовложений. Системной представление о факторах, воздействующих на инвестора является важным элементов в выработке государственной политики привлечения и использования капитала, а так же дает возможность осознать мотивацию иностранного партнера.

Согласно мнению иностранных инвесторов Республики Казахстан (РК) является привлекательным рынком. Для республики характерно богатство природными ресурсами, наличие достаточно квалифицированной рабочей силы и высокий научно-технический потенциал. Сами иностранные инвесторы среди факторов инвестиционной «привлекательности» в Казахстане назвали факторы:

доступ к сырьевым материалам/природным ресурсам;

большой потенциал рынка;

потенциальный коэффициент прибыли;

опережение конкурентов;

стратегическое расположение для предпринимательства;

низкие трудовые расходы;

правительственные субсидии;

налоговые инициативы.

Результаты маркетинговых исследований показывали то, что преобладающими причинами, влияющими на приток инвестиций РК, является доступ к сырьевым материалам и природным ресурсам и большой рыночный потенциал. Потенциал нормы прибыли является одной из трех основных причин повлиявших на решение инвестировать, была выведена респондентом на третье место по степени инвестиционной «привлекательности» РК.

Основным препятствием для инвестирования в РК является бюрократия, поэтому для повышения инвестиционной привлекательности страны правительству РК необходимо продолжить «реформы бюрократии, а так же борьбы с коррупции». Затем следует налоговый, таможенный и финансовый режим в Казахстане. Инвесторы считают состояние правовой инфраструктуры основным препятствием. Финансовый риск является четвертым по величине фактором, препятствующим притоку иностранных инвестиций.

При этом, следует отметить, что первые три фактора находятся в прямой связи с действиями Казахстанского правительства и только финансовый риск находится вне прямого контроля. Поэтому, правительству РК нужно выработать четкий и последовательный курс налоговой, таможенной, кредитной политики.

Еще один фактор, от которого зависит приток инвестиций в страну в степени развитости инфраструктуры. Реализация инвестиционной стратегии, учитывающей требования местного рынка, его конъюнктуру требуется соответствующей системы информационного обслуживания.

Слабое обеспечение достоверной информации значительно затрудняет принятие оптимальных решений, приводит к дезориентации иностранных инвесторов. Поэтому, в качестве одной из важнейших задач необходимо предусмотреть создание в республике единой государственной системы экономической информации.

В целом анализ проявления данных факторов в Казахстане может оказать значительное влияние на улучшение инвестиционного климата в республике, поможет устранению сдерживающих факторов и развитию факторов благоприятствования.

Начавшееся тысячелетие, благодаря качественному скачку в информационных технологиях и усилению информационных потоков, отличается нарастающей интернационализацией социально-экономических процессов. Беспрецедентно оперативная информация и моментальное перемещение огромных капиталов стимулирует движение финансовых потоков, новейших технологий, товаров и людских ресурсов.

Для этих процессов, названных глобализацией, практически нет границ.

В мировой иерархии Казахстан относят к государствам с развивающейся экономикой. Огромные запасы минеральных ресурсов, нефти и газа позволяют надеяться, что в обозримом будущем республика приобретет статус индустриальной страны (сейчас это такие страны, как Южная Корея, Тайвань). Чтобы это перспектива осуществилась, богатства, скрытые в недрах необходимо добыть, переработать, реализовать и доставить к потребителю. В условиях сложного географического положения на Евро-Азиатском континенте, обширностью территории, отсутствием современных транспортно-коммуникационных систем, людских ресурсов и, самое главное, финансового обеспечения, без иностранных инвестиций не обойтись.

Нарастающая глобализация мировой экономики на начальном ее этапе, скорее всего, выгодна всем развивающимся государствам, в том числе и Казахстану. Это и инвестиции, и новые технологии и современные темпы развития промышленности.

Иностранные инвесторы, вкладывающие свой капитал в экономику Казахстана, могут быть разделены по объему капиталовложений, по отраслевому и региональному распределению финансов, а также по стране происхождения.

Основными формами привлечения прямых иностранных инвестиций в Республику на сегодняшний день является долевое участие в совместных предприятиях; создание предприятий полностью принадлежащих иностранным инвесторам; портфельные инвестиции, а также аренда и концессии.

Необходимость привлечения иностранных капиталов в Казахстан обусловлено ограниченностью собственных средств, потребностью в передовых технологиях и прогрессивных формах организации труда и управления, а также необходимостью участия РК в мировых интеграционных процесса и международном разделении труда.

Достаточно высокий уровень иностранных инвестиций необходим республике для скорейшего разрешения социально-экономических задач развития рыночных отношений, повышения экспортного потенциала готовой продукции и отхода от его сырьевой направленности.

При привлечении в страну иностранных инвестиций следует учитывать государственные интересы страны, ее экономическую и экологическую безопасность, конкурентоспособность продукции и технологий на мировом рынке.

Согласно основным концепциям структурной и промышленной политики государство будет стимулировать приток иностранных инвестиций в энергетику, нефтегазовую промышленность, черную и цветную металлургию, нефтехимию, машиностроение, транспорт и связь, жилье, а также перерабатывающий сектор АПК.

Внутри стратегически важных отраслей и направлений приоритетное привлечение иностранных инвестиций определяется экспортной ориентацией проектов, перспективностью технологий, высокой коммерческой эффективностью, окупаемостью и минимальностью коммерческих рынков.

Для решения стратегических задач рыночных преобразований в Республике Казахстан необходимо четко определиться в приоритетности различных отраслей и установить отрасли закрытые для частных инвесторов, отрасли, нуждающиеся в зарубежных кредитных линиях и отрасли с предпочтительным привлечением прямых иностранных инвестиций.

При привлечении иностранного капитала следует отдавать предпочтение прямому инвестированию, а не кредитованию, так как эта форма участия иностранного капитала предполагает и трансферт технологий, передовых методов управления и способствует наиболее эффективной интеграции Республики в мировые хозяйства.

Прямые иностранные инвестиции более привлекательны, так как не предполагают полного возврата денежных средств с процентами, а прибыль может быть реинвестирована в экономику страны.

Банковское кредитование ведет к росту внешней задолженности и может отрицательно сказаться на платежном балансе Казахстана.

Иностранный инвестор, как участник исполнения совместного проекта заинтересован в высокой отдаче вложенных средств и, поэтому, принимает активное участие не только на стадии производства, в процессе технологической подготовки производства, научных проработок, но и маркетинга, что, в конечном итоге, обеспечивает международную кооперацию.

Иностранные инвесторы, заинтересованные в капиталовложениях в экономику Казахстана пока занимают выжидательную позицию, вкладывая минимальные капиталы только закрепляя свое присутствие в регионе.

За последние шесть лет число совместных предприятий выросло с 10 до 1500, однако только 86 осуществляли экспортную деятельность, причем основной экспортный продукт – нефть, хромовая и марганцевая руды.

Наибольшее распространение в Казахстане получили СП, работающие на поручительской переработке сырья или сборке готовых изделий из деталей заказчика; на компенсационной основе с поставкой иностранному партнеру определенной части продукции, а также работающие по контрактам на управление предприятиями.

Важным фактором, сдерживающим иностранные инвестиции в экономику Казахстана, является несоответствие Закона об иностранных инвестициях международным стандартам и соглашениям.

На ближайшие годы приоритетными направлениями для крупных иностранных инвестиций определены:

- в горнодобывающей промышленности: развитие рудной базы меди, свинца, цинка, хрома, титана, олова и железа;
- в металлургическом комплексе: переработка катодной меди в продукцию высокой товарной готовности (трубы, прокат);
- в химической промышленности: строительство предприятий по производству аммиака и удобрений;
- в легкой и мебельной промышленности предлагается участие иностранных инвесторов в 32 проектах.

При выборе инвесторов на приоритетных предпочтение отдается тем из них, которые будут способствовать повышению экспортных возможностей

республики, развитию импортозамещающих технологий и формированию законченных технологических циклов.

Анализ структуры совместных и иностранных предприятий по отраслям показал, что их наибольшее число (539) сегодня приходится на мелкие предприятия торговли и общественного питания, машиностроения и металлообработки (198), предприятия пищевой (160) и легкой (131) промышленности.

Внутренние инвестиционные возможности Казахстана в основном определяются средствами, полученными от продажи минерального сырья, металлических руд, нефти и газа, а также от реализации акций и предприятий.

Основными структурными составляющими иностранных инвестиций являются капиталовложения в нефтяную – (35%), газовую – (35%), черную и цветную металлургию (17%) и электроэнергетику (12%).

Региональное распределение иностранных инвестиций, в основном, ограничивается Атырауской, Костанайской, Западно-Казахстанской, Кзыл-Ординской, Карагандинской, Мангистауской областями и г.г. Алматы и Астана.

При анализе структуры распределения иностранных инвестиций и кредитных линий по областям РК установлено, что основные капиталы сегодня вложены в горно-добывающую, обрабатывающие отрасли, а также в транспорт и связь.

С точки зрения приоритетной заинтересованности иностранные инвестиции необходимы в топливо-энергетической комплексе, агропромышленном комплексе и транспортно-коммуникационной инфраструктуре.

Для обеспечении более масштабного привлечения иностранных инвестиций и успешного функционирования зарубежных инвесторов в рамках республиканской законодательной базы и международного права необходимо создание системы страхования капиталовложений и перестрахования рынков с использованием для этих целей страховых кредитов международных организаций .

Допуск иностранных инвесторов на внутренний рынок инвестиционных проектов не должен иметь оттенок стихии и сиюминутности. Выбор инвестора необходимо осуществлять на конкурсной основе с глубоким изучением его возможностей через систему условных оценок.

Необходимо разработать рациональную систему государственного Регламентирования инвестиционных потоков, стимулирующую вложение капиталов в те отрасли, которые являются приоритетными и жизненно важными для национальной экономики.

Основными препятствиями, снижающими инвестиционную привлекательность Казахстана, по мере значимости факторов являются: бюрократия чиновников, коррумпированность госслужащих и только затем налоговый, таможенный и финансовый режим, причем наиболее неприятным инвесторы считают состояние правовой инфраструктуры.

В эпоху глобализации мировой экономики для реализации своей инвестиционной стратегии Казахстану необходимо обеспечить инвесторов современной системой информационного обслуживания - государственной системой экономической информации. Сегодня иностранные инвесторы считают, что в республике не всегда достоверна и своевременна предоставляемая информация, что затрудняет принятие оптимальных решений и дезориентирует предпринимателей.

В среднесрочной перспективе привлекаемый иностранный капитал в Казахстане должен направляться на содействие структурным преобразованиям в экономике, создание новых рабочих мест, увеличение производства наукоемкой и конкурентоспособной продукции, а также развитию и повышению экспортного потенциала.

При реализации перспективных инвестиционных проектов необходимо предусматривать участие государства. Это демонстрирует заинтересованность государства и его готовность поддержать инвесторов в надежном вложении капиталов.

Одной из перспективных и эффективных форм привлечения и использования иностранного капитала должны стать специальные экономические зоны или свободные экономические зоны с особыми таможенными и налоговым режимами.

Особое внимание следует уделить привлечению иностранных коммерческих кредитов банками и хозяйствующими субъектами РК, получаемыми без правительственных гарантий и ответственности государства долги заемщиков, так как эти кредиты нет необходимости согласовывать с состоянием платежного баланса страны.

Инвестиционная привлекательность в ряде отраслей может быть основано на приватизации промышленных объектов по схеме международных торгов и аукционов, с целью продажи инвестору пакетов акций, контрольного пакета или полного пакета акций.

Правительственными постановлениями ограничивается предельный уровень иностранных кредитов, привлекаемых под правительственные гарантии, так чтобы сохранялась возможность управлять задолженностью без ущерба для экономики и без дополнительных ссуд.

По мнению иностранных инвесторов, инвестиционная привлекательность Казахстана определяется доступом к сырьевым ресурсам, низкими трудовыми расходами, налоговыми инициативами, высоким коэффициентом прибыли, правительственными субсидиями и поддержкой, а также большим потенциалом внутреннего рынка.

Важнейшим инструментом регулирования иностранных инвестиций является налоговая политика государства с дифференцированными налоговыми выплатами и налоговыми льготами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Вахрин П.И. Инвестиции. Учебное пособие для вузов по экономической специальности. Москва. 2008.

2. Самуэльсон Г.Ф. Прямые зарубежные инвестиции в рамках новой парадигмы развития для республик бывшего Советского Союза // Вопросы экономики, 1997, № 3, с.73.

3. Внешнеэкономическая деятельность в Казахстане. № 209, 2007.

4. Сагадиев К., Аргимбекова М., Жаксыбекова Ш. Интеграция экономики Казахстана в мировое хозяйство. Алматы: Галым. 2005.

5. Дакибаев Б.А. Развития совместного предпринимательства и международного экономического сотрудничества в условиях рыночных отношений. –М.: МГУ, 2010, с.23.

Түйін

Мақала жақсарту перспективаларын талқылайды. Қазақстандағы инвестициялық климат. Елімізде шетелдік капиталды тарту және пайдалану туралы кейбір кеңестер береді.

Summary

The article discusses the prospects for improving the investment climate in Kazakhstan. It gives some advice on attracting and using foreign capital in the country.

КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ БАҒЫТТАРЫ

Тоғтамурат Б.,
Қайнар академиясының аға оқытушысы

Елімізде нарықтық экономиканың қалыптасуы отандық тауар өндірушілерге шығаратын өнімдердің бәсекелік қабілетін арттыру мәселесін алдыңғы қатарға қойды. Бәсекелік ортаның дамуы шығарған өнімдердің сапасын қанағаттандыруға итермелейді. Бәсекеге қабілетті өнім шығару кәсіпорынның, саланың дамуына ықпал ететін негізгі фактор екенін уақыттың өзі дәлелдейді.

Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін ең бастысы отандық және шетелдік нарықта қазақстандық өнім өндірушілердің позициясын күшейту проблемасын шешу қажет. Осы мәселені шешуде мемлекеттік қолдаумен қоса отандық кәсіпорындарды басқарудың тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Қазіргі уақытта бәсекелестікті талдау мен бағалаудың өте көп әр түрлі әдістері қолданылады. Алайда шетелдік компаниялармен салыстырғанда отандық кәсіпорында осы әдістер өте төмен деңгейде пайдаланылады. Біздің ойымызша, бұған осы әдістерді пайдалануға қажетті ақпаратқа қол жеткізудің қиындығы немесе осы ақпараттың шынайы болмауынан қажетті ақпараттық базаның, білікті мамандардың аздығы, озық консалтингтік компаниялардың жетекші мамандарын тарту үшін қаражаттың болмауы қолбайлау болып отыр

Бәсекеге қабілеттілік арттыру механизмі – кәсіпорынның нәтижелі жетістікке жету жолында атқаратын іс-әрекеттері арқылы сипатталады. Дұрыс таңдап алынған механизм осы кәсіпорынның нарықтық бәсекелестерімен салыстырғанда ұзақ уақытқа ұтымды жағдай жасауына негіз болады.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру іс-әрекеттерінің жиынтық көрінісі ретінде оларды жүзеге асыратын бірнеше тетіктерге тәуелді. Бұл тетіктер өзіндік сипаттары бойынша төрт топқа бөліп қарастырылады: өнімнің сапасын арттыру шаралары немесе кәсіпорынның сапа жүйесін жетілдіру; өнімнің бағасын қалыптастыру немесе кәсіпорынның баға саясатын реттеу; өнімнің тартымдылығын арттыру немесе кәсіпорынның маркетингтік жүйесін жетілдіру; өнімнің бәсекелік қабілетін қамтамасыз ету немесе өндірісті мемлекеттік қолдау.

Бәсекелестіктің негізгі 2 түрі бар:

1. Сала ішіндегі бәсекелестік – бұл саланың тауар өндірушілері арасында болады. Онда ең жоғарғы еңбек өнімділігі бар, ғылыми техниканы қолданып кәсіпорын жоғары табысқа жетеді, ал артта қалған кәсіпорынның табыстары төмен болады, тіпті күйреуі мүмкін; салааралық бәсекелестік – бұл халық шаруашылығы салалар арасындағы күрес. Мұнда төмен деңгейдегі пайда табатын саладан капитал пайда деңгейі жоғары салаға құйылады. Оның қортындысында жаңа сапалы тауарлар көптеп шығарылып халықтың әл-ауқаты жоғарылайды. Ол саладағы пайда деңгейі төмендегенде ғылыми техникалық жетістіктер негізінде жаңа тауарлар пайда болады, сапасы жоғарылайды, халықтың табысы көбейген сайын сұраныс өседі, осылай жаңа сатыға өсе береді.

2. Еркін бәсекелестіктің негізгі белгілері – бұл шексіз нарыққа қатынасушылардың әрқайсысы кәсіпкерліктің қай түрінен болмасын айналасуы және кәсіпкерлікті қоюға еркі бар. Кәсіпкерліктің алуан түрі бар: өзі араласып кәсіп жасайды; жұмысшылар жалдайды; акция облигация сатып алады; акциясын банкке салады, кейбірулер өндірісті қаржыландырады т.б.[1].

Жалпы алғанда, өнімнің бәсекелік қабілеті бірнеше маңызды қасиеттерге ие: бәсекелік қабілет – салыстырмалы шама, яғни ол ұқсас өнімдермен теңестіру арқылы анықталады; ол динамикалық шама, яғни уақытқа байланысты өзгереді, тауардың өмірлік циклына және басқа да жағдайларға тәуелді; әр бір тұтынушылардың жеке талғамы әр бір өнімнің бәсекелік қабілетіне өздігінше әсер етеді. Сондықтан, өнімнің бәсекелік қабілеті

құбылмалы сипатқа ие; бәсекелік қабілет нақты, яғни ол өнімнің белгілі бір түріне, нарыққа, қоғамдық еңбек жүйелеріне және т.с.с. байланысты; бәсекелік қабілетке әсер етуге болады, ол оның құндылығын арттыру үшін маңызды.

Өнімнің бәсекелік қабілеті сияқты, кәсіпорынның бәсекелік қабілетіне қатысты біріңғай қалыптасқан тұрақты анықтама жоқ. Бұл мағынаға қатысты бірнеше көзқарас қалыптасқан, олардың негіздері болып кәсіпорынның нарықтағы үлесі, табыстылығы, өнімді өткізу көлемі саналады.

М. Портердің негіздеуінше кәсіпорынның бәсекелік қабілетін анықтайтын бес бәсекелік күші бар: бір саланың бәсекелес кәсіпорындары арасындағы тартыс; ауыстырмалы-тауарлар шығаратын кәсіпорындар тарапынан болатын бәсеке; салаға жаңа бәсекелестердің ену қаупі; тасымалдаушылардың саудаласу мүмкіндіктері; тұтынушылардың саудаласу мүмкіндігі [2].

Өнім мен кәсіпорынның бәсекелік қабілеті тығыз байланысты болғанымен, мағыналары жағынан ерекшеленеді. Негізгі ерекшелену белгілері мыналар:

– біріншіден, өнімнің бәсекелік қабілеті белгілі бір қысқа уақыт аралығында анықталса, кәсіпорынның бәсекелік қабілеті, салыстырмалы түрде, ұзақ уақыт бойынша анықталады;

– екіншіден, өнімнің бәсекелік қабілеті тұтынушылардың әсеріне тікелей байланысты. Ал кәсіпорынның тиімділігін кәсіпкердің өзі анықтап, керек кезінде өндірістік-өткізу қызметіне қажетті стратегияларды енгізіп отырады. Кәсіпорынның бәсекелік қабілетті деңгейі туралы мәлімет инвесторлар мен әріптестер үшін маңызды. Тұтынушы үшін өндірістің тиімділігі мен шығындық көлемі қызықтырмайды;

– үшіншіден, кәсіпорын бірнеше өнім түрін шығарумен қатар, өндіріске байланыссыз басқа да қызмет түрлерімен айналысуы мүмкін (мәселен, инвестициялық, делдалдық және т.б). Кәсіпорынның бәсекелік қабілеті барлық өнім ассортиментінің бәсекелік қабілетіне және әр бір қызмет түрінің орындалу тиімділігіне байланысты.

– төртіншіден, өнімнің бәсекелік қабілеті кәсіпорынның бәсекелік қабілетін анықтайды, бірақ толық көлемде емес. Мәселен, өнімнің бәсекелік қабілетін бағаны төмендету арқылы қамтамасыз етуге болады. Алайда, осы өнімді өндіруге кеткен шығын көлемі толық жабылмай, табыс болмауы да мүмкін. Бұл кезде кәсіпорынның қаржылық жағдайына кері ықпал болып, оның бәсекелік қабілеті төмендеуі де мүмкін.

Сонымен кәсіпорынның бәсекелік қабілеті, өнімнің бәсекелік қабілетіне қарағанда, экономикалық маңызыжағынан кең ұғымды білдіреді.

Әлемдік тәжірибеде, өнімнің бәсекелік қабілеті келесі факторлармен анықталады:өнім сапасының нарықтық және нақты тұтынушылардың талабына сай болуымен;сатып алуға, жеткізуге кеткен шығындармен; тұтынушыларға тиімді уақытта жеткізу жағдайымен;кәсіпорынның нарығындағы беделімен және сенімді әріптес болатындығы туралы дәлелімен.

Өнімнің бәсекелік қабілеті негізгі кешенді үш факторларға тәуелді:

1. Міндет – өнімнің қандай мақсатқа пайдаланатынының оның функционалдық мүмкіндіктерін, сол арқылы осы өнімді тұтынушылар тобын анықтайды.

2. Жоғары сапа – бағалық емес бәсекеде үлкен мәнге ие. Сондықтан, сапаны өнімнің бәсекелік қабілетінің кешенді көрсеткіші ретінде қарастыруға болады.

3. Баға – тауар құнының ақшалай көрінісі. өнімге деген сұраныс пен ұсыныс тең болғанда баға мен құн да теңеседі. Ұсыныстың сұраныстан артуы бағаны төмендетеді, ал керісінше нарықтағы сұраныс артса, онда өнімнің бағасы құнынан әлде қайда жоғары болады. Нарықтық экономика жағдайында баға объективті экономикалық заңдылықтарға, ең алдымен, құн заңына сай қалыптасады. Бағалық бәсеке кезінде төмен баға өнімнің бәсекелік қабілетінің кепілі болады.

Аталған 3 факторды кешенді түрде қарастырған жөн. Көп функционалды міндеті, жоғары сапасы және тиімді бағасы бар өнім бәсекеге қабілетті бола алады. Бұл факторлар үнемі бір-бірін толықтырып отырулары қажет. Яғни, өнімнің бәсекелік қабілетін

қалыптастыруда кәсіпорынның сапа жүйесін жетілдіру, ең алдымен, Халықаралық сапа стандарттарының талаптарына негізделуі тиіс. Сондықтан да, өндірілетін өнімнің стандартқа сай болуын қадағалау маңызды жағдай.

Жалпы экономикалық қауіпсіздік ұғымын басты назарда ұстау қажет – яғни, мұнда экономикалық тез қарқынмен ұзақ мерзімді тұрақты дамуы қалыптасады. Бұл жағдай өндіріске қажет ресурстың толықтығын, ішкі және сыртқы нарықта бәсекеге қабілетті өнімді тиімді әдіспен, жан басына шаққандажеткілікті көлемде өндіру, оны тоқтаусыз өткізуді қамтамасыз етеді. Бәсекелік қабілеті арттыру механизмі – бұл кәсіпорынның нәтижелі жетістікке жету жолында атқаратын іс-әрекеттерді арқылы сипатталады. Дұрыс таңдала білген механизм осы кәсіпорынның нарықтағы бәсекелестерімен ұзақ уақытқа ұтымды жағдай жасауына негіз болады. Өнімнің бәсекелік қабілетін арттыру механизмі нарықтық сұраныс пен ұсыныстың жалпы жағдайына, қоғамның дамуына, адамзат, мәдениеті мен ой-санасына, қауіпсіздік пен эстетика, экология талаптарына, сонымен қатар, кәсіпорынның мүмкіндіктеріне сай болуы тиіс.

Өнімнің бәсекелік қабілетін арттыру мерзімі іс-әрекеттің жиынтық көрінісі ретінде оларды жүзеге асыратын бірнеше тетіктерге тәуелді. Бұл тетіктерді өзіндік сипаттары бойынша, 4 топқа бөлінеді: өнімнің сапасын арттыру шаралары немесе кәсіпорынның сапа жүйесін жетілдіру; өнімнің бағасын қалыптастыру немесе кәсіпорынның баға саясатын реттеу;өнімнің тартымдылығын арттыру немесе кәсіпорынның маркетингтік жүйесін жетілдіру; өнімнің бәсекелік қабілетін қамтамасыз ету немесе өндірісті мемлекеттік қолдау.

Бұл тетіктердің әрбірі белгілі бір дәрежеде нарықтағы тұтынушылардың сұранысы мен талап-тілектеріне, тауардың өмірлік кезеңіне байланысты ықпал етуі мүмкін.

Кәсіпорынды көтеру жолдары:өнімнің сапасын арттыру шаралары немесе кәсіпорынның сапа жүйесін жетілдіру;өнімнің бағасын қалыптастыру немесе кәсіпорынның баға саясатын реттеу;өнімнің тартымдылығын арттыру немесе кәсіпорынның маркетингтік жүйесін жетілдіру;өнімнің бәсекелік қабілетін қамтамасыз ету немесе өндірісті мемлекеттік қолдау.

Нақты өнімнің бәсекелік қабілет деңгейін арттыру үшін өндіруші:сату бағасын төмендетеді;өнімнің сапасын және тұтыну қасиеттерін арттырады;тауардың сатылуын ұйымдастыру деңгейін жақсартады.

Бағаны белгілі деңгейге дейін төмендетуге болады. Өзара байланысты үрдістердің байланысы келесідей: бағаны төмендету- сату көлемін ұлғайту - өнімді көп мөлшерде шығару -өнімнің өзіндік құнын шартты тұрақты шығындар есебінен және озық технологияны пайдалану арқылы төмендету – пайданы көбейту.

Нарықта меңгеру мен нығаю саласында кәсіпорының болашақ табысы маркетингтік қызметті ұйымдастыру деңгейіне тәуелді, өйткені ол кәсіпорынның өндірістік бағдарламасының қалыптасуына баға белгілеу саласындағы оның стратегиясына, дайын өнім өткізуді ынталандыруына, жаңа тауарларды дайындау мен меңгеруіне бағытталған басқару шішімінің сапасына әсер етеді.

Кәсіпорындағы жұмыстың сапасындағы бәсекелестік күресте кәсіпорынның табысқа тәуелділігі шет елдегі дамыған және жабылып қалған компаниялардың тәжірибесі дәлелдейді. Көптеген фирмалар өздерінің маркетингтік жол ұстануын айтқанымен, тәжірибеде қолданбайды. Олар маркетингтің формальды элементтерімен шектеліп қалады. «Шынайы маркетигті» қолданатын кәсіпорындар өндіре алатын өнімді емес, тұтынушыларға қажетті өнімді өндіруге қарай философиясын бағыттаумен ерекшеленеді. Өндірісті сатып алушының қажеттілігіне және керектігіне бағыталуы өнімнің тиімді дайындалуы мен бәсеке қабілеттілігін арттыруына жағдай жасайды.

Кәсіпорындардың өндірістік-өткізу мүмкіндіктерінің талдауы да маркетингтік зерттеудің маңызды түрі болып табылады, оның бөлек құраушылары бұрын қолданған, бірақ кешенді тәсілі болған жоқ, себебі өндірістің қызмет өнім сапасына тәуелсіз мемлекетпен кепілдендірілгендіктен, өнімді өткізуді ескермеді. Нарықтық экономика

жағдайында, кәсіпорындардың маркетингтік қызметі нарық талаптарын зерттеп, оларды кәсіпорындардың нақты мүмкіндіктерімен сәйкестендіруі және негізделген өндірістік бағдарламаны және нарықтағы кәсіпорын стратегиясын жасап шығару қажет [3].

Яғни, маркетингтік қызметтермен нарықтық даму болжамын, кәсіпорынның нарықтағы мінез-құлық стратегиясы мен ұстанымын, оның тауарлық, бағалық, өткізу және коммуникациялық саясатын біріктіретін кәсіпорындардың өндірістік-өткізу қызметінің ұзақ мерзімді, қысқа мерзімді және орта мерзімді жоспарын жасаудың негізі болып табылады.

Осылайша, нарықтық экономикаға көшу, кәсіпорындардың жаңаша жұмыс істеу қажеттілігін, экономикалық мінез-құлықтың жаңа түрін игеруді, өндіру-өткізу қызметін нақты нарық жағдайына және тұтынушылар сұранысына бейімдеуді, бәсекелестермен жарысу арқылы жүргізуді талап етеді, бәсекелесті күрестегі табыс маркетинг концепциясын қолдануды қамтамасыз етуі мүмкін, ол туралы шетелдік тәжірибенің оң әсері куаландырады.

Өнімнің бәсекелік қабілетін бағалау нәтижелері мен өнім жайлы сараптама қорытынды шығару және нарықтық мәселелерді шешу үшін, өнімнің бәсекелік қабілетін оңтайлы түрде арттыру жолдарын таңдау қажеттігі туындайды.

Өнімнің бәсекелік қабілетін бағалау нәтижесінде келесі шешімдер қабылдануы мүмкін:қолданылатын шикізат пен материалдардың құрамы мен құрылымын өзгерту; өнімді жобалау тәртібін өзгерту; өнімді дайындау технологиясы сапасын бақылау, өнімді сақтау әдістерін және тасымалдау жүйесін өзгерту; қажетті жағдайда өнімді өткізу тәртібін өзгерту; өнімді әзірлеуге, өндіруге және өткізуге қажет инвестиция тарту және оның ұтымдылығын анықтау; жабдықтаушыларды ынталандыру жүйесін өзгерту; импорт құрылымын және импортталатын өнім түрлерін өзгерту.

Қазіргі қоғамның нарықтық жүйемен даму кезінде меншікке байланысты қатынастар ең бір күрделі, іргелі, негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Нақ осы қатынастар агроөнеркәсіп кешені мен оның буындарының қазіргі кезеңдегі дамуы мен қызмет етуінде басты орын алып отыр. Меншік түрі атқаратын қызметі мен мәні бойынша экономиканың даму қарқынын не жеделдетеді, не байаулатады.

Сонымен, экономиканың дамуы әлеуметтік экономикалық қатынастардың тұрақтылығын, конъюнктуралық ауытқуларға төзімділігін қамтамасыз ететін негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Бұған барлық меншік нысандарының қызмет етуі арқылы ғана жетуге болады. Дегенменен, тек меншік пен шаруашылық жүргізудің нысанының монополиясы арқылы экономиканың тиімділігін қамтамасыз ету мүмкін емес. Қаншама тиімді болмасын, жеке бір меншік нысанын бөліп алып, оны дамытуға бар күш-жігерін салу қате, бұдан гөрі түрлі меншік нысандарына негізделген кәсіпкерлік қызмет түрлерінің біртұтас өміршең, икемді секторын қалыптастырып, дамыту маңыздырақ.

Шаруашылық жүргізудің нарықтық тетіктеріне сәйкес әр түрлі меншіктегі кәсіпорындардың пайда болуы және жоғары сапалы өнім өндіру барысында бәсекеге қабілетті өнім түрлерін өндіру өте қажетті болып отыр. Сондықтан негізгі мақсат – шаруашылық жүргізудің нарықтық механизмін кеңінен енгізу арқылы бәсекеге қабілетті өнім өндейтін кәсіпорындарды жақсарту болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Мейірбеков А.К., Әлімбетов Қ.Ә. Кәсіпорын экономикасы: -Алматы: Экономика, 2003.

2.Портер М. Международная конкуренция. М.: Международные отношения, 1993. С. 590.

3. Дауренбекова А Н. Қазақстан өнеркәсібінің индустриялық деңгейін көтерудің экономикалық механизмі. -Алматы: Экономика, 2005.

Резюме

В статье рассматриваются вопросыдля повышения конкурентоспособности предприятия. Организационно-экономический механизм повышения конкурентоспособности предприятия является предметом конкурентной среды, фактической реализации рекомендаций.

Summary

The article deals with to increase the competitiveness of the enterprise. Organizational-economic mechanism of increase of competitiveness of the company is the subject of the competitive environment, the actual implementation of the recommendations.

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ – ПРОЦЕСС ОБЩЕНИЯ И ОБМЕНА ИНФОРМАЦИЕЙ МЕЖДУ РАЗЛИЧНЫМИ КУЛЬТУРАМИ

М.А. Еркинбекова,
Республика Казахстан
Академия Кайнар

Двадцать первый век называют "веком переговоров". Действительно, более интенсивного, насыщенного международным общением века, еще не знала история человечества. На фоне продолжающих свое существование национальных традиций происходит дальнейшая демократизация и формирование единой системы норм и правил. Этому способствует как современная расстановка сил на международной арене, так и разного рода "обмены" в области культуры и области техники и науки.

Проблема межнационального общения всегда была и будет актуальной, ею всегда интересовались ученые многих стран. Вопрос межнационального общения является сложным и многогранным. В обществоведческой науке рассматриваются различные аспекты этой проблемы: социально-психологический, социально-политический, социологический, лингвистический и другие.

В обществоведческой литературе понятия "культура межнационального общения", "межкультурная коммуникация" в основном стали употребляться с начала 80-х годов XX века. Так, например, проблема общения в этнической сфере и попытка определения критериев культуры межнационального общения, а также типология межнационального общения в условиях различных социально-политических систем находит отражение в работах Авксентьева А.В., Бурмистровой Т.Ю., Гасанова Н.Н., Дробижевой Л.М. Так, Дробижева Л.М. анализирует роль социально-психологических аспектов межнационального общения, рассматривая при этом структуру общения в целом. А в работах Бурмистровой Т.Ю. и Дмитриева О.А. выявляется сущность и сам процесс формирования и функционирования культуры межнационального общения в различных сферах общественной жизни.

В исследовании проблемы межнационального общения важное место занимают этнологические теории Арутюнова С.А., Баграмова Э.А., Бромлея Ю.В., Гумилева Л.Н. и многих других, которые позволяют глубже осмыслить сущность межэтнических отношений и выявить особенности данного процесса.

Термин “коммуникация” появился в научной литературе в начале 20-х годов XX века в связи с необходимостью изучения процессов межличностного общения, взаимного понимания человека человеком, эффективности жизнедеятельности, достижения успеха, а также в связи с развитием средств массовой информации, их воздействием на сознание индивида и массовое сознание, необходимостью

изучения механизмов манипулирования личностью, массами, управления обществом, его культурой. Действительно, культура формирует личность членов общества, а ей культуре, обучаются, (ведь ее невозможно приобрести биологическим путем) посредством прямого и косвенного общения.

Общение – специфическое межличностное взаимодействие людей как членов общества, представителей определенных социальных групп, культур. Общение – важная составная часть социального бытия человека как общественного существа, источник его жизнедеятельности, условие формирования как общества, так и личности. Человек не может существовать вне общения с другими людьми. Потребность в общении является одной из базовых потребностей общественного индивида. В условиях общения осуществляется коммуникативный процесс, происходит взаимодействие, взаимовлияние индивидов, возникает взаимопонимание.

Общение – важный фактор социальной детерминации поведения индивида. В его процессе человек всегда стремится определенным образом воздействовать на своего партнера, и сам подвергается воздействию со стороны последнего.

Эффективность социальной коммуникации во многом зависит от понимания. Обычно результативная сторона понимания выражается в двух аспектах: явление включается в смысловую структуру личности, и понятое соответствует целям коммуникации. Коммуникация не может рассматриваться просто как передача знаний, а всегда как взаимодействие сторон, преследуя определенные, часто различные цели. Понимание носит диалогический характер. "Умному намека достаточно", - гласит народная мудрость. Но намека достаточно тому, кто уже обладает знанием смыслового целого. Понимание зависит от особенностей воспринимающего субъекта его целей, ориентации, контекста осмысления.

В процессе межличностного общения представителей различных культур происходит обогащение национального самосознания. Из более развитых обществ в менее развитые проникают элементы культуры, которые могут содействовать сокращению исторического пути народов, в процессе культурных контактов. Однако не всегда культурные контакты бывают положительными.

Межкультурная коммуникация – это процесс общения и обмена информацией между различными культурами и представителями данных культур с целью постижения глобализационных процессов в мире, понимание и принятие иных культурных ценностей и адекватного положения в иной культуре.

Поскольку мы живем в эпоху глобализации процессов, можно ожидать наступления эры интегрированной культуры. Но чтобы в нашем сложном мире оставаться самим собой, культурные различия нужно воспринимать как данное и пытаться освоиться в "чужой" культуре, не теряя своей собственной.

Подлинная культура межнационального общения, взаимодействия и сотрудничества народов может возникнуть только на основе раскрытия духовно-нравственного потенциала каждой нации, обмена опытом социального и культурного творчества, на основе реализации идеалов свободы, справедливости и равенства. И именно образование призвано обеспечить сочетание интернационального и национального воспитания у студентов.

В условиях интенсивных миграций и взаимодействия культур, современная система образования призвана создавать условия для формирования человека, способного к активной жизнедеятельности в многонациональной поликультурной среде. Высокая ставка на традиционную культуру воспитания в этом плане, существующая в современном мире, естественна и закономерна. Национальная

традиция воспитания практически остается главным условием возрождения любых национальных традиций и национального возрождения в целом.

Что нужно делать для того, чтобы принципы мирного сосуществования, ненасилия, терпимости к людям другой национальности, уважения к иным традициям укоренились в сознании каждого человека? Понимание себя, окружающих, социальной действительности в целом и своего места в этом мире не возможно без парадигмы диалога. А диалог как философская категория включает в себя умение не только излагать свою точку зрения, но и слушать другую. Очевидно также, что «всякое объединение противопоставляет, всякое противопоставление объединяет». Ведь союз на основе общности какого-либо признака базируется на позиции его исключительности, противопоставление же, напротив, ведет к взаимодействию, к осознанию ценности любой уникальности. Этот факт позволяет нам утверждать, что способность видеть в другом себе подобного, в иной культуре - ее сущность, рациональное зерно, является конструктивной основой бесконфликтного существования. Введение диалога в семантическое пространство толерантности, расширение наших представлений о воспринимаемом мире, будь то отдельная личность или группа людей, можно считать первоосновой продуктивного межкультурного взаимодействия.

Вы человек коммуникабельный или замкнутый? Что Вам порой мешает наладить контакт с другим человеком? Всегда ли Вам понятно его поведение? А если он приехал из другой страны? Если он воспитан по-иному, в других традициях? Различия между культурными особенностями жителей разных уголков мира - что значит это обстоятельство в жизни человечества? А если бы все люди стали придерживаться одних и тех же обычаев, норм поведения? Вам этого хочется?

Человечество многолико и разнообразно. В поликультурном Казахстане с раннего детства люди постепенно на практике открывают для себя сходства и различия с другими. Их многое объединяет. Живя вместе, представители разных народов все больше становятся похожими между собой. Взаимопроникновение традиций и образа жизни неизбежно на протяжении истории, мы сегодня не такие, какими были наши предки, отличия заметны даже при сопоставлении двух живущих вместе поколений.

Исторический и технический прогресс сделали нашу планету как бы меньше. Смешение народов, культур, языков достигли невиданного размаха. Обмен товарами и ресурсами, путешествия и миграции, всемирная паутина и телевидение, книги, кино, театр способствуют все более глубокому культурному взаимообогащению людей. Часто приходится слышать, что процесс универсальной глобализации ведет к нивелировке этнических традиций, что они уже практически исчезли из жизни, их место лишь на карнавалах и в инсценировках.

Итак, понимание роли культурного многообразия человечества, бережное отношение к традициям своего народа, умение уважать и по достоинству ценить чужую культуру, обычаи и жизненные устои своих ближних и дальних соседей предполагают определенный уровень этнологической грамотности населения. Поэтому усилия мирового сообщества, направленные на организацию сотрудничества и взаимопонимания, малоэффективны без передачи новым поколениям социального опыта их предшественников. Ведущая роль в сохранении и развитии положительных знаний, накапливаемых по крупицам и передаваемых от отцов к детям, безусловно, принадлежит институтам образования, которые вносят целенаправленный вклад в процесс социализации человека, предоставляют ему знания и умения для активного участия в жизни общества.

Использованные источники:

1. Гасанов Н.Н. О культуре межнационального общения //Социально-политический журнал. 1997. № 3. С. 233; Он же. Особенности формирования культуры

межнационального общения в многонациональном регионе //Педагогика. 1994. № 5. С. 12.

2. Гумилов Л. «Как возникают и исчезают народы?». Л.,1984.
3. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М.: Наука, 1983, с. 58.
4. Нойман Р. Особенности межличностного восприятия в международных трудовых коллективах:Автореф.канд.психол.н. – М. 1985. С. 23.
5. Лебедева Н.М., Марковская О.В. Взаимосвязь социальных представлений русских и немцев с психологическими характеристиками культур. Психологический журнал, 2006, том 27, №4, С. 77-85.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается о различных функциях и особенностях этнического общения.

SUMMARY

This article reviews about different functions and peculiarities of the ethnical relations.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ

М.Ә.Перленбетов,
психология ғылымдарының докторы,профессор
Н.А.Айманбетова,
Қайнар Академиясының магистранты

Спорт психологиясы жарыс және жаттығу жағдайында адам психикасы ерекшеліктерінің көрінуі мен дамуының, сондай-ақ топтық өзара әрекеттестік заңдылықтарын зерттеуге ерекше мән береді. Психологияның басқа да көптеген бағыттары сияқты Қазақстандағы спорт психологиясы XX ғасырдың 60–70 жылдары қауырт дамыды; бастапқыда бұл салада негізгі зерттеулер спортшылардың қабілеттері мен мүмкіндіктерін, спорттық жаттығулардың елімізде нәтижелігін арттыру амалдарын зерттеуге жұмылдырылған. Қазіргі уақытта спорт психологиясының зерттейтін мәселелері анағұрлым көбейді.

Спорт психологиясында ғылыми сабақтастықтың болуы тарихи заңдылық. Сондықтан Ф.А. Гребаус, В. Ким, В.Ф. Сопов, Б.К. Қаражанов, А.А. Ахметовалар зерттеулері мен еңбектері дәстүрлі түрде еске алынуы тиіс.

Қазақстанда спорт психологиясының дамуы 1945 жылдың 1 наурызында елімізде тұңғыш жоғары дене шынықтыру оқу орнының ашылуынан бастау алады. Содан бастап Қазақ дене шынықтыру институтының педагогика және психология кафедрасында алғаш рет жалпы психология мен спорт психологиясы пән ретінде өткізіле бастады [1].

Қазақстандағы спорт психологиясының пайда болуы институтқа Ф.А. Гребаустың келуімен тығыз байланысты. Оның зор қажыр-қайраты мен бай тәжірибесінің арқасында, дене шынықтыру институтында психология курсын сапалы түрде жүргізуге мүмкіндік туды.

Ф.А. Гребаус спортшы-студенттердің психологиялық білімді терең меңгеруіне көп көңіл бөлді. Бұл мақсатта оның бастауымен 1955 жылы 900 зерттелінушіден құралған топ «Түйсік», «Ерік», «Эмоция», «Ойлау», «Есте сақтау» тақырыптарында 2500-ден астам жазбаша жұмыс түрін атқарған. Бұл саладағы тұңғыш зерттеулер психологиялық оқыту әдістемесін жоспарлы түрде жүргізу мен ұйымдастырудың негізін қалады.

1956 –1970 жылдар аралығында ҚазДШИ-да спорт психологиясы курсын оқытудың әралуан қырларын қарастырған 10-ға жуық эксперименталды еңбектер жарық көрді. Бұл тұрғыдағы Ф.А. Гребаустың еңбектері: «Студенттердің үлгеріміне оқу материалын

түсіндіру қарқынының ықпалы» (1958), «Психология пәнін оқытуда 1 курс студенттерінің жеке дара ерекшелігін зерттеу мәселесі» (1960), «ҚазДШИ-да психология пәнін қайта құрудың тұңғыш қадамдары» (1961), «Психологтардың сабақ жүргізудегі тапсырманы қолдану тәжірибесінен» (1964) және т.б.

Бұл тақырыптарға жіті қызығушылық танытылуы институттарға арналған психология оқулығының әлі де болса жарық көрмегендігімен, «Спорт психологиясы» курсының енді ғана жүйелене бастауымен тығыз байланысты. Бұл кезеңдегі спорттық іс-әрекетті зерттеу спортшы психологиясының жеке мәселелері аясын қамтыған. Мұндай зерттеулерге Ф.А. Гребаустың «Әдеттегі қозғалыс қарқынына дыбыстық және жарық сигналдардың ықпалы» (1959), «Берілген қарқындағы қозғалысты меңгерудің сапасына әдеттегі қозғалыс қарқынының теріс әсері» (1960) тақырыбындағы еңбектері енеді [2].

Осылардың қатарында А.Ш. Тәжібаевтың «Спортшыларды байқампаздыққа тәрбиелеу мен бақылау әдісі» (1968), «Спортшылардың жарыс уақытындағы ойлау қабілеті» (1972) атты зерттеулері де бар.

Практика талаптары нақты мақсатты көздей отырып, эксперименталды сипаттағы жұмыстардың жүргізілуіне түрткі болды. 1961 жылдан бастап спорттағы қиындықтар (кедергілер), спортшыларды жарысқа даярлау мәселелерінің жалпы қырларын зерттеуші еңбектер жарыққа шықты. Бұл жұмыстарда спортшылардың психологиялық даярлығының болашақ жүйесінің элементтері қарастырылады.

Бұл кезеңдегі Ф.А. Гребаус пен М.В. Кимнің «Спортшылардың жарысқа деген психологиялық даярлығына тұрмыстық өмір жағдайының ықпалы» атты мақаласы қазақстандық спорт психологтарының аталмыш маңызды әлеуметтік-психологиялық тақырыпта жазылған бүгінгі күнге дейінгі тұңғыш әрі құнды еңбегі.

60-шы жылдардың ортасында қазақстандық спорт психологиясында жаңа бағыт – психикалық өзіндік реттеу пайда болады. Бұл өзекті мәселеге Қазақстанның спорт психологтары да белсене атсалысты. Спорттық жаттығу әдісі ретінде психикалық өзіндік реттеуге бұл кезеңде А.С. Роменнің еңбектері, ең негізгісі – «Өзін-өзі иландыру және оның адам ағзасына ықпалы» (1970) атты кітабы зор пайдасын тигізгенін атап өткен жөн.

Психикалық күйді басқарудағы өзіндік реттеудің ауқымды мүмкіндіктері, экстрималды жағдайдағы спортшының іс-әрекетке даярлығы, функционалды қорлардың жұмылдырылуы адамға бұрынғыдай емес, тереңірек сипатта қарауға ықпал етті. Спорт психологиясында пайда болған жаңа бағыт – психогигиена спортшылар реакциясын, патологиялық-психологиялық реакциялар мен қажетті терминдерді қолдана отырып, тек қана психодидактика деңгейінде емес, сонымен бірге психотерапия аясында қарастырды.

50-60 жылдардағы қазақстандық спорт психологтарының зерттеулері заманауи психологиялық зерттеу әдістерімен қамтамасыз етілмегенділігінен, даму жағынан кешеуілдеді.

1972 жылға дейін жарияланған зерттеулер сұрақтама әдістері, бақылау, әдебиет көздерін саралау, жанама психофизикалық белгілерді тіркеумен ғана шектелді. Дегенмен бұл жылдарда Қазақстандағы спорт психологтарының зерттеу жұмыстарының ең маңыздысы – қолданбалы бағыттың негізін тұңғыш қалағандар кафедра қызметкерлері – Ф.А. Гребаус, М.В. Ким, А.Ш. Тәжібаев болды. Олардың шәкірттері қазіргі таңда да спорт психологиясының маңызды мәселелерін шешумен айналысады. Атап айтқанда спорттық ұжымның психологиялық қамтамасыз етілуі мәселесін (Ф.П. Суслов, С.В. Богородский, Б.К. Қаражанов, А.А. Ахметова, В.Ф. Сопов, В.Б. Литвинчук және т.б.); жас спортшылардың даярлығы мен тәрбиесі мәселелерін (Б.К. Қаражанов, Е.Ф. Бородина, В.И. Кнорр, В.Ф. Сопов); аутогенді тренинг және психикалық реттеуді (А.С. Ромен, Э.С. Искакова, Б.М. Хамзин, Б.К. Қаражанов, В.И. Симоненко, В.Ф. Сопов және т.б.) қарастырған.

Қазақстанда спорт психологиясы 1972-1976 жылдары қарқынды даму үстінде болды. Жетпісінші жылдарда зерттеу нәтижесін тұтынушылар – практик-жаттықтырушылар мен ұйымдастырушы мамандар психикалық реттеу мәселесіне көп қызығушылық танытты [3].

Бұл қызығушылық 1973 жылы Республиканың жоғары спорттық шеберлік мектебі аясында Мәскеуде өтетін КСРО халықтарының V Спартакиадасына қазақстандық спортшыларды психологиялық даярлауға бағытталған ұйымдастыру шараларына түрткі болды (ұжымның басшысы Қаз КСР-на еңбегі сіңген жаттықтырушы И.П. Иванова).

Спорт психологиясына деген қызығушылықтың артуына 1973 және 1974 жылдары Алматыда психикалық өзіндік реттеу тақырыбына байланысты өткізілген қос бірдей Бүкілодақтық конференция тың серпін берді. Бұл конференцияда қазақстандық авторлардың (А.С. Ромен, О.В. Дехтяр, А.П. Астафьев А.Я. Киреев, Г.В. Павлова) еңбектері жария етілді. Олардың еңбектері спорттың әралуан – күрес, ескек есу, садақ ату, мәнерлеп сырғанау, гимнастика, баскетбол және т.б. түрлеріндегі психикалық өзіндік қалыпқа келтіру әдістерін қолдануды зерттеу мен тәжірибе бөлісу мәселелеріне арналды.

Жоғары спорттық шеберлік мектебінің спорт психологтарымен белсенді түрдегі жұмысы бір жағынан практик-жаттықтырушылар қызметінің сапалы түрде жақсаруын қамтамасыз етсе, екінші жағынан тәжірибелі жаттықтырушылар мен Қазақ дене шынықтыру институтының кешегі түлектерінің ғылыммен айналысуына септігін тигізді. «Спортшылардың психологиялық даярлығы» (Алматы, 1974) атты жинақта экстрималды жағдайдағы психологиялық тұрақтылыққа тәрбиелеу мәселесі, биікке секірушілердің психологиялық даярлығы, орта және алыс қашықтыққа жүгіруші желаяқтардың орталық жүйке жүйесінің іс-әрекетінің психологиялық өзгерістері тақырыптарында практик-жаттықтырушылардың (Е.С. Кадяйкин, В.И. Симоненко т.б.) еңбектері ұсынылған.

Бұл спорт психологиясы туралы жинақта жеңіл атлетика, велоспорт, гимнастика, күрес, садақ ату, семсерлесу, шаңғы тебу сынды спорт түрлері саласындағы түрлі психологиялық зерттеулер жарияланды. Қазақстанның спорт психологтарының бай тәжірибесі ҚазКСР Спорт комитеті (басшысы М.Б. Кизикенов) әдістемелік кабинеті базасында психодиагностика және психогигиена топтарына біріктірілді.

Алдымен ол бойынша спортшы мен жаттықтырушының (С.В. Богородский, В.Ф. Сопов, И.А. Деражинская, А.А. Ахметова және т.б.) жеке дара ерекшеліктері зерттелінді. Бұл еңбектерде қағидалы заңдылықтарды анықтайтын күрделі психологиялық әдістер қолданылды; Минесоттық көпфакторлық тест (MMPI), Р. Кэттелдің 16 факторлық тесті, Тематикалық апперцепциялық тест (Мюррей мен Хекхаузен үлгілері бойынша), Айзенк, Тейлор, Люшер тестілері т.б.

Психикалық күйзелісті жағдайдың диагностикасын өңдеген (Б.К. Қаражанов, В.Ф. Сопов, М.И. Горанько, Д.У. Бисембаева және т.б).

Б.К. Қаражанов психикалық күйзеліс жағдайын П.А. Анохиннің әралуан деңгейдегі (гуморальді, физиологиялық, әлеуметтік-психологиялық) қағидасына сүйеніп зерттеген. Ол бойынша шиеленіс деңгейін бағалау критериін өңдеуге ықпал еткен балалар мен жеткіншектердің бейімделуші реакциясы анықталды. В.Ф. Сопов тұлға ерекшелігіне байланысты психикалық жағдай қарқынының заңдылықтарын зерттей келе, спортшылардың жай-күйіне мақсатты түрде ықпал етуге септігін тигізетін оптималды әрекет ету аймағын бөліп қарастырған.

Үшінші бағытта психикалық жағдайды реттеу мен психикалық тұрақтылықты жүйелеу тұрғысындағы жұмыстар атқарылды (Ромен А.С., Симоненко В.И., Астафьев А.П., Дехтяр О.В., Киреева А.Я., Павлова А.Я., Сопов В.Ф., Кизикенов М.Б., Ахметова А.А., Герасименко В.Г., Исакова Э.С., Исаков С.Г.)

Қазақстандық спорт психололгтарының ғылыми тұрғыдағы жоғары деңгейлі зерттеулері одақ пен шет елдерде өткізілетін ғылыми іс-шараларға белсенді түрде ат салысуына жағдай жасады.

1976-85 жылдар аралығында спорт психологиясы әртүрлі дәрежедегі спортшылар мен команданың психологиялық даярлығын қамтамасыз ету мәселесімен ұштаса даму нәтижесінде жоспарлы түрдегі практикалық жұмыстар қолға алынды.

ҚазДШИ-дың педагогика және психология кафедрасының оқу-зерттеу лабараториясы негізінде В.В. Кузьмин және В.Ф. Сопов спорттың әралуан түрі бойынша

жаттығатын ҚазКСР студент-спортшылары мен құрама командаларына психологиялық және психопрофилактикалық көмек түрін ұйымдастырды.

КСРО халықтарының XVIII спартакиадасына (1983) қазақстандық спортшыларды даярлауға Б.К. Қаражанов, С.В. Богородский, В.Ф. Соповтармен бірге қазақстандық психологтардың дәстүрін жалғастырушы ғылыми жастар одағы да белсене ат салысты.[4]

1991 жылы В.Ф. Соповтың бастамасымен спортшылардың даярлығын ғылыми-практикалық тұрғыда қамтамасыз ететін Республикалық «Ғылым және Спорт» атты орталық құрылады. Дәл осы практикалық жұмыс орталығында Қазақстанның барлық спорт психологтарының тәжірибелері жинақталды.

Осы жылы кафедра тағы бір биік шыңды бағындырады. Н.А. Логинова докторлық диссертациясын қорғайды. Екі жылдан кейін тағы да үлкен жетістік – И.Ф. Андрущишин педагогика ғылымдарының кандидаты атағына ие болады.

1992-1995 жылдар аралығында В.Ф. Сопов пен И.Ф. Андрущишин спорт психологиясы бойынша Мәскеуде өткен 1-ші және 2-ші Халықаралық Конгреске қатысады. 1993 жылы В.Ф. Сопов психология бойынша Кельнде өткен Халықаралық Конгреске қатысты.

Республика бойынша қазақстандық педагогика және психологияның өзекті мәселелеріне байланысты 1990-2001 жылдары тақырыптық оқулар, семинарлар, ғылыми-теориялық конференциялар жыл сайын өткізіліп келген. Бұл іс-шараға Республиканың барлық жоғарғы оқу орындарының азаматтары белсенді түрде ат салысқан. Бір өкініштісі – бұл ғылыми форумда Қазақстанның спорт психологиясы тақырыбында бірде бір мақала оқылмапты.

2001 жылы педагогика ғылымдарының кандидаты Г.Д. Әлімжановаңың «Студенттерді денсаулық педагогикасына оқытудың ғылыми-әдістемелік негізі» атты үлкен әдістемелік жинағы шықты. Бір жылдан кейін Г.Д. Әлімжанова валеологияның педагогикалық негізін жан-жақты ашатын «Мектеп оқушыларының салауатты өмір сүруін қалыптастыру: Әдістемелік-теориялық негізі» атты монографиясын шығарды.

Дегенмен, соңғы кезде спорт психологиясы төңірегінде ғылыми зерттеулердің аздығы байқалады. Сондықтан жас ғалымдарды психологиялық ілімдермен сусындата отырып, олардың дене тәрбиесіндегі, спорттағы зерттеулерін қарқынды дамыту үшін жан жақты жағдайлар жасау қажет.

Әдебиет:

1. Қаражанов Б.Қ. Спорттағы психологиялық шиеленіс. Алматы: ҚазСТА 1978 ж.
2. Сопов В.Ф. «Психическое состояние в спортивной деятельности», 1978г.
3. Айманбетова Н.А. Спорт психологиясы. Алматы: ҚазСТА, 2012-181б.
4. Ким А.М., Қасымжанова А.А., Садықова А.Т., Жаркенов Қ.И. Спорт психологиясы. Алматы: ҚазҰУ, 2014ж-132 б.

Резюме

В статье представлена история развития спортивной психологии в Казахстане. Подробно описываются становление спортивных школ, кафедры, основного ВУЗа в РК и вклад отечественных ученых-специалистов, внесшие значительный вклад в спортивную психологию.

Summary

The history of sport psychology in Kazakhstan is shown in the article. The formation of sport schools, specialized department, main higher education institutions in the Republic of Kazakhstan and donation of domestic scholars who made the significant contribution into sport psychology are described here in detail.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІН БАҒАЛАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕР

Жақаева Айгүл Жұмағалиқызы,
Алматы обл. Панфилов ауданы. Шолақай ауылы
Ж.Бусақов атындағы орта мектеп,
мектепке дейінгі шағын орталығының
бастауыш сынып мұғалімі

Қазіргі таңда ғылымының өзекті де, өткір мәселелерінің бірі оқушылардың білім сапасын арттыру, оқыту мәселесін жақсарту болып отыр. Соған байланысты оқушылардың білім бағасына және сол білімді бақылау жүйесі жайлы құжат "Жалпы білім және кәсіптік бағдар беретін мектеп реформасының негізгі бағыттарында" бұл мәселеге жоғары мән беріледі. Құжатта былай делінген: "Оқушылар білімін бағалауда қандайда болмасын жалаң бүркемелеушілікке жол берілмеуін міндетті түрде қадағалау қажет".

Бұл талаптардың жүзеге асуы осы таңдағы оқушылардың білімін бақылау жүйесіне жоғары сын қоя отырып, жан-жақты талдау жүргізуді қажет етеді. Қазіргі қалыптасқан білімді бақылау-тексеру жүйесіне қанағаттанбау (білім сапасының көрсеткіштері және оны тексеру тәсілімен қоса) мәселелері дидактикалық материалдар бетінде жиі ескеріліп, әрі айтылып жүр.

Осы күндегі білім бағасы жүйесінің бірден-бір кемшіліктерінің бірі ғалымдар пікірінше, айрықшаланған көрсеткіштердің көптігі, көпжақтылығы және кереғарлығы. Бұл көрсеткіштердің осындай қыры білім бағасының мазмұндық сипатының жойылуына, әрі осы мазмұнға сәйкес бағаға практикалық тұрғыда бағдарлануға қиындық туғызады. Сондықтан да, білім сапасының теориялық негізделген принциптерін жасау мәселесі және соған сай психологиялық тұрғыда оқушылардың білімін тексеру тәсілдері қазіргі таңда ерекше қиын әрі күрделі болып отыр. Осы мәселені шешу жолдарын іздеу – біздің зерттеуіміздің негізгі мақсатын құрайды. Тәжірибелік әдістер мен оқушылардың білім сапасын бағалау критерийлерінің соған сәйкес оқыту, меңгеру теориясымен органикалық байланысын талап ету мәселесі – педагогикалық диагностиканың негізін құраушы принцип болып табылады.

Осындай диагностикалық оқыту іс-әрекет негізінде қалыптасқан қарым-қатынас қана теориялық тұрғыда негізделген деп есептеледі. Дегенмен, білім сапасын бағалау жүйесі ғылыми негізделіп, тікелей оқыту теориясына байланысты болса да, өмірлік тәжірибеде толық жүзеге аса алмайды. Білім сапасының диагностикасы бұл шектелуі оқу әрекетінің үрдісі дамыған, толыққанды сипаттағы оқытудың теориясына сүйенген жағдайда ғана жойылады. Бүгінгі таңда Д.Б. Эльконин және В.В. Давыдов жасаған оқыту әдістерінің теориясы осыған толық мысал бола алады. Бұл теорияда ғылыми пән ұғымының жүйесін қисынды психологиялық талдау негізі ретінде арнаулы оқу мазмұны және оны игеру, меңгеру процесін ұйымдастыру егжей-тегжейлі жасалған.

Кеңес педагогы П.П. Блонский "Егер екі мұғалімнің пәндерінен білімдері, әдістемелері, тәсілдері қолдануы бірдей болса, онда жақсы мұғалім мен нашар мұғалімнің айырмашылығы неде?- деген сұраққа былай деп жауап береді. "Жақсы мұғалім үшін барлық оқушылар әр түрлі, бірдейі жоқ, ал нашар мұғалім үшін барлық оқушылар бірдей". Мұғалімді тәрбиелей келе: "оқушының әр қайсысының жеке ерекшеліктерін көруге үйрету керек", - деді [1,186 б.].

Батыс психологиясына білімді тексерудің сандық әдісін қолдану тән. Кейбір психологтардың айтуынша, жетістік сынақтарын құрастыруда 1-ші орынға оқушылар меңгеретін мәліметтер көлемінің бағасы қойылады да, ал ереже бойынша, шеберлікті меңгеру бағасы екінші орынға түсіп қалады.

Оқыту нәтижелерінің сапалы бағалау мүмкіндіктерін көптеген шетелдік зерттеушілер Б.С. Блумның "Оқыту мақсаттарының таксономиясын" қолданумен байланыстырады [2, 240 б.].

Б.С. Блум оқыту мақсаттарының таксономиясының танымдық, эмоционалды (аффектілік), психомоторлық салаларын ерекше бөліп көрсетеді. Танымдық салада келесі категориялар жүйесі ерекше бөлінген:

а) білім;

б) интеллектуалды шеберліктер (түсіну, ауысу, қолдану, талдау, біріктіру, баға).

Кейбір мазмұнды меңгеру деңгейлерін бағалау үшін сынақ тапсырмаларының жүйесі жасалынған. Білімді тексеруге арналған сынақтар тобы жаңа мазмұн бірліктерін меңгеруді келесі деңгейлерде анықтауға бағытталған: 1)нақты дәлелдерді, фактілер туралы білім деңгейі; 2) терминдер туралы білім деңгейі; 3) ереже, принциптерді білу деңгейі.

Бірақ та, бұл білім түрлері қарапайым жаттап алу нәтижесінде пайда болуы мүмкін және де білім сапасы дәстүрлі жаттап алғанды түсінумен байланысты.

Б.С. Блумның ерекше еңбегі табандылықпен "түсіну" дегеннің мазмұнына терең үңілуі болып саналады. Оның ойынша, мектептерде "түсіну" туралы интуитивті ұғым үстемдік етеді, ал ол негізінен нық, мінез-құлық критерийлеріне ие болуы тиіс. Осындай критерийлер ретінде Блум келесі ақыл-ой шеберліктерін бөліп көрсетеді: көшіру – оқылғанның мазмұнын өзге сөздермен айтып бере алу шеберлігі; қорытынды (интерпретация) - айтылғанды сол кезеңде ауыстыра білу шеберлігі, немесе мәндіні мәнсіз-деп ажырата білу шеберлігі; экстраполяция-кейбір салдарларды алға тарта алу шеберлігі немесе оқиғаның әрі қарай дамуын, өрбуін айтып бере алу. Бір жағынан, түсіну дегеніміз меңгерілген мазмұнды жаңа жағдайларда қолдана білу [3, 146 б.].

Б.С.Блум жасаған "Анықтама" оқыту міндеттерін есептеуде жетістік сынақтарын құрастырушылар еңбектерінде кеңінен қолдау тапты.

"Оқыту мақсаттарының таксономиясы" кеңестік ғылымға да кеңінен танымал.

Оқытуға жалпы қабілеттілік сияқты оқушылардың ойлау әрекетінің интегративті сипаты ретінде оқыта алушылықтың көрсеткіштері ұсынылады (С.М.Жақыпов, Н.Қ.Тоқсанбаева).

Профессор Н.Қ.Тоқсанбаева өзінің ғылыми жұмысында: "Бала мектепке келгесін ғылыми ұғымдарды меңгере бастайды. Оның білім, дағдыларды түсінуі ғылыми ұғымдардың негізін меңгере білуге қолайлы жағдай туғызады. Әрбір ұғымда мазмұн болғандықтан, ол ұғымды бірден меңгеру оңай емес. Бұл үшін ойлау тәсілін меңгере білу қажет" деп тоқталады [4,30 б.].

Оқу әрекетінің құрылымы, мазмұны туралы теориялық ұғымдардың дұрыстығын бағалау үшін және оқыту нәтижелерін тексеріп-бақылау мақсатында түрлі диагностикалық әдістер қолданылады. Оларды шартты түрде үш топқа бөлуге болады.

I. Оқыту әрекетінің жекелеген бөліктерінің қалыптасқандығын анықтайтын әдістер: моделдеу әрекеті (Л.И. Айдарова), тексеру және бағалау әрекеті (Г.А. Цукерман), оқу міндеттерін қою және оны қабылдау әрекеттері (В.В.Репкин, Д.Б. Дмитриев).

2. Бастауыш мектеп оқушыларының теориялық білімдерінің тәжірибелік оқытуда дамытушылық әсерінің көрсеткіштері бойынша бағалау әдістері (Н.Қ.Тоқсанбаева).

Бұл диагностикалық әдістер тобының көп бөлігі абстрактілі материалда жасалды.

Соңғы жылдары оқу әрекетінің тұжырымдамасы шеңберінде теориялық білімнің сапалы сипаты және олардың диагностикалық әдістері жайлы проблеманы шешу жұмыстары жасалып келеді. (Г.Г. Микулина, М.А. Семенова, В.А. Львовский, И.В. Ривина). Бұл зерттеулердің жалпы методологиялық сипаты: бұларда білім оқу-танымдық әрекеттер тілінде суреттеледі де, білімді тудырады әрі жүзеге асырады. Оқу әрекеттерінің арнаулы сипаты пәнге ерекшелігіне - ғылыми, теориялық пән байланысты.

Баланың оқу- әрекет жүйесінің мақсаты белгілі-бір обьектінің генетикалық - бастапқы қатынасын бөліп алу, бұл қатынасты нақтылау, яғни тұтас негізден бөліп алған жеке бөліктің пайда болуын қадағалау.

Оқушының оқу-әрекетінің мазмұны мына сияқты білімнің сапалы сипатында байқалады, бұл заттылық (пәнділік) – оқушы үшін түпкі қатынасты және оның қасиеттерін бөліп алу; жүйелік – түпкі, бастапқы қасиеттердің жеке байқалу тұстарын шығара алу мүмкіндігі, жалпыламалық- көптеген қасиеттерді тұтас бір негізге жеткізу.

Оқушының оқу әрекеттерінің пәнділігі, жүйелілігі және жалпылығы ол балада теориялық (ғылыми) түсініктің қалыптасқандығын білдіреді.

И.В. Ривина зерттеулері оқу- әрекеттердің жүйелілігін оқып-игеруге арнайы бағытталған.

Автор арқылы бұл көрсеткіштің мазмұны баланың қабілеті арқылы көрініп, әрекетінің аналитикалық және конструктивті құрылымдарын сипаттау арқылы ашылады:

а) обьектіні өзара байланысты бөліктер жүйесі деп талдап және бұл жүйенің құрылуының жалпы принципін бөле алу.

б) бөлінген принцип негізінде жаңа бөліктер жүйесін құрастыру.

Осылай жасалған диагностикалық қарым-қатынаста пәнділік, жүйелі обьектіні ұймдастыру принципін түсіну бола отырып, әуел бастан-ақ жүйелік мазмұнында орын алады.

Сонымен, бағалау жоқ жерде түзету, толықтырылу енгізілмегендіктен, оқыту ісі тұңғиыққа тірелері сөзсіз.

Қорыта келе, жоғарыда айтылғандарды бір сөзбен топшылағанда, дамыту бағалауының түрлерін қысқа, түрде мектеп мұғалімдері үшін екі нұсқаушы құрал ретінде беруге болады:

1. Мектеп тәжірибесінде мұғалімнің үстемдік құралы ретіндегі және тек оқушының оқу әрекетінің нәтижесі болатын бағалаудан аулақ болуы керек. Бағалау оқу процесінде бүкіл қатынасушылардың әрекетіне және оқу процесінің бүкіл жақтарын қамтуына (әдіс, тәсіл және нәтиже) қарау керек. Мұғалім бағасы оқушылардың өзін-өзі бақылауын ауыстыра алмайды.

2. Бағалаудың тиімді жүзеге асуы үшін мұғалімнің оқушы тапқан түзету, әдіс-тәсілдеріне дұрыс қарым-қатынасының болуы шарт. Оқушылардың түрлі, соның ішінде жеке, өзіндік оқу міндеттерін шешудегі талаптары, ұжымдық салыстыруларының пайда болуы, өзара талқылау – міне бұның барлығы оқу-танымдық мотивтердің қалыптасуына әкеліп соғатынын есте сақтау керек.

Ал, бұл жағдайдың барлығы сөзсіз, мұғалімнен терең кәсіптік дайындықты, шеберлікті, табандылықты, аса терең қабілеттілікті қажет етеді.

Ы. Алтынсарин мұғалімнің жадына мына жәйтті мықтап шегелейді: ”Ол кіммен істес болып отырғанын еш уақытта да ұмытпауы керек. Егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәламауға тиіс. Ол балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлесу, шыдамдылық етуі керек, екі ұшты астарлы сөз, орынсыз терминдерді қолданбауы керек”,-деп мұғалімнің тәлімгерлік жұмысына сын айтады [5,89 б.].

Бұл кіші сынып оқушысын орындаушы міндетке емес оқудың субьектісі орнына қойып тәрбиелеудің басты талабы болып табылады. Егерде тек мұғалім сұрақтарына ғана жауап бермей, сонымен қатар оған сұрақ қоя алатын оқушыны тәрбиелеп шығарса, онда ондай оқушыда оқу ынтасы қалыптасады, яғни ол өз бетінше жаңа оқу мақсаттарын қоюға, өз бетінше сол мақсаттарға жету тәсілдерін табуға үйренеді.

Тоқсанбаева Н.Қ. өзінің “Оқыту процесі жүйесіндегі танымдық іс-әрекеттің құрылымы” деген кандидаттық диссертация жұмысында былай дейді:

«Оқу материалдарын ұғыну - өте күрделі әрекет. Ұғынудың өзі бірнеше кезеңдерден тұрады. Мәселен, оның бірінші кезеңі– таныстыру кезеңі деп аталып, онда бала нені, қалай оқу керектігі жайында қажетті мағлұматтар алады. Одан соң бала ойындағысын

өзіндік тәжірибесі арқылы көрсетеді. Ал үшінші кезеңде ұғынғанын сөзбен тұжырымдайды, төртінші кезеңде бала ұсынған нәрсесін ойына ұстап тұрады да, бесінші кезеңде балада зат пен құбылыс туралы белгілі бір ұғым қалыптасатын болады» – дейді [3,102 б.].

Сонымен қорыта келе, бастауыш мектеп оқушыларының оқу іс-әрекеті негізінде білімдерін бағалауда оқу іс-әрекеттін ұйымдастыра отырып, белсенді оқыту әдістерін және мотивацияға сүйенген жағдайда ғана оқытуда жоғары нәтижелілікке қол жеткізуге болатындығы дәлелденді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1.Микулина Г.Г. Характеристика основных критериев качества знаний учащихся. Психология учебной деятельности школьников. / Под. ред. В.В. Давыдова. - М. Изд-во НИИ ОПП АПН СССР, 1982. - С. 165-166.

2.Тоқсанбаева Н.Қ. Қарым-қатынас және оның тұлға мәселесін шешудегі маңыздылығы // Әл-Фараби атындағы ҚазМУ ғылыми-практикалық конференция. – Алматы, 2004. – 345 б.

3.Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Алматы, 2002. - 382 б.

4. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. - Алматы: Ғылым, 1955. – Т.1. – 54-68 бб.9 Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Алматы, 2002. - 382 б.

Резюме

В статье рассматривается теоретические идеи о значимости оценивания знании учащихся начальных калссов.

Summary

In article is considered theoretical ideas about the importance of estimation knowledge of pupils of initial classes.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕ СИПАТТАМАЛАРЫ

Отарбаева Кульмария,
Алматы обл. Панфилов ауданы. Шолақай ауылы.
"Ж.Бусаков атындағы орта мектеп
мектепке дейінгі шағын орталығымен "
коммуналдық мемлекеттік мекемесінің
бастауыш пәні мұғалімі

Жаңа дәуірде дарындылықтың табиғатын испаниялық дәрігер Хуан Уарте мәнді түрде түсіндірді. Ол Испаниялық империяның жаңа дәуірдегі перспективасын мемлекеттік қызметте максималды түрде ерекше дарынды балалармен байланыстырды. Оның зертетуінің негізгі міндеті кәсіптік таңдау мақсатымен қабілеттілігі даралық ерекшеліктерді зерттеу болып табылады. Бұл зерттеу дифференциалды психологияның пайда болуына үлкен әсер етті.

Х. Уарте іс-әрекеттің кез-келген түрінде анықталатын негізі қабілеттіліктер сапасы ретінде қиял, ес және интеллектті бөліп көрсетті. Оның ойынша, бұл қабілеттіліктің адамда көрініс беруі “ми темпераменті” бойынша анықталады. Ол белгілі бір ғылым, өнер салсында талап етілетін қабілеттіліктерге талдау жасаған. Осы мақсатпен қолбасшы дәрігер, заңгер, геологтар тағы басқа “психологиялық портретін” құрастырды. Х. Уарте талант табиғаттан, генофонға тәуелді дей отырып, оның дамуы үшін тәрбие мен еңбек қажет екенін айтты. аДамның табиғи қабілетіне сәйкес келетін мамандықты таңдауда шатаспас үшін, кіші жасында көмектесетін әдейі ақыл-ойы мен білімі жоғары адамдарды

бөліп көрсету керек. Жеке тұлғаның қабілет және дарындылық мәселесін Орталық Азия мен Қазақстанның көптеген ғалымдары мен ағартушылары зерттеген.

Арабтың сөз бостандығының негізін қалаушылар (Әл-Хорезми, Ферғани, Әл-Фараби, Ибн Сина, Беруни тағы да басқалар) философия, логика, химия, атсрономия, география, медицина, психология, сонымен қатар жасөспірімдерді тәрбиелеуді дамыту үшін үлкен үлес қосты.

Осылай, Әл-Фараби "Бақытқа жету туралы" трактатында этикалық сұрақтармен қатар, адам қабілеттілігіне, оқуды жақсарту мақсатындағы түрлі тәсілдерді қолдануға назар аударады.

Ғылымды дифференциациялаумен байланысты (XIX ғ.) психология мен педагогикада адам психологиясы мен қабілеттілігі туралы зерттеу жұмыстары жүре бастады. Қабілет түсінігінің алғаш негізін қалаушылардың бірі - англиялық психолог Френсис Гальтон (XIX ғ.). Ол адамдардың даралық ерекшеліктер мәселесін зерттеді. Ф. Гальтон өзінің "Таланттың тұқым қуалаушылығы: оның пайда болуы мен заңдылығы" атты еңбегінде қабілеттің пайда болуының әдістемелік базасын негіздеді және келесі заңдылықтарды бөліп көрсетті.

- Егер адам аса жоғары қабілеттерге ие болмаса, бір де бір адам қоғамда жоғары дәрежеге ие болмайды.
- Тек жоғары қабілетке ие болатын адамдардың өмірбаяны талдай келе, қабілеттің кез-келген деңгейі тұқым қуалаушылыққа негізделген деген қорытындыға келеді.

Э. Мейман (XIXI-XIX ғ.ғ.) дарындылықтың теориялық негізін зерттеуді жалғастырды. Ол дарындылықтың туа біткен аспектілерін зертетй отырып, осының негізінде "нышан типтерін" бөлді. Осымен қатар, Мейман табиғи, жасанды моменттерді біріктіруге ұмтылды. Бұл феномен түрлерінен дарындылықты ес, қиял тағы басқа даралық ерекшелітерді зерттей отырып, олар бөлек адамдарда кездесетінін анықтады, әрі адамдардағы дарындылықтың деңгейін анықтауға көңіл бөлді. Э. Мейман дарындылықтың педагогикалық аспектісін: тәрбие мен дарындылықтың, табыстылықтың және жұмысқа қабілеттілігінің байланысын зерттеген.

Диффренциалды психологияның зерттелу көзі - адамның жекелігі болып табылады, бұл істің бастауында неміс психологы В. Штерн (XX ғасырдың бірінші жартысында) тұр. Ол ойлау қабілетін бағалаудың шараларын зерттеп, "ойлау қабілеттерін" зерттеу үшін пайдаланған.

В. Штерн бойынша ақыл-ой қабілетінің белгілері ойлаудың қандай да бір жаңашылдыққа бағытталуы (ақыл-ой қабілетін естен ерекшелейді) және сыртқы жағдайға тәуелділікті мінездемелейтін (өмір талаптары, міндеттері) және өзіндік шығармашылық мәні бар данышпандықты ақыл-ой дарындылығынан ерекшелейтін үйренусішілік болып табылады. Үйренусішілік қабілеттің жалпылық белгілері, ақыл-ой дарындылығын мінездемелік ерекшелігі бойынша, ақыл-ой қабілеті бар ғана облыстың мазмұнын қамтумен шектелетін талант ұғымын ерекшелейді.

Адамның шығармашылық мүмкіндіктері өте ерте байқалады. Өте қарқынды даму кезеңі - 2-5 жас. Осы жас кезеңінде жеке адамның негізі қаланады. Қабілеттің бірінші байқалуы түрлі іс-әрекет түрлеріне еріксіз ұмтылудан байқалады. Сондықтан, шығармашылық мүмкіндіктердің алғышарттарын осы арадан іздеу керек. Ата-ана, тәрбиеші, мұғалімдердің басты міндеті - баланың осы ұмтылыстарын қолдау.

Ерте жас кезеңінде дарынды балаларды өзгелерден айыратын нәрсе себеп-салдарлы байланыстарды бақылау қабілеттілігі және соған сәйкес тиісті қорытындыларды жасау.

Дарынды балаларды ақпаратты және тәжірибеені әрі жалпылай білу қабілеттілігі ерекшелендіреді.

Және бұл балалар жинақталған білімді кең қолдана біледі. Кішкентай «вундеркиндтер» үлкен сөздік қорға бай болады, сұрақ қоя біледі. Олар үлкен ниетпен сөздіктер мен энциклопедияларды оқиды, сөдер ойлап табады, ақыл-ой қабілетін белсенді ететін ойындарды ұнатады.

Дарынды балалар зейіні бір нәрсеге аса шоғырланғыш болады әрі қызыққан іс-әрекетінің нәтижесіне жетуде өте табанды болады.

Дарынды балаларда әділеттілік сезімі өте ерте байқалып, әділеттілік сезімі өте күшті дамыған. Олар өздеріне және айналадағыларға жоғары талаптар қояды, әрі шындыққа өте тез, жылдам үн қосады, әділдік, үйлесімді, табиғатты ұнатады.

Кішкентай таланттардың айқын, ашық қиялы әлемде жоқ жануарларды тауып, оларды жолдас етеді, және фантастикалық өмірді ойдан ойластырады.

Дарынды балалар үшін аса жоғары қорқыныш тән, себебі олар түрлі қауіпті оқиғаларды қиялдап ойдан шығаурға қабілетті. Бұл балалар аса сезімтал, эмоционалды тәуелді, шыдамсыз.

Дарынды балалар үшін танымдық процестерінің озыңқы дамуы тән болады.

Қабылдауларының кеңдігімен ерекшелене отырып, олар айнала әлемдегі болып жатқанды тік әрі тез қабылдайды, сол немесе өзге заттың қалай құралғандығына орай аса сұқтанып көп нәрсені құмартып білгіш болады. Олар бір мезгілде бірнеше процесті бақылауға қабілетті және барлық өзгерісті белсенді түрде зерттеуге бейім.

Олар заттар мен құбылыстар арасындағы байланысты қабылдауға қабілетті әрі соның негізінде қорытындылар жасай алады; оларға өз қиялдарында балама жүйелеер құрау ұнайды.

Дарынды балалардың ерекше есі тілдік дамумен ерекше жетіле отырып, ақпараттың едәуір үлкен бөлігін жинақтауға бейім. Әрі оны қарқынды қолдана біледі.

Дарынды балалардың сөздік қоры бай, әрі олар оны еркін әрі нақты баяндай біледі. Дегенмен, жеке қанағаттануы үшін олар жиі жағдайда өздерінің жеке сөздерін ойлап табады.

Бұл балалардың зейіндерінің шоғырлануы ұзаққа созылады және міндетті шешуде үлкен табандылық танытады.

Дарынды балалардың тағы да кейбір сипаттамалары.

1. Дарынды балаларды жоғары энергетикалық деңгей ажыратады, әрі олар әдеттегідей аз уақыт ұйықтайды.

2. Олардың қол бұлшық еттерінің координациясы және қолдарын меңгеруі жиі жағдайда танымдық қабілеттерінен артта, яғни кеш дамиды.

Талай және дарындылық түрлі интеллектуалды және жеке ерекшеліктерде байқалуы мүмкін.

Н.Б. Шумакованың зерттеулері балалардың жаңа объектімен танысқан кезеңдегі пайда болатын қабілеттердің дамуында екі кезеңнің пайда болуын көрсетеді.

Осы бастауыш жас кезеңіндегі ең бір маңызды мәселе - дарынды балаларды анықтау. Біріншіден, жанұяда дарынды балалар өз дамуларының бастапқы кезеңінде көпшілік арқылы түсінбейтін болады да, жиі жағдайда ата-аналардың өз балаларының белсенді танымдық қабілеттеріне жағымсыз реакция танытуы байқалады.

Екіншіден, белсенді шығармашылық қабілеттер балаларда аса жоғары жүйке – психикалық қозғыштықпен қатар жүзеге асады, әрі бұл шыдамсыздықта, тәбеттің бұзылуында бас ауруы, ұйқының бұзылуымен бірге байқалады. Дер кезінде көрсетілмеген медициналық психологиялық түзету шаралары невроздың пайда болуына және бірқатар психосоматикалық аурулардың пайда болуына әкеліп соғады.

Үшіншіден, дарынды балалар мектеп ұжымына түсе отырып, айналадағы құрбыларының орташа қабілеттілігін көріп, өздерін қолайсыз сезінеді. Нәтижесінде дарынды балалар өздерін ерекшелеп көрсетпеуге, «ақ қарға» болмауға тырысып бағады.

П. Торренс зерттеулері мынаны көрсетеді: дарынды балалар ақыл-ой дамудың бастапқы деңгейлерін тез бастан өткереді де, түрлі жүйкеге ауырлық тудыратын жұмыстарға қарсылық танытады.

Жиі жағдайда шығармашылық ойладың ерекше оригиналдығы айналадғылардың түсінбестігіне әкеліп соғады, әрі олардың бұл әрекетін өзгелер «ауытқу» деп түсінуі мүмкін. Дарынды балалар мектептегі 2/3 уақыт бөлігін құр босқа «интеллектуалды

қарсылық» көрсете отырып өткізеді. Дарынды балалар өз құрбыларына қарағанда әлеуметтік бейімделудің бастапқы деңгейлерін тезірек, жылдамырақ өткереді.

Сонымен, дарындылықтың сақталуы әрі дамуы - қоғам прогресін, өсуін қамтамасыз еттеін проблема.

Дарынды бала коллекция жасаумен айналысады, сөздік қоры бай, күрделі тапсрымаларды қанағат алып отырып, орындайды, жауап беруде қиын жолдарды қолданады, зейінді шоғырландыруы жоғары, тұтас алғанда интеллект коэфициенті жоғары.

Дарынды баланың психоәлеуметтік аспекттері келесідей сипатта мінезделеді: әділдік сезмінің күшті дамуы; бағалықтың жекелік жүйесі кішкентай балаларда өте кең және негізінен қоршаған ортаға әділдік қарым-қатынас; көбіне шындықпен сәйкес келмейтін қиялының жоғарылығы; әзіл-сықақ сезімінің жақсы дамуы; әлі шше алмайтын мәселелерді шешуге талпынуы; көп елестету мен қиялдың нәтижесінен қорқыныш сезімінің болуы; экстрасенсорлы қабылдауының дамуы; кейбір дарынды балаларда телепатия, болжау қабіелттілігі болады; мектепке дейінгі жылдары дарынды балалар оқиғалар мен құбылыстарды талқылауда эгоцентристтер болып табылады. Бұл бала қатарларының арасында кейбір әлеуметтік ұнатпаушылықты тудырады.

Балалық шақтағы интеллектің құрамындағы шешуші рөлді Я.А. Пономареваның "әрекеттің шкі жоспары" сияқты, ақыл-ой дамуының жас ерекшелік динамикасы туралы еңбегі дәлелдейді. Ақыл-ой дамуының жасқа байланысты өсуі, мектепке дейінгі шақта қарқынды түрде байқалады екен. Бес жарым жастан кейін, бұл жеделдік баяулайды да 12 жаста әрекеттің ішкі жоспарының дамуы аяқталады.

Жас ерекшелік аспектісінде интеллект динамикасымен бір уақытта, теория мен практика үшін, бұл феномендегі жалпы және "арнайы" қасиеттердің өзара қатынасы туралы мәселе маңызды болып табылады. Интеллектің жалпы және "аранйы" кезеңдері С.Л. Рубинштейн мен Б.М. Теплов көрсеткендей іс-әрекетте бірлесе дамиды, ол оқушының қандай да бір мектептік пәнде табысты болуынан байқалады. Бірақ, бұл даралау С.Л. Рубинштейн "адамның барлық арнайы қабілеттері - бұл оқу мен еңбекке қабілеттіліктің түрлі көрініс берулері" де айтқанындай, елестерді жоғалтуға әкелмеуі керек.

Дарындылықтың түрлерінің дифференциясы классификацияға негізделген критерий бойынша анықталады. Дарындылықта сандық және сапалық аспектіні бөлуге болады.

Дарындылықтың сапалық мінездемесін талдау бойынша түрлерді адамның психикалық мүмкнідіктерінің спецификасына және олардың қандай да бір іс-әрекетте көрінуіне байланысты бөлуді ұсынады. Дарындылықтың сандық мінездемесін талдау адамның психикалық мүмкіндіктерінің деңгейін сипаттауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Учителю об одаренных детях (пособие для учителя) под ред. В.П. Лебедевой. В.И. Панова – Москва, Молодая гвардия, 1997, с. 18-26.

2. Психология одаренности детей и подростков (под.ред. Н.С. Лейтеса, - Москва. Издат. Центр «Академия», 1996, с. 4-55.

3. Лейтес Н.С. Об умственной одаренности. – Москва, 1960. С. 158-171

4. Яковлев Е. Развитие творческой одаренности детей школьного возраста (школьный психолог) №39, 2001, с. 6-7.

5. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детском возрасте. - Москва, 1984. С.3-12, 54-68.

Резюме

В статье рассматривается об особенностях одаренных детей.

Summary

In article is considered about features of exceptional children.

ОҚУШЫНЫҢ «ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ҚАБІЛЕТІН» ДАМЫТУҒА ОҚЫТУДЫҢ ОЗЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мукашева Чекерхан Турыскелдиевна,
Алматы обл. Жаркент қаласы
"А .В Луначарский атындағы орта
мектеп-гимназия мектепке дейінгі
шағын орталығымен" коммуналдық
мемлекеттік мекемесінің
химия -биология пәні мұғалімі

Білім беру жүйесін ізгілендіру қазіргі кезеңдегі даму жағдайында педагог кадрлардың жалпы және кәсіби даярлығына, олардың жеке шығармашылығына жоғары талаптар қоюда.

Бүгінде жаһандану заманында жас ұрпаққа әлемдік стандартқа сәйкес білім беру мәселесі республикамызда ғылыми-педагогикалық тұрғыда ізденіспен әлемдік жинақталған тәжірибеге, отандық қол жеткен табыстарды саралай отырып, ұлттық ерекшеліктерді ескере, оқыту мен тәрбиелеуді жаңаша ұйымдастыруымен көкейкесті мәселе болып отыр.

Қоғам сұранысынан туындап отырған талапқа сәйкес оқушының ой-өрісін дамытып, алған білімдерін өз тәжірибесінде жаңа жағдайларда қолдану біліктілігін, ізденімпаз, шығармашыл тұлға қалыптастырудың бірден-бір жолы жаңа оқыту технологиясыа көшу екенін әлемдік тәжірибе дәлелдеуде.

Қазіргі таңда республикамызда жаңа оқыту технологиясыа көшуге дайындық жұмыстары жан-жақты талқылануда. Мұндағы біздің басты ұстанымымыз-тұлғаның жеке дамуына негізделген, жан-жақты зерттеліп, сараланған білім беру үлгісінің басым бағыттарын айқындау, нәтижесінде еліміздің әлемдік өркениетке негізделген білім саясатындағы стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру.

Жаңа оқыту технологиясына көшу-қоғамдағы елеулі өзгерістер мен адамдар арасындағы қарым-қатынас құралдарының қарыштап дамуына байланысты жаңа адамды қалыптастыруды көздеген заман талабы.Әлемдік білім кеңістігіндегі оқытудың озық технологияларын қамтитын жаңа білім мазмұны шынайы жарыс, адал бәсекеге қабілетті адам тәрбиелеуді қамтамасыз етуге тиіс.

Жаңа оқыту технологиясын оқытудағы басты мақсаты

қарқынды дамып келе жатқан ортада өмір сүруге қабілетті;

өзін-өзі дамытуға;

өз ойын еркін айта білуге;

өз қалауымен қоғам талабына сай өзін көрсете білуге бейім;

жоғары білімді шығармашыл дамыған тұлғаны қалыптастыру.

Қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап дамыған кезінде оқу-білімнің, соның ішінде болашағымыз-бүгінгі мектеп оқушысының білімі мен тәрбиесі маңызды мәселе.Еліміздің әлеуметтік экономикасының дамуына өзіндік үлес қоса алатын, өзіндік ой-пікірі бар, жан-жақты дамыған, білімді де білікті тұлғаны дайындап, тәрбиелеу-аса құрметті қоғамдық міндет.Себебі, ел тұтқасын жан-жақты білімді ұрпақ ұстанған шақта ғана өркениет алға дамымақ.

Жас ұрпаққа білім беруде, оларды болашақ еліміздің тұтқасы етіп тәрбиелеу-әр ұстаздың, әрбір мектептің ең қасиетті міндеті.Осы міндеттерді орындау мақсатында білім

беру саласында да елеулі әрі ауқымды өзгерістер өрістеуде.Осы мақсатта мемлекетіміздің білім сапасын арттыратын түрлі құжаттар қабылданып, бағдарламалар енгізілуде.

Білім беруді жаңарту –үнемі алға қарай ұмтылу мен дамыту үрдісі, бұл білім беруде кезең-кезеңімен өтетін және алынған нәтижелерге сәйкес түзету енгізіліп, талданатын өзгерістер.Сонымен қатар білім беруді жаңарту үрдісі салт-дәстүрді, мәдени мұраны, жалпы ұлттық құндылықтарды көздің қарашығындай сақтауды талап ететін тұрақты жүйелерден тұрады.Сондықтан да жаңа оқыту технологиясына көшуді жүзеге асыру – оның қажеттілігі мен тиімділігін әр педагогтың, әр ата-ананың саналы түрде түсінуін, қабылдауы мен оған белсенді түрде араласуына мүмкіндік беруді, асқан ұқыптылық пен сезімталдықты қажет ететін үрдіс.

Жаңа оқыту технологияларының ерекшелік жағы ол жеке тұлғалық қасиеттерге бағдарланған оқыту, проблемалық бағытқа және шығармашылық сипатқа ие, оның басты бағдары-білім беру, жаңа дүниені ашу мен іздену арқылы білімді іс жүзінде қолдану; баланың жалпы және арнайы қабілеттерін дамыту, білім біліктерді игеру мүмкіндіктерімен оларды қолдану жолдарын көрсетеді.

Педагогикалық әрекет – күрделі, әрі көпжақты. Оның көптеген компоненттерінің ішінен үш негізгісін бөліп көрсетуге болады: мағынасы, әдістемесі және әлеуметтік-психологиялық компоненттері. Осы үш компоненттің біртұтастығы мен өзара байланысы педагогикалық жүйенің міндеттерінің толық жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Интеллект таным арқылы дамиды. Таным дегеніміз:

«білім алу, объективті әлем заңдылығын түсіну, қандай да болмасын бір саладағы білім жиынтығы»;

«шынайы өмірді білдірудің ең жоғарғы формасы. Жеке тұлға сезімдік, эмпирикалық және ойлау сияқты танымның әртүрлі деңгейлері, сондай-ақ қабылдау, елестету, ғылыми мәтіндер, заттар сияқты таным формалары арқылы ұжыммен жасалған білімнің объективтік жүйелерін меңгере отырып таниды»;

Адамның шынайы өмірді білдіруші процесі, танымның, яғни заттар мен тұтастай құбылыстарды білдіретін қабылдаудың құрамына кіретін түйсінудің алғашқы сатысы. Осыған орай, таным объектілерінің негізгі, тікелей қабылдай алмайтын қабілеттерін білуге ойлау жолымен қол жеткізуге болады. Ойлау сатысындағы таным табиғат заңы деген негізгі, нақты факторлардан негізгі құбылыстарға және абстрактыға деген нақтылықтан қоғамға қарай жылжиды .

Ал, Дж. Рензулли өзінің еңбегінде «интеллект» түсінігін әртүрлі салаларда кездесетін орта деңгейден жоғары қабілеттер ретінде қарастырады. Оларға:

Негізгі интеллектуалдық қабілеттер;

Арнайы академиялық қабілеттер;

өнімді және шығармашылық ойлау қабілеттері;

психологиялық оқып-үйрену;

визуалдық қабілеттер;

өнерге деген қабілетттер жатады.

интеллектуалдық қабілет – жеке өмірді құруға және тұлғаның өз бетінше дамуына өз кезегінде әсер ететін, жалпы оның өмірлік іс-әрекетінің өзіндік сипатын ойлаудың жеке тұлғалық қабілетін құрайтын жеке тұлғаның ерекшелігі.

Оқушылардың интеллектуалдық дамуының 5 деңгейін анықтайды:

Оқушылық деңгей, яғни дайын күйінде көрсеткенде оқылған материалды санамен танып білу және осы негіздегі типтік тапсырмаларды шешу;

Алгоритімдік деңгей, яғни типтік жағдайларда жиналған дағдыларды өзбетінше қолдану; осы екі деңгей репродуктивтік ойлау іс-әрекетін білдіреді, ең қолайлы ортақ нәтижелерді таңдай отырып өзбетінше кескіндерді, кестелерді, алгоритм диаграммаларын, блоктарды құрастыру.

Қайта жасаушы деңгей күрделі тапсырмаларды шешуде бірнеше алгоритмдерді, алдын-ала зерттелген материалдары қолдану, пән аралық байланыс. Оқушылардың

пайдалы интеллектуалдық әрекеттерінің ең жоғарғы осы деңгейі аталған ғылым мәселелерін толық көру материалдарының алдын-ала зерттеуін талдауды талап ететін тапсырманың күрделік деңгейі байланысты дифференциялау сияқты әдістер көмегімен құрылады;

Эврикалық деңгей - ақылдық жұмыстар нәтижесімен стандарттық емес тапсырмаларды шешу, яғни тұлғалық-маңызды жаңалықтар; зерттелген материалдардың бірнеше тақырыптарын бойға сіңіруді талап ететін проблемалық-логикалық тапсырмаларды шешу; қосымша тізім бойынша ақпараттық жинақ жасау, ұйқас ойлауды талап ететін жұмыс, себеп-салдарлық байланыстар орнату, ғылыми әдістерді біртіндеп қолдану.

Шығармашылық деңгей - мәселелер қою және оны шеше білу, ғылыми жұмыс деңгейі, нәтижесінде қоғамдық маңызға ие болатындай жаңалық ашу.

Біз, осы пікірге қосатынымыз, интеллектуалдық қабілеттер деп сапалы түрде қабылдау, есте сақтау, назарға алу, қиял және ойлау сияқты қабілеттерді айта аламыз; және жалпы білім беруші мекемелер оқушыларының алғашқы интеллектуалдық мәліметтерін топтастыра отырып біз «интеллектуалдық қабілет» түсінігінің келесі дефинициясын береміз: интеллектуалдық қабілет дегеніміз - оқушылардың алған білімдері мен дағдыларын өзбетімен үйрену және тереңдету мақсатында сапалы түрде қабылдау, есте сақтау, назарға алу, қиял мен ойлау қабілеттеріне әсер ететін рационалдық таным қызметтерінің жиынтығы.

Оқу процесінде жаңа оқыту технологиясын ерекше орын алады. Жаңа оқыту технологиясын қолдану – оқушының оқудағы іс - әрекетін және қалыпсыз жағдайларда өз білімін қолдануға мүмкіндік береді.

Дамыта оқыту технологиясы – шығармашылық ойлауға, сапалы дамуға, қиялдауға, есте сақтау,тіл дамытуға бағытталған. Бұл технологияның ерекшелігі: оқығанын пікірсайысқа салу, сабақ құрылымының тиімділігі, дидактикалық ойындар, өзіндік іс - әрекет қарқындылығы, сабақта әр оқушыға өзін - өзі көрсетуге мүмкіндік беретін педагогикалық жағдай құру. Бұл технологияның бір ерекшелігі «жақсы», «жаман» оқушылар деп бөлмей, барлық баланың ой - өрісін дамыту үшін қолайлы жағдай туғызуды мақсат тұтуы.

Коммуникативті оқыту технологиясы – сабақта диалогтық және монологтық оқытудағы жағдайды жасайды. Коммуникативтік әдіс оқушылардың танымдық оқу іс - әрекетін ұйымдастырудың негізгі құралы болып табылады. Коммуникативтік әдісті қолдану кезінде қарым – қатынас дағдысы, тұлғаның адамгершілік қасиеті, өзінің ортақ мақсаты тілегіне бағына білуін қалыптастырады.

Жоғарыда көрсетілген барлық технологияларды орынды, шеберлікпен қолдана білсе, үлкен нәтижеге жетуге болатынын және жоғары дидактикалық жетістіктерді байқауға болатындығы анық. Осыған орай жеке тұлғаны жан – жақты дамытуда жеке тұлғаға бағытталған сабақ құрылымының технологиясы да,мұғалімге қойылатын талап та өзге болуы тиіс.

Жеке тұлғаға бағытталған сабақ дегеніміз – оқушыға деген құрмет,ізгі қатынас, оқушылардың тұлғалық ерекшеліктері ашылатын, қасиеттері қалыптасатын, мүмкіндіктері жүзеге асырылатын оқыту жағдаяты, «сахналық алаң». Осындай сабақты жобалау және өткізу технологиясы мұғалімді жаңа, бұрын таныс емес кәсіби позицияға қояды: әр баланың жеке даму процесіне,оның тұлғалық қалыптасуына кешенді педагогикалық бақылау жүргізетін, ол бір мезгілде пән мұғалімі де болуы тиіс.

Адамның ойы білімсіздіктен білімге, үстірттіктен адамның қызметін қалыптастыратын жағдай қызметіне қажет білімнің тереңдігі мен жан-жақтылығына тұрақты түрде қозғалыста болады. Сондықтан, оқытушы нақты байланыс бейнелерінің психикалық үдерісі және объективті әлемнің заттары және құбылыстарының қатынастары деп түсінетін ойлауды дамытумен белсенді айналысуы керек.

Оқушының интеллектуалдық қабілеті төмендегідей мазмұндардан тұрады:

1) интеллектуалдық қабілет операциялары (талдау, синтездеу, салыстыру, жалпылау абстрактылау, нақтылау);

2) формалар (түсінік, сынау, ой қорытындысы);

3) түрлері (көрнекі-құралдық-әрекеттік, бейнелік, алаңғасарлы ойлау);

4) әдіс-тәсілдер (индукция, дедукция).

Шығармашылық ойлауды табысты дамыту шарттарының бірі педагогтың сөйлеу мәнері жалпы интеллектуалдық ептілікпен қамтамасыз ету болып келеді. Интеллектуалдық қабілеттер мен ептіліктер ойлауын дамыту мәселелері әрқашанда дидактғалымдардың басты назарында. Жетістіктер негізінде философ-психологтар төмендегідей ойлау операцияларынан тұратын интеллектуалдық ептіліктерді қалыптастырудың әдістәсілдерін ұсына отырып осы мәселенің педагогикалық аспектісін қарастырады:

6. талдау, яғни зерттеу объектісінің тұтас құрылымын құрастырушы бөлшектерге ойша бөлу;

7. жинақтау, яғни бөлшектерді біріктіре отырып тұтас құрылым жасау;

8. салыстыру, яғни ұқсастық пен айырмашылық байланыстарын анықтау;

9. жалпылау, яғни мәнді қасиетер мен ұқсастықтарды біріктіру негізінде жалпы белгілерді ерекшелеу;

10. абстрактылау, яғни іс жүзінде өзбетінше өмір сүре алмайтын құбылыстардың кейбір жақтары мен аспектілерін ерекшелеу;

11. нақтылау, яғни жалпы белгілерден ерекшелену және жеке, дара белгілерді ерекшелеу;

12. жүйелеу немесе жіктеу, яғни заттар мен құбылыстарды ойша топтар мен топтамаларға бөлу.

И.И. Левиннің еңбегінде біз педагогтың зияттық ептілігін қалыптастыру мәселесіне жүйелілік тұрғыдан қарағандығын байқады. Оның ұсынып отырған теориялық мәліметтерін, практикалық нұсқауларын біз оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда қолданамыз.

І. талдау мен синтездеуге үйрету үшін, ең алдымен:

1) объектілерді құрамдас бөліктерге бөлу керек;

2) объектінің кейбір мәнді жақтарын ерекшелеу;

3) әрбір бөлікті (жақтарды) бір тұтас элемент ретінде зерттеу;

4) объекті бөліктерін бір тұтас етіп біріктіру .

Оқушылардағы талдау мен синтездеу дағдыларын дамытуды, ең алдымен оқу, ғылыми-көпшілік және ғылыми әдебиетерді оқу процесінде жүзеге асыруға болады. Мазмұны мектептік оқулықтардан тыс кітаптар мен қосымша әдебиеттерді оқу оқушылардың білімге деген қажеттілігінің пайда болуымен байланысты және танымдық қызығушылықтарды қанағаттандандыру, қабілеттілік пен бейімділік құралдары ретінде қызмет етеді. Әдебиетпен жұмыс істеу ғылыми-зерттеу жұмысының бір әдісі. Өзбетінше білім алуда кітап білімнің негізгі көзі болып саналады.

Оқушылар үшін кітаппен жұмыс істеудің ең кең тараған, яғни мәнді, ойлы топтарды айқындау, жоспар, конспект, тезис, кескін, кесте, диаграмма, қорытындылар жасау секілді тәсілдерден тұратын танымдық деңгей қолайлы.

Педагогтың қарым-қатынас мәнері – бұл мәлімет беруде дауыс пен денені қолдану, яғни біз көретін және еститін. Біз мәнерді көрсететін «терезе» деп қарастыруға болады. Егер ол сынық, тұманданған, таза емес болса, онда мазмұнды түсінуге кедергі келтіреді, ал ол таза болса, «сөздің» барлық аспектілерін жан – жақты қабылдауға мүмкіндік береді.

Мектебіміздің негізгі басты идеясы аясында оқытушы–ғалымға білікті болу аз, ол бәсекеге қабілетті болуы керек, үнемі өзін дамытып отыруы керек деген басты сенім қалыптасқан. Мектепте білімдер кеңістігінде өз орнын нақты алған оқытудың кредиттік жүйесінде оқушы индивидуалды жұмыс істеу стиліне, таңдау траекториясын алуға ие болады.

Жаңа оқыту технологиясы білімдер саласында жаңашыл білім беруге өтуді, «білім», «ептілік», «дағды» атты педагогикалық тәжірибені, оқытушылардың мәдени-тарихи педагогикаға өтуге мүмкіндік береді.

Жаңа технология оқытудың индивидуализациялау негізін береді, таңдау сипатына ие және бәсекеге қабілетті жан-жақты творчестволы дамыған тұлғаны қалыптастырады деген құндылықтарды басшылыққа алады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Тоқсанбаева Н,Қ. Танымдық іс-әрекетке кіріспе. Монография.- 2006. – Алматы: Қазақ университеті.-270 б.

2.Джакупов С.М. Методололгические пробелмы изучения совместной деятельности // Методологические проблемы общей психологии: Учебное пособие-Алматы: Изд-во “Қазақ университеті”, 2003. - С. 114-149.

3.Мұқанов М.М. Ақыл-ой өрісі. -Алматы, 1975. – 181 с.

Резюме

В статье рассматривается о значимости инновационных технологии в обучении детей с интеллектуальными способностями.

Summary

In article is considered about the importance innovative technologies in training of children with mental abilities.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Тохтахунова Мукарам Мисалимқызы,
Алматы обл. Панфилов ауданы. Шолақай ауылы
Ж.Бусақов атындағы орта мектеп,
мектепке дейінгі шағын орталығының
бастауыш сынып мұғалімі

Адамгершілік тәрбиесі дегеніміз - оқушылардың бойында белгілі бір мінез - құлықтардың сипаттарын қалыптастыру, өзіне және өзге де адамдарға, отбасының мүшелеріне, ата - анасына, тума - туысқандарына, туған жеріне, табиғат пен қоғамға, мемлекет пен Отанға деген қатынасын анықтайтын мінез -құлық, тәртіп нормалары мен ережелерін дарыту мақсатын жүзеге асыру бағытындағы ересек адамдардың, тәрбиеші, мұғалімдердің қызметі. Абай: "Адамның адамшылығы, адамгершілігі - ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан,-"дейді

Адамгершілік тәрбиесі - меңгерген идея, қоғамдық моральдың нормалары мен принциптері, іс - тәжірибелік әрекетке қатысуы негізінде тұрақты моральдық сапаны адамгершілік қажеттілікті, сенімді және сезімді, қасиетті, дағдыны және мінез - құлық әдетін, әдепті қалыптастыру процесі. Жеке адамның үйлесімді дамуының, рухани ізгілік негізінде қалыптасуының жетекші жағы. Адамгершілік - адам жанының қабылдап алған рухани сапасы. Адамның жақсы қасиеті оның табиғатынан тыс болуы мүмкін емес. Табиғат адамға игіліктерді, адамдық қадір - қасиетті, ізгілікті түсінуіне, қабылдауына мүмкіндіктер береді. Бұл мүмкіндіктер бара - бара шын мәніндегі ізгілікке, адам жанының жақсы сапаларының біріне айналады. Ізгілік қасиеттер тектілікке, білімге, мәдениетке, өскен ортасына, тәлім - тәрбиеге байланысты болады. [1].

Адамгершілік тәрбиенің теориялық негізін этика, әдеп, әдептілік, инабаттылық, мінез-құлық көркемділігі, парасаттылық құрайды.

Адамгершілік тәрбиесі міндеттерінің негізі - оқушылардың белсенді өмірлік позициясын, саналы көзқарасын, сөзі мен ісінің бірлігін, адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру. Адамгершілік тәрбиесі - адамның санасы, адамгершілік сезімі, ар-ұяты, адамгершілік еркі, қоғамдық «бағалы қасиеттері бір-бірімен байланысты тұтас адамгершілікті тұлғаны қалыптастыру.

-жас ұрпақтың туған жерге, өскен ортасына, ата-анасына, бауырларына, Отанға, қоғамға, еңбекке, адамдарға, өзінің - өзіне деген қатынасын, сезімін дамыту.

-қазіргі өмір талабына сай тұтас адамгершілік, имандылық, ізгілік, әдептілік қасиеттерін тәрбиелеу.

Адамның адамгершілік қасиеттерінің құрылымын психолог-педагогтар төмендегі бөліктерден: сезім, сана, сенім, мінез – құлық дағдысынан құралады деген қорытынды жасайды. Тәрбиелейтін қасиеттеріне қарай бұл бөліктердің тәрбие процесіндегі жетекшілік ролі өзгеріп тұрады. Абайдың пікірінше, адамгершілік мұраты-«Толық адам». Ол адамның үш-ақ қасиеті: «Нұрлы -ақыл, жылы жүрек, ыстық қайрат» иесін қалыптастырудан тұрады. Адамгершілік тәрбиесінің мазмұны-жүйеленген адамгершілік, имандылық, ізгілік қасиеттерді, сапаны, сезімді, ізгілікті сананы қалыптастыру бағытында сан-салалы жұмыс түрлерін жүргізе отырып, жастарды көркем мінез-құлық ережелері, моральдық нормалар туралы біліммен, іскерлікпен, дағдымен қаруландыру. Адамгершілік қасиеттер әлеуметтік, қоғамдық ортаның ықпалымен қалыптасатындықтан отбасы, мектеп, оқу-еңбек орындарының тәрбиелік әсерін орынды, дұрыс ұйымдастыруға баса назар аударған дұрыс. Адамгершілік тәрбиесін қалыптастыру әдіс-тәсіл, құралдары сан алуан. Ықпал ету механизмдері де көп қырлы. Адамгершілік тәрбиесі адамның ізгілікті қасиеттерін дамыту көзі болғандықтан жеке тұлғаны жақсылық жасауға ынталандыратын педагогикалық, тәрбиелік жағдаяттар туындата отырып, әрбір жеткіншек бойында имандылық, әдептілік қалыптасатындай жағдай жасалады. Өйткені, адам баласына деген мейірім ең жақын адамын: ата- анасын, бауырларын сүюден басталады. Адамды ең биік құндылық ретінде бағалау осы сүйіспеншіліктен бастау алады. Адамгершілік адамзат қоғамының даму тарихының барлық сатысында дамып, қалыптасып, әрбір дәуірдің өзіндік қайшылықтарымен біте қайысып жетіледі. Адамгершілік қасиеттер мен әдеп нормаларын, қарым-қатынас мәдениетін сақтаған жан ғана әлеуметтік-қоғамдық, құқықтық заң ережелері мен заңдылықты үйлесімдікті сақтай отырып өмір сүреді. Ізгілікті қасиет негізінде жалпыланып, жүйеленген түрде адамның көзқарасы, қоғамдық болмысы бейнеленіп, оның нақты тарихи, қоғамдық қарым-қатынас жүйесінен алатын орны айқындалады. Ізгілік арқауы Мұхтар Шаханов сөзімен айтсақ: «Техникалық санаты мен ғылыми өр талғамын, Өз ұлтының сан ғасырлық рухына...» жалғастыра білетін Азамат тәрбиелеуде. Ұлттық сана, ұлттық болмыс негізін қалыптастыру жеткіншектерді жалпы адамзаттық құндылық, бағалық, ұлттық төл мәдениет негізінде дүниенің мән-мағынасын түсініп, игеруіне, өзгеріске толы әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайға бейімделіп, өмірден өз орнын табуына көмектесу- бәрі-бәрі тұлғаның ізгілікті қасиетіне байланысты. Абайдың пікірінше ізгіліктің басты арқауы - «өз халқының төл мәдениеті. Оған ұлттық бағдар тән. Ізгілік қасиет- адамның білімі мен намысы, сенімі, ар-ұжданы, мұраты, мақсаты, әлеуметтік әдет, мінез-құлық, тәртіпті, қатынасты реттеуші негіз ретіндегі дүниетаным діңгегі.

Адамгершілік ұғымы - педагогика, психология, философия ғылымдарының категориясы. Бұл ұғымдарға талдау жасауда оған ықпал ететін, онымен байланысты факторларды анықтау қажет. Алдымен, адамгершілік, әлеуметтік, экономикалық бағыттағы байланысын. Бұл адамгершілік қасиеттерін әлеуметтік сипатын көрсетеді. Діни тұрғыдан адамгершілік ұғымы діни көзқарасқа негізделеді. Таптық қоғамда таптық сипатта қарастырылса, қазіргі кезенде педагогика ғылымы адамгершілік ұғымын аксиологиялық-құндылықтар теориясы негізінде, рухани-мәдени негізде түсіндіреді». Қорыта келгенде, адамгершілік тәрбиесінің жүйесі: сезім, сана, сенім, адамгершілік әдет-дағды (категориялары) ұғымдарымен анықталады деп тұжырымдалады [3]. Ізгілік

қасиеттердің түп-тамыры-адамгершілік. Бұл қасиеттер адамның, жеке тұлғаның өмірге көзқарасына, мінез-құлқына, өскен ортасына, тәрбиеге байланысты. Ізгілік ұғымы көне түркі әлемінде «жәуәнмәрттілік» мағынасында қарастырылған. Ал парсы тілінде «жувонмард» сөзі «жувон» жігіт, жомарттық, қайырымды, кеңпейіл деген ұғым білдіреді, яғни ұнамды қасиеттер жиынтығы деген мағына береді. Ізгілік-адамды ең жоғарғы құндылық деп бағалайтын, оның шығармашылықпен еркін дамуына мүмкіндік беретін әлеуметтік құндылықтардың жиынтығын бейнелейтін жалпы философиялық ұғым. Ізгілік –адамға тілектестік, қайырымдылық қатынас көрсететін, оның беделін құрметтеушілік, қатыгездік пен дөрекілікке келіспеушілік қасиеттері бар жеке тұлғаның бейнесі. «Гуманизм» ұғымын қоғамның идеологиялық негізі тұрғысынан қарастырып, оған адамның материалдық, рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған мораль принципі. Гумандық-адамгершілік-психологиялық ұғым. Ол адамжандылық, оны жоғары құндылық деп саналы бағалау және адамның қоғамға, өзге жандармен қарым-қатынасында көрінетін тұлғалық қасиеттерінің жиынтығы [3]. Гуманизм - адамгершілік, адамға деген сүйіспеншілік идеясын бейнелейтін көзқарас. Гуманизм -адамгершілік, ізгілік, имандылық. Гуманды - адамгершілік, биік парасаттылық. Гуманизм адамды сыйлау, оған қамқорлық жасау, оның күшіне сену рухында, адамның басқалармен, қоғаммен, қарым-қатынасындағы мінезін реттеп отырады. Гуманизм - философия, тарих тұрғысындағы білімдердің, ерекше өнердің жиынтығы ғана емес, сонымен бірге ол адамның ақыл - ойының ерекше бір қасиеті. Гуманизм-адамның қадір-қасиеті мен құқын құрметтеуді, оның жеке тұлға ретіндегі бағасы, адамның игілігіне, оның жан-жақты дамуына жасаған қамқорлықты білдіретін көзқарастардың жиынтығы. Ұлы Абай гуманизм мәселесін «жәуәнмәрттілік» философиялық ұғымы негізінде жан-жақты қарастырған. Отыз сегізінші қара сөзінде: «Белгілі жәуәнмәрттілік үш хислат бірлән болар деген сиддық (шындық), кәрім(ізгілік), ғақыл (даналық)»,-дейді.

Гуманизм - адамның беделін құрметтеуді, адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеу мәні мен жолдарын қарастыратын, адамгершілік туралы теорияларды, өнер туындысын, көзқарастарды, ой-пікірлерді ғылыми тұрғыдан түсіндіретін ережелер жиынтығы.

Гумандық - жеке тұлға арасындағы қатынастарда, түрлі ортада адамдардың әрекеті мен қарым-қатынасынан көрінетін тұлғаның адамгершілік қасиеті . Гумандық қарым-қатынас адам бойындағы адамгершілік түсінік, сезім, мінез-құлық тұтастығы, бірлігімен анықталады. Гуманизм-«humanus» латын сөзі адамсүйгіштік, адамға, адамдық қасиеттерге құрметпен қарау; адамшылық, адамгершілік деген мағына береді [4].

Гуманизм-адамның беделін құрметтеуді, адамдардың адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуді түсіндіретін көзқарастар, ой-пікірлер, өнер туындысы Сөйтіп, ғылыми еңбегінде Абайдың идеяларын қортындылай келе, жәуанмәрттілікті мынадай формуламен анықтаған. Жәуанмәрттілік = Нұрлы ақыл + Ыстық қайрат + Жылы жүрек.

Гуманистік ойлардың тарихи сабақтастығын ескере келе адам баласының адамдық сипатын анықтауға үш қасиет жеткілікті. Бұл үш қасиет гумандықты толықтырады деп анықтама берген.

Ізгілік ұғымымен қатар «этика», «этикет», «әдеп», «әдептілік» ұғымдары грек философтарының еңбектерінен бастау алып, «мораль теориясы», «адамгершілік туралы ілім» ретінде қалыптасты. Әдеп, әдептілік, кәсіби әдептілік мәселерін зерттеуші ғалымдар: И.С.Кон, С.С.Уткин, Э.Фаркаш.бұл ұғым, түсініктерден адамгершілік, ізгілік, әдеп ұғымдарының сабақтас, мағыналас екендігін атай отырып, олар өзара ішкі байланыстар арқылы ашылады, әрі қоғамдық салт-дәстүр, танымнаным, әдет-ғұрып, халық зандылығымен түсіндіріледі.Мысалы, ғалым С.С.Уткин «Әдеп дегеніміз-адамгершілік туралы және оның ерекшеліктері мен даму заңдылықтары туралы ілім» дейді. Ал философ А.Ф.Шишкиннің айтуынша «Әдеп дегеніміз-әлеуметтік мән- мағынасы бар моральдық даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін білдіретін қоғамдық танымның формасы» дейді.

Абай өз шығармаларында «адамға мейірбандық көрсету, сұлулыққа ұмтылу – жоғары имандылық қасиетінің белгісі, көрінісі» деп айтудан жалықпаған. «Өзің үшін

еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хйуанның бірі боласың; адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың» деп ойшыл ақынның түйгені Ы.Алтынсариннің «Құдай тағала жақтайды» деген ойымен астасып жатқандай. Абай жолын қуған Шәкәрім ойлары тарихтың өн бойында қалыптасқан қазақ халқының жандүниесінен, ұлт санасындағы наным-сенім мен негізгі ұғым- түсініктен хабар беретін поэтикалық және философиялық-педагогикалық құбылысты игеру болды. Шәкәрім өзіне дейінгі ойшыл ғұламалар, ағартушылар бағыттарына талдау жасайды. Шәкәрімнің «Иманым» деген үлкен тақырыпты қамтитын циклды өлеңдері – шығыс үлгісінде жазылған философиялық еңбек. Онда ол: ‘‘…адам бойындағы асыл қасиеттер деп ержүректік, қайтпас қайсарлық, ақыл мен күш,ептілік, елге, жерге отбасына мейірімділік шапағаты аталады” деген ой түйіндейді.

«Имандылық – әр халықтың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, күнделікті өмір сүру тәсілдерінде кездесетін жөн-жоралғыларына байланысты және адамгершілік қасиеттерді сеніммен ұштастыра отырып, ұрпақ бойында ұлттық ерекшелігіне байланысты туатын ізгі қасиеттер жиынтығы». Демек, ол – адамдық қасиет сапасының бір белгісі, адамның сана-сезімі мен ар-ұжданына қайшы келмейтін, елінің,халқының, ұлтының мақсатын көздейтін, тарихи прогреспен ұштасып отыратын құндылықтар дүниесінің жиынтығы.

Ізденіс барысында байқалған жағдай ізгілік қасиеттері, адамгершілік, әдептілік, имандылық қасиеттеріне қосылып, олардың категориялық анықтамаларының ішіне кіретіндігі, бұл жағдайдың бірыңғай мағыналас болуы мен ізгілік қасиеттеріне берілген анықтамалардың көп таралмағандығын көрсетеді. М.Жұмабаевтың таным анықтамасы бойынша: «Адамға қалайда болса, қашанда болса пайда келтіретін ой, һәм іс ізгілік деп аталады. Ізгілікке ұмтылу, жауыздықтан безу.Адамның шын мағынасымен адам болу үшін, өзін сүю, жақындарын сүюмен қанағаттанбай, жалпыадамзатты сүю шарт, сол адамды ізгі деп атаймыз» деген. [5].

Бұл анықтамадан М.Жұмабаевтың ізгілік қасиетіне терең түсінігін байқаймыз. Бірақ қазіргі заманға сай толықтыруды қажет етеді.

Ғалымдар жеке тұлғаның моральдық сапасын үш бөлікке бөледі: жеке тұлғаның өзіне және жалпы адамдарға деген қатынасты; жеке тұлғаның заттарға, материалдық құндылықтарға деген қатынасы; жеке тұлғаның еңбекке байланысты ұғымы. Бұл жерде гумандық бірінші бөлік құрамына кіретіндігін байқаймыз. Жалпы алғанда психологиялық–педагогикалық әдебиеттерді талдаудан шығатын бір қорытынды: ол-жеке тұлғаның гуманды сапасына деген ғылыми көзқарастың әр түрлі болып келетіндігі. Дегенмен, «гумандық қасиеті мол жеке тұлғаға тән ортақ қасиеттер: адамдар үшін өмір сүру, адамдарға деген сыйластық пен сүйіспеншілік; адамдардың қуанышы мен ренішіне ортақтасу; көмектесе, қамқорлық жасай білу. Философиялық анықтама бойынша, ізгілікті, адамгершілік қарым-қатынас адамдардың іс-әрекеті мен өмір сүру процесінде туындайтын қоғамдық қатынастың жиі кездесетін ұғым, ерекше түр; сонымен қатар- адамдардың бірлескен іс-әрекетінде бір-бірімен адамшылық қасиетке негізделген өзара тәуелділігі мен байланысының жиынтығы деген түсінік береді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1 Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы: Ана тілі, 1992.

2 Аймауытов Ж. Тәрбие жетекшісі. - Орынбор, 1924.

3 Бейсенбаева А.А. Пәнаралық байланыс негізінде оқушыларға идеялық-адамгершілік тәрбие беру. 1-2 бөлім. – Алматы, 1990. – 157 б.

4 Төлеубекова Р.К. Бала тәрбиесіндегі халықтық педагогика. Әдістемелік құрал. – Алматы: Респ. басп. каб., 1994. – 144 б.

Резюме

В статье рассматривается об основах формирования нравственных ценностей у учащихся.

Summary

In article is considered about bases of formation of moral values at pupils.